

821(477)'06

M-45

ЮРИЙ МЕЙГЕШ

Смисл

ЮРІЙ
МЕЙГЕШ
Стужія

РОМАН

a-37529

КРИВОРІЗЬКА 6.
МІСЬКА ЦЕНТРАЛІЗОВАНА
БІБЛІОТЕЧНА СИСТЕМА

*Київ,
«Радянський письменник»,
1985*

Биография Марии — главной героини нового романа современного украинского советского писателя, который живет и работает в закарпатском городе Мукачево — это частица многотрудной истории украинского народа. Через потери, страдания приходит она к пониманию необходимости активной борьбы за добро и справедливость. Любовь к родной земле, каждодневный труд во имя ее процветания — мерило морали каждого человека. Такова главная мысль произведения.

Роман политический, острополемический, поднимающий ряд актуальных проблем современности, среди которых самая важная — борьба за мир, против ядерной угрозы.

Рецензенты:

И. С. Кравченко
В. О. Яворівський

М $\frac{4702590200-144}{M223(04)-85}$ БЗ.41.12.85

1.

Через грозу, що розгулялася на всьому шляху, рейс кілька разів відкладався, потім літак робив вимушену посадку і коли нарешті після всіх неприємностей, що змучили пасажирів, приземлився на аеродромі обласного центру, була вже ніч. Василь турбувався, чи зуміє в цю пору знайти таксі, але все склалося добре і над ранок уже був дома. Мати зустріла його з радісним гомоном і запізнило злякалася тих пригод, що йому винали в дорозі. Сплескувала руками і бідкалась:

— Не сідай на літаки, бо то в небі...

— Небо, мамо, не так і високо,— заспокоював її Василь.

Був щасливий, що знайшов дома усе на старих місцях. І намагався поки що не думати про те, що його турбувало і що, власне, складало основний зміст його поїздки і тільки прикривалося материними іменинами.

— Як ви тут, мамо, сама? — спитав, аби не мовчати.

— Танцюю, дитино, то на правій, то на лівій... Моє вже таке... Лише ці дощі,— поскаржилася мати.

Василь трохи поїв, але був дуже втомлений і відразу ліг. Снав глибоко й спокійно, а коли прокинувся, зрадив, що надворі сонце. Спитав матір, котра година, але вона не почула і сказала, що він солодко спав, що шкодувала його будити, а сніданок прохолов — тепер доведеться підігрівати, а, як на зло, балон з газом кінчився.

— Поснідаю холодним, мені не звикати.

— То таке,— мовила мати.

Василь не втямив, від чого материн сум, пояснив:

— Я часто в поїздках, і всіляко доводиться.

Мати помовчала, помішуючи в сковорідці, потім забідкалася:

— Я тут сама, як серед моря. Піду — ніхто й не побачить, коли. Засну і не вернуся...

Василь дослухався до материної скарги і бентежно думав: як старе дерево — ніщо не болить, лише старіє й висихає, потім палетить вітер — і кінець. Мабуть, то й краще, коли так: ліг увечері тут, а прокинувся — інде. Мамо, вставайте. А її вже тут нема. Човен, що потримався на плаву бозна-скільки, пішов поволеньки на дно. Але що це я? — схаменувся.

— І не говоріть, мамо, про таке.

— Про щось говорити мушу. Якби не ви, діти, то й

думати забула б, так порожньо довкола. Сяду тут сама і почну перебирати в голові: як живете, чи все у вас добре, чи злагода між вами?.. Бо ні ти, ні Ганна не хотіли мене слухати.— Мати знову помовчала, наважуючись на слово.— А вона й досі тебе згадує.

Лише тепер зрозумів Василь причину материного суму і скрикнув у душі: ой, та про що ви, мамо?! Я не хочу про це думати! Воно і так болить, і так не забувається...

— У нас, мамо, все гаразд. А тут що робив би?

— Те, що й люди...

Підігрівши якимось їжу, накинула на стіл чисту скатертину; робила все зосереджено, урочисто, наче виконувала не звичну жіночу роботу, а якесь священнодійство, видно, не часто доводилося накривати цей чорний скрипучий стіл скатертиною.

— Міг би тут побудуватися або й у цій жити до часу,— продовжила мати.— Помру — запустіє... Я ж у цих чотирьох стінах свій вік прожила, для мене вона, як жива, тільки не говорить... А я з нею й говорю. Ночі довгі, слово ні до кого промовити, то я з нею...

— Хіба Антон не приходять?

Мати махнула рукою:

— Ти знаєш Антона,— і знову махнула рукою.— Невістка деколи загляне, чи ще живу, мала Оксанка, правнучка... Та я не самотня, ні, — спохопилась мати,— люди мене не забувають, завжди хтось біля мене. Стара Оленичка, поки була здорова, й ночувала тут. Вона, небога, досі бідкається...

Ой мамо, та не треба, знову попросив Василь подумки. Їв швидко, щоб скоріше вийти. Я піду на річку і все викину з голови, і все буде прекрасно, думав він. Мама й справді дивна, ніяк не змириться, хоч знає, що даремно. Всі старі, мабуть, такі.

— А я весь час лише про вас думаю, діти, за тобою найбільше журюся. Няня твого також весь час у світи тягнуло, поки один раз не пішов навіки.

Василь сіпнувся і збентежено поглянув на матір. Хотів їй тут же сказати, але злякався. Тільки не тепер! Спочатку піду на річку, посиджу з вудочкою, добре обміркую... Правда, я вже збираюся з цим півроку, і все страшно...

— Мамо, я піду на річку.

Рибальські снасті знайшов у коморі, де й залишив їх торік, взув високі гумові чоботи, що теж чекали на нього, і подався на город, завчасно переживаючи приємність, яку

мав від рибальства. Але в душі таки щось залишилося від розмови з матір'ю, і мимохіть помічав, що у всьому тут відбулися якісь зміни: одне, як і мати, не відчуваючи ніякого болю, втрачає силу, чахне і старіє, інше зеленіє, розпускається, квітне.

Ішов витоптанною борозною поміж кукурудзою. Біля борозни росли високі соняшники, деякі ще з зеленими маленькими шапками, а деякі вже жовтіли весело, як на свято, по них виляся замучена квасоля, інша стелилася по землі, кукурудза місцями взялася жовтизною.

Далі стелилася неширока лука, її скошили, мабуть, учора, бо трава ще зберегла зелений колір і приємно пахла, в'янучи під обіднім сонцем. Василь черпнув рукою жмут трави і понюхав. Я правильно зробив, сказав собі, що пішов з дому, тут про все спокійно подумаю. Хоча ні — я буду сидіти просто так, без думок. Тільки от мати з бабою Оленичкою ніяк не заспокояться. Скільки то років минуло? Не порахувати! І все-таки в душі сидить, причаїлося десь у куточку і чекає. Хай чекає, а я буду ловити рибку.

Річка була повновода і неслася стрімко, шарпаючи лозу та вільшини, що росли на березі, недавня повінь залишила на піску виконаці десь інші та гниле плавиння. Василь пройшовся очима уверх по течії аж за село, вода блищала, наче береги були виповнені склом, а за селом річка губилася, і Василь бачив лише міжгір'я, що відходило все далі, і бачив хмари, що вставали з міжгір'я, вони були сині, як гори. Шукаючи зручне місце, Василь пішов берегом проти течії, а вода неслася вниз, а під старою вербою пінилася та нуртувала, наче тужилася викопати її з корінням. Василь підійшов надто близько, берег під ногами почав осідати, ледве встиг відстрибнути. Тьху на тебе, сказав, відходячи від переляку. Ось як то все просто робиться: один необережний крок — і здрастуйте, рибки, я до вас. Ні, не в гості, назавжди.

Назавжди...

Нарешті знайшов зручне місце, роздягнувся, підігнув під себе вербовий куц і закинув вудочку — наготувався спокійно сидіти і чекати кльову.

Сонце парило на дощ, пахло сіно, по луці бігли тіні, перебиралися на той берег, а риба не кльовала. Василь перевірів, чи добре закріплене вудлище, і ліг, поклавши під голову одяг. Ось де повна благодать, сказав собі з насолодою, ось де можна прожити триста років, як праведний Ной, ні, Ной, мабуть, жив дев'ятсот. І як не набридло

старигану? Втім, йому велося непогано: їв, вилежувався, ловив рибку, пив вино і сварився на синів, бо не слухалися, особливо той шибеник Каїн.

Василь думав абищо, бо не хотів зосереджуватися на серйозному. Я хочу ловити рибку. Можна так? Авжеж. Ми самі творимо свій світ і можемо його створити розумно, бо ми до дідька всі розумні, всі позакінчували університети, такі чудеса повідумували, що тепер саме пора буде зайнятися рибкою, добре відпочити, а потім... Там побачимо. Може, створимо собі маленький світ із заводним механізмом. Тік-так, тік-так, тік-так... Що тобі, Василю, бракує? А нічого не бракує, ось рибка ловиться, сонечко гріє, ну а ті хмари — то зовсім не дощові хмари, а така собі декорація, людям на втіху, переставляй собі, як хочеш, — літо, осінь, сніг, дощ... Ні, дощу не треба, бо ще затопить цей вуглий човен, а він мені подобається, без нього було б важко. А що якби я тоді послухався матір? Був би в мене оцей маленький світ, цей човен, і я в ньому колисався б з Вірою і черідкою дітей, мало турбуючись тим великим світом, де завжди неспокійно. Відгородився б від нього хмарами, щоб і не видно, і не чути...

Хмари повільно пересувалися над горами, витворюючи якісь фантастичні видіння.

Вудлице різко сіпнулося, Василь схопився, та волосінь тут же знову розслабилася. Потім став накрапувати дощ, але скоро припинився, лише вітер став різкішим, зробилося холоднувато, і Василь сказав: це непорядок, тут має бути затишно і тепло, видно, десь я погано припасував хмари. Ага, он де, он звідки дме. Він долонею злегка пересунув одну хмару, аж поки не зникла голуба пробоїна, звідки віяло. Вітер перестав, і Василь ліг горлиць і задрімав.

2.

Коли прокинувся, побачив перед собою брата.

— Здоров, — сказав той, простягаючи руку. Рука в нього широка, тверда, дочорна засмагла і спітніла — здавалося, намащена жиром. — Приїхав?

Вудлице сіпнулося, і вони обоє насторожилися, а коли заспокоїлося, старший брат сказав:

— Тепер не кліне... Побачиш.

Сів поруч з Василем на пригнутий куц і взявся закупувати: чорними пальцями зім'яв цигарку, язиком послинив сухі потріскані губи, потім взявся шукати в кишених.

— В тебе нема сірників?

— Ти ж знаєш, що не курю.

— Економити? — засміявся старший брат і став знову нишпорити в кишенях.

— Здоров'я економлю.

— Дурниці. Я і курю, і п'ю, і працюю день при дні, а лікарів і знати не хочу. Правда, серце іноді... — Він на-решті знайшов сірники, припалив і зробив довгу затяжку. — Ти коли приїхав?

— Над ранок. У тебе світилось.

— У мене були гості... Ну, які гості! Сиділи, балакали...

— Пили...

— Тобі шкода? — перепитав старший брат.

Василь втямив, що старший брат на доброму похмиллі, і від того стало неприємно. А той, зробивши кілька затяжок, кинув цигарку, простежив, як полетіла у воду і попливла.

Потім ліг і спитав:

— Скоро поїдеш?

— Побуду трохи...

Василь витяг вудочку, змінив наживку і знову закинув. Сонце на мить сховалося за хмару, а потім уже не ховалося, і повітря пад землею тремтіло випарами, все навкруги мліло від втоми, а над полем співали птахи, а часом дуже високо пролітали білі і легкі, як дим із сухих полін, хмаринки.

— Гарно тут, — сказав Василь. — В місті забуваю, що воно є, а як побачу...

— Пам'ятаєш: мама просила і всі ми просили, тоді не бачив? Думаєш, Олениччина Віра гірша, як та?

— Тобі треба виспатися, — перебив Василь.

— От що значить мати розумного брата, — поглузував Антон і зажмурився. — Виспатися треба.

Василь пішов берегом, уже не думаючи про вудочку, бо розмова з братом його розтривожила. Подумав: розійшлися ми, якби не мати, й не зустрілися б. Воно так, мабуть, і буде, як її не стане. Розійдемося, розлетимося, як птахи з старого гнізда, а гніздо опустіє, потім завалиться, і я не знайду, до чого вдруге так міцно прирости душею, бо другого, мабуть, нема. Одне дається на ціле життя. Потім буде скрізь однаково.

Однаково...

...Лайнер плив бозна-куди, бозна для чого, бозна-як, тільки гудіння, гудіння, і на годинника дивитися не варто, бо час влився в якийсь безперервний потік безглузdogo

руху й гудіння. Потім знову почалася хитавиця. Стюардеса квапливо вийшла з кабіни льотчиків і десь зникла. З репродуктора озвався її голос. Ефемерний світ, що втратив орієнтири, здригається, в ілюмінаторах то гасне, то спалахує світло, все втратило звичні координати: життя, час, простір. В репродукторі озиваються схрипи, але голосу нема, тільки хрипіння, стріскування, потім і воно змовкає, а світ то спалахує вогнем, то пірнає в чорноту. І гуркіт, гуркіт, гуркіт...

Тоді Василь не думав про стару хату, але тепер був певний, що таки думав.

Спіткнувся об рогатий пеньок, викинутий повінню на берег, і зігнав на ньому злість: кинув далеко в річку, вода глухо булькнула, і пеньок поплив, похитуючись з боку на бік. Повернувся до брата, розбудив його, бо дуже хропів. Той спросонку, мабуть, нічого не зрозумів, що з ним і де він, безтямно вирячився на Василя, а потім сплюнув.

— Приснитися таке, що й сам дідько не придумас, — і ще раз сплюнув. — Чорти мене і почали душити. Тебе ніколи не душать?

— Ні.

— У мене останнім часом страшенно дурні сні.

— Не треба пити.

— Ого... Видно, що вчений... дипломат... Цього року теж поїдеш?

— Не поїду... І взагалі... Словом, не поїду.

Старший брат жваво повернувся до нього:

— Що?

— Не знаю... — завагався Василь.

— Можеш не казати, я вже догадуюся. — Він нервовим рухом руки добув цигарку. — Не пускають... Батько?

Василь мовчав.

— Та кажи, ради бога, — крикнув старший брат.

Василь і далі мовчав, не знаючи, що сказати братові.

— Ну, чого ти мовчиш?

— Мовчу, бо й сам до кінця не розібрався... Знаєш... минулого разу я зустрів у Нью-Йорку... Ну...

— Батька? Так? — Антон не доніс до губів цигарку. Раптом схопився, але тут же сів, почав гладити долонями напечений пісок. — Слухай, Василю, ти не кажи нікому... Хай уже буде так. Починати заново — страшно... Якщо хочеш знати, я весь час цього боявся... А ти точно?

— Не знаю, Антоне.

— Гарзд... А в мене воно весь час отут, отут. — У п'яному розпачі розстебнув сорочку і почав бити себе кулаком

у груди.— Я через те й опустився, але біс зі мною — такому негідникові так і треба, а тебе, брата, шкода...

— Що ти завів, як над могилою? — розсердився Василь, бо старший брат його не так зрозумів.— У мене на роботі все в порядку, тільки я сам не хочу... Боюся знову зустрітись.

— Ти мене не обманюєш? Чесно? Дай руку.

Так сильно потис руку, що Василь скривився, потім обхопив його за плечі і голосно поцілував у губи, від чого розчулився.

Швидко відвернув голову, щоб Василь не побачив його сліз.

— Ти не думай, що я наволоч... усе воно тут, тут... Інакше не пив би. Ну, будь здоров, брате. Тепер уже обов'язково вип'ю, бо так запекло, що місця собі не знайду. Ти мене не пошкодував, брате. Мене ніхто не шкодує... А мамі не кажи. Нікому не кажи. Хай усе залишиться так, як є.

Пішов якимось згорблено, виснажено. Василь проводив його співчутливим поглядом, аж поки не сховався в кукурудзі.

Значить, не кажи нікому, хай усе залишиться так, як є, думав Василь над порадою старшого брата. Сховай обличчя під маску, щоб нікому не видно. Чи, може, під маскою і справді спокійніше? О, що я подумав — спокійніше, бо не видно... Хай болить, хай пече, хай там будь-що, головне — ніхто не бачить. І самі не бачимо. Застеріг: нікому не кажи, не знімай з обличчя маску, вона зовсім пристойна, навіть солідна та й зроблена так майстерно, що ніхто й не догадається. А чи й справді? Антон, значить, догадувався. А мама? Може, й вона, лише мовчить, щоб не завдавати нам болю. Собі щоб не завдавати болю і нам...

«А мамі не кажи. Нікому не кажи». Та чи можна про таке мовчати, жити з таким обманом на душі? Стільки років!..

Вітер зашелестів верболозом, здійняв хмарку піску і поніс понад річкою.

Втім, мені пора додому, вирішив Василь, бо лише даремно тут сиджу. Риба поховалася десь у корчаги, тремтить від переляку і молиться: помилуй і захисти від каламутної води, від засухи, від лукавого чоловіка. Від мене, значить. Про що я тепер думаю? А-а-а, про те, що в

мами завтра іменини, і приїде сестра з чоловіком, Антон із своєю, і ми чудово погуляємо, поговоримо. Ні, ні, я про свою Любу зовсім не згадую і про те не думаю, що вона з моєю мамою посварилася і мама тепер шкодує за Олениччиною Вірою. А я? А я хіба не шкодую?.. Ні, про це не треба, хай забудеться, власне, воно, може, й забулось би, якби не мама... Обдурюю себе. Воно постійно болить, особливо, коли приїду. Хоч і не думаю, але відчуваю, що хочу її побачити, і вигадую собі якусь причину, щоб піти в село. О, я вже знайшов причину! Треба дати Любі телеграму, що прилетів нормально, бо вона там переживає за мене. Ось бач, як легко себе обдурити,— Люба переживає. Та нічого вона не переживає. Сварилася, щоб не їхав, казала, щоб і не повертався.

Ні, дорога жінко, в мене лише одна мама. Я до твоєї їжджу, хоч мене й не поважає, бо я для неї і досі неотесаний селюк.

Одне слово, я телеграфую: приїхав добре, цілую. То, мабуть, з маминої хати дим. «Сладкий дым отечества...» Готується до свята, а балон з газом кінчився. В такій хаті й топити страшно, їй уже бозна-скільки! Інші тоді згоріли, майже весь виселок згорів, а вона чудом залишилася. Пожежа почалася піби від крайньої хати, діти поховалися в хліві, а вітер тягнув на виселок, а хати всі солом'яні. А потім вияснилося, що не діти, а пан дав наказ підпалити, бо висілчани відлякували дичину, заважали панам полювати. Уже піхто не живе, хто бачив, але всі знають. Пам'ять тримається таким корінням, що пічим не вирвати, а було б непогано дещо звідти викорчувати, з минулого. Я зараз охоче сів би біля свого життя і перебрав його по зернинці, щоб і сліду з неприємного не залишилося. Віру, мабуть, залишив би...

А потім почав би знову робити помилки, знову — косо-криво. Зустрів би якусь Любу і — прощай, розуме, після весілля зустрінемося.

Змотав вудочки, поглядаючи на небо, і пішов борозною, якою недавно ішов брат, і соляхи хитали шапками, паче кланялися. Василеві від того стало приємно, і він казав їм: до побачення. Шкода, що не знаєте людської мови. У вас, мабуть, своя, зелена мова. А то було б прекрасно: стоїть собі чоловік на межі у солом'яному брилі, а соняшник — у своїй шапці, і питає чоловік соняшника: як ти живеш, небораче? Нічого собі, каже соняшник, життя

пішло хороше, не те що колись. А ти пам'ятаєш? Ану розкажуй. І соняшник починає свою чудну розповідь. Скільки тої дивини під зеленою шапкою!

Василь кинув у сніях вудочку, помив руки, що пахли болотом, після того вони запахли суничним милом. У хаті було сутінно й волого, а мати сиділа біля вікна — виглядала дочку й зятя і журилася — чого їх нема.

— Приїдуть, мамо, лише десь затрималися. Може, повільно дорогу розмила...

— Антон каже, що міст затопило.

— Вони поїдуть на Горбок.

— Через яругу не перейдуть... Кладку не знесло?

— Кладка на місці.

Мати трохи заспокоїлася, але стурбованість не зникла з обличчя.

— Коли ви зі мною — увесь світ біля мене, а як роз'їдетеся — я лише тілом тут. А душа з вами... Я своє прожила і не була далі обласного центру, а ви лише підросли — і вже не домашні... І на літаках я не літала, і на поїздах мало возилася... Ціле життя на цьому Човні колишуся та по землі ступаю...

— Не шкодуйте, мамо.

— А я й не шкодую. Літак пролетить — і сліду нема, і за поїздом нема сліду, а за моїми ногами — як за черв'яком після дощу... Ану виглянь надвір, чи не йдуть...

А про Любу й не згадує, подумав Василь. Ось які вони, жінки, затяті. Але таки треба йти в село, послати телеграму. Тільки як сказати мамі? Хочу зустріти Віру? Так і сказати?

Виглянув у вікно і побачив якогось чоловіка, що йшов до яруги з довгою жердиною в руці. На чоловікові був чорний крислатий капелюх, накинутий наопашки довгий піджак, штани засукані вище колін. Він ступав босими ногами, не вибираючи, де сухо. Підійшов до води, став оглядатися довкола, ніби шукав броду, потім взяв жердину обіруч і з розмаху вдарив нею по воді, розлетілися бризки. «І вдарив Мойсей палицею по воді, і вода розступилася...» У контексті з легендою чоловік видався Василеві справді смішним. Хотів спитати матір, хто цей дивак, що періщить жердиною воду, але вона перебила його думку:

— Не зустрічав там когось із наших країв? — Голос у неї був напружений.

Поставлений несподівано перед прямим запитанням, Василь розгубився і відповів квапливо:

— Ні, мамо... З далеких сіл зустрічалися.

Мати зітхнула і мовила:

— Колись біда не одного погнала в світи. Твій няньо, бувало, завжди рвався туди, так рвався, що місця собі не знаходив. Гадав: там щастя лопатами гребуть, а воно ніде під ногами не валяється. Щастя там, де чоловік приріс душею, де йому все своє. А він так і пішов звідси, як із чужого. — Промовчала і додала тужно: — Пішов, як камінь у воду: булькнуло — і нема.

Булькнуло — і нема, — повторив за нею Василь. Пішли круги та й затихло, вспокоїлося, було життя — і нема, зникло все, як далекий гомін. Воно потім усе затихає: і плач, і туга, і сміх — усе. Ось я стою і кричу, щоб потім почули, і мама кричить, бо ніхто не хоче піти просто так, без доброго сліду. Але йдуть цілі колони, цілі колони. Батько, мабуть... Ні, він не між ними... Ось знову переїщать жердиною. Тільки вода не розступається. А стариган, бачте, пройшов по сухому і кочує по світу. А десь, може, і його дорога обірветься. Був собі Мойсей — і нема, була гарна казочка, та забулася.

— Мамо, хто там ходить над яругою?

— Босий, у крисані, з жердиною?.. То Мойсей.

— Як — Мойсей?!

— Леонів молодший... Не пам'ятаєш? Сини його давно вже поїхали, а він тепер зібрався... Спакував усе й машини наказав, а тут ця повінь перестріла, і ходить понад яругою, як сновида, бо вже він не тут... Усе продав, хату продав...

— Та куди такому старому в дорогу?

— А ти гадаєш, доїде? Впаде десь серед моря, як птах, і пропаде. Звідси вискреслив себе, а там не запишеться. Я знаю...

— А ви, мамо, когось із своїх пам'ятаєте?

— Бабку трохи пам'ятаю, а дідика — ні. Його застрелили на полюванні. І могили нема, загубилася. А бабка була росла жінка, з виду гарна...

— А я батька зовсім не пам'ятаю, — сказав Василь, намагаючись не видати хвилювання. — Мені було чотири роки і вже про дещо пам'ятаю, а як виглядав батько — ні. Він такий, як на цій фотографії? — показав на стіну, де висіло маленьке фото — єдине, яке збереглося. В ньому Василь не знаходив нічого спільного з тим, кого зустрічав у Нью-Йорку.

— На фото не він, — відповіла мати.

— Як — не він?! — підвищеним тоном перепитав Василь, сподіваючись, що мати підтвердить його хисткий сумнів.

Мати добру хвилину шукала для себе відповідь, а потім сказала майже зраділо, що таки знайшла:

— Тут лише образ, а він — інший. Живий... Такий живий, що й на рисочку не змінився. Зажмурюся, коли в хаті нікого нема, і чую, як він дише, як щось говорить...

З глибини пам'яті говорить, з глибини людської згадки, а може, загадки? — схопився Василь за стороннє, щоб відійти. В нього горіли щоки, і зрадів, коли мати сказала:

— Що то з Ганною могло трапитися?

— Я вийду, подивлюся за яругу. Може, в селі...

— Іди, іди, Васильку,— попросила мати.

Біля дровітні на посіченій сокирою колоді сидів старший брат. Він був насуплений і задуманий. Щоб почути від нього якийсь слово й зрозуміти його настрій, Василь спитав:

— Пам'ятаєш, який це був кінь?

Антон зневажливо, як стару шкапу, плеснув долонею по колоді і відповів скрушно:

— Постарів, неборака... Все старіє,— і тут же встав і несподівано кокнув колоду носаком.— Шкапа лінива.

Василь знайшов під повіткою грабову жердину і подався до яруги, відзначивши про себе, що старший брат неприродно сумний. Мені не треба було нічого говорити, подумав Василь. Добре, що хоч мамі не вибовкнув, а то і їй зіпсував би свято.

Спочатку вибирав, де сухіше, але потім махнув рукою — однаково сухо не пройти.

— Що ви шукаєте, сусіде? — спитав Мойсея.— Добрий день... Щось вода забрала?

— Забрала, забрала,— відповів той нахмурено, не бажаючи вступати в розмову.

— Чую, кидаєте старе гніздо...

— Коли бідний збереться танцювати, музиканти йдуть спати,— говорив сварливо. Тут же відвернувся від Василя і рушив до хати, видно, було не до балачок.

Вода в ярузі трохи спала, і на березі лежала смуга плавиння. Василь стромив жердину і сказав: «Ого!» Несподівано налетіла хмара і під сонцем густо-густо полила дощем, на воді затанцювали бульки, вся вона закипіла, спінилася. Над яругою встала пара, а сонце з-під хмари так світило, що очі боліли. Та дощ, як швидко налетів, так

і вгамувався: пошумів полем, віддаляючись, вибрався на схил, там спалахнула блискавка, і вдарив грім.

Василь по грязюці добрався до кладки. То був пікудишний вільховий стовбур, перекинутий від берега до берега, розрахований, мабуть, лише на суху погоду. Як то я вночі не злякався? — здивувався Василь. Мабуть, не розгледів добре. Тепер у мене жердина, і я герой. Я тепер такий герой, що можу й скупатися, бо від страху коліна тремтять. Обережно ступив на кладку — вона прогнулася — і сперся на жердину, щоб не впасти. Молодець. Повільно переступав, а кладка хиталася, і Василь уявив собі, як шубовсне у воду, але таки щасливо добрався на другий бік і знову похвалив себе: молодець.

Сховав жердину в кукурудзі і подався в село.

Тим часом дощ на схилі затих, хмара розійшлася, і гора зазеленіла, а дві білі хмарки квапливо бралися яром до вершини, вони то наближались одна до одної, торкалися волохатими боками, то знову розходилися. Живі білі хмарки — декорації гірського пейзажу. Вони нікому не загрожували зливою, і Мойсей стояв серед городу, задер до неба довгасте горбоносе обличчя і дивився їм услід, ведучи кудись у невість свою дорогу.

За перегородкою сиділа дівчина, вона дала Василеві бланк телеграми. Він сів за столик, забруднений фіолетовим чорнилом, і спитав себе: що писати? Як обманути цю дівчину, щоб не догадалася? Себе обману, а її не можу. Затіяв дурницю, тепер не знаю, як викрутитися. Однаково вже пізно, бо ось я прийшов. Смішно — прийшов послати телеграму... Кому? Куди?

Дівчина висунула голову з віконця і сказала, що сьогодні короткий день і їй пора зачиняти. Василь відмітив для себе, що дівчина вродлива і оглядає його весело і якимось знайомо.

— Скажіть, а телеграма завтра дійде?

— Що ви? Це село, глухомань.

— Що мені робити?

— Не знаю, — відповіла дівчина і зачинила віконце.

Потім замкнула сейф, позасувала шухляди і, дзвенячи ключами, вийшла з-за перегородки.

— Замовте переговори.

— Справді. Ви можете це зробити?

— На коли?

— Ну, зараз.

— Спробую.

— Спробуйте, будь ласка, скажіть: дуже важливо...
Мама хвора.

Дівчина знову повернулася за перегородку, комусь дзвонила, пояснювала, що справа дуже термінова, бо стара жінка помирає, а Василь картав себе за вигадку, міркуючи, як з цієї халепи викрутитися. Підійшов до перегородки і показав дівчині жестами: не треба, а вона відповіла: почекайте. Вона таки була вродлива, чорноока і дуже знайома, і Василя поійняло радісне хвилювання.

— Завтра на вісімнадцяту годину,— повідомила дівчина, накривши трубку долонею.

— Завтра — пізно.

Подякував за послугу, попрощався, а дівчина швидко замкнула двері і вийшла слідом за ним. На вулиці його наздогнала.

— Ви мене не впізнаєте? — спитала з лукавинкою.

Тепер уже не мав сумніву і сказав здивовано й радісно:

— Та ти ж була отака...

— Ви теж змінилися.

Василь хотів сказати: постарів, але йому не хотілося бути біля цієї дівчини старим і відповів:

— Час такий майстер, що все може. Одного вичепурить, іншого сногачить. Тебе вичепуриш.

Вони йшли поруч, у рівчачах порпалися качки, а дівчина говорила, що скоро побудують нове поштове відділення, що там буде світло й просторо, і Василь слухав її і радів, що така говірлива, і трохи гордився нею, бо була не просто знайомою, а начеб трохи й своєю, бо вона все знала про Василя, і він чекав, коли заговорить про те, але вона хвалилася своїм життям:

— Деякі наші тікають у місто, а я б нікуди не пішла. Повірте, хоч би мені яку роботу пропонували.

— Ти любиш свою справу...

— Я над тим не думаю... Тепер просто мода — любити свою професію. А мені будь-яка робота любиться. Я працювала дояркою, а потім попросили на пошту... Ми ось там живемо, пам'ятаєте?

— Якже! — відповів Василь і геть розгубився.— Я тут заверну, так мені ближче.

— До нас не зайдете?

— Іншим разом,— злякапо вихопилося у Василя, після чого вже важко було щось виправити і він подумав сварливо: от телепень, таж за тим прийшов.

— Не обманіть же.

— Ну що ти!

— Ми вас інколи згадуємо,— вона весело підморгнула.— У телевізорі один раз бачили. Лише мигцем показали, але сестра вас впізнала.

Зайду, подражнив себе Василь, переживаючи тремтливу радість від такої думки. Зайду — от і все, тільки хай ще попросить, бо тепер уже незручно, коли відмовив. Мати цього хоче, і я хочу, всі хочуть... Отак і всі, а дружина? «Ідь і не вертайся». І не вернуся, зроблю тобі таку приємність, і матерям зроблю таку приємність.

— Коли зайдете?

— Не знаю.

— Я скажу сестрі,— і знову підморгнула.

І Василь побачив у ній сестру, і йому зробилося жарко і страшно, що того вже нема, що минулося, бо ось уже ця зайняла її місце.

— До побачення,— сказала дівчина і побігла.

— До побачення.

За кілька кроків оглянулася і помахала рукою, Василь теж помахав рукою і подумав з тугою прощання: от і пролетіло, вже ця підійшла, а раз лише зустріну, а то — вже її дочка. Певно, вже має хлопця, тому й весела і щаслива. У її віці знаходять, а в моєму — гублять. Загубити завжди легше, ніж знайти. А я вже своє загубив, і тепер уже пізно, бо ось уже ця підійшла, уже ці підійшли, і добре, що я не пішов.

Василь швидко, наче тікав від спокуси, ішов похід горою, а хмари вже перевалили за верхи, і небо було чисте, і вода блищала по всьому полю. Вона встигла збігти з гір, і яруга зробилася ширшою, але кладку не затопило. Василю жердиною вже хтось покористувався і залишив її на тому боці. Негідник, лайнувся Василь, став біля яруги і шкребтав потилицю, не знаючи, як бути. Виглядав, чи не побачить когось на тому боці, щоб перекинув жердину, але там у кінці городу стояв лише Мойсей із своїми великими турботами, що раптом звалилися на його лису голову перед далекою дорогою. Отак і будемо стояти: Мойсей там, а я тут, подумав Василь, кепкуючи з свого становища, і будемо чекати чуда.

Повагавшись, повернувся в село з певним наміром добути десь жердину. А сонце спускалося нижче і било у вічі, тіні під хатами потемніли, а Василь проходив мимо хат і не дивився на подвір'я, де міг з вулиці побачити не одну жердину.

Зупинився перед низенькою хатою, що сиділа над річкою якось настоєжено й пастовбурчено, як мокра ворона.

Заглянув на подвір'я, не підводячи голови, а там біля хліва гребли сміття білі кури, між ними, як сторож, стояв білий гривастий півень.

Півень на чужому обійсті...

Антон покурив на старій колоді, чекаючи брата, але того не було, і він пішов додому, та десь через годину знову повернувся і сів на колоду.

— Чого ви бігаєте, як квочка біля курчат? — посварився на матір, коли та вийшла з хати і стала бідкатися, що і Ганни чомусь нема, що і Василь кудись запропастився, а вона його лише послала подивитися, чи не йде Ганна.— Прийдуть, не журіться. На готовий хлібець знайдеться їдець...

— Як ти говориш, Антоне?.. Чи вони тобі чужі?

— Може, й чужі... хто вас знає...

Мати лише сплеснула в долоні і пошкандибала мовчки на город, поглянути, чи не йдуть, а Антон притьмом схопився і злодійкувато пмигнув до хати, поліз на горище, там у бочці з житом знайшов сулію з самогоном і став ковтати, поки йому вистачило повітря. Тим відновив у душі рівновагу і вже спокійно пішов під повітку і ліг на соло'яну лежанку, яку наладив для матері, щоб могла відпочити, памотавшись по обійстю. Але лежанка згодилася найперше йому — коли напивався, ішов не додому, бо жінка сварилася, а закрадався під повітку, де його поки що ніхто не догадався шукати. Швидко заснув. Уві сні чув, як почало колоти в грудях, і він знав, що то серце, але думав: хай собі коле, а я буду стрибати. Ти що робиш? — крикнув на нього Василь, який невідомо звідки взявся і почав штовхати в плече, а від того ще більше кололо. Василь лягнув його долонею по щоці, і лише тоді прокинувся і судорожно схопив відкритим ротом повітря.

Над ним стояв бригадир.

— Що з вами, Антоне Семеновичу? — Очі в бригадира були налякані.— Сіпаю, а ви лише хропите і задихаетесь.

Антон притиснув до грудей кулаки і мовчав, безтямно дивлячись перед себе, не можучи прийти до тямки.

— Вам погано?

— Нічо... гі, ой... Пройде, пройде... схопило дурне, гі...

— Губите ви себе, Антоне Семеновичу.

Бригадир був молодий, і Антон подумав: малий ти, щоб мене вчити, а коли нарешті біль у грудях відступив, сказав йому це вголос, і той зачастив віями і огризнувся:

— Нічого переді мною бундючитися. Я бригадир і думаю про кожного. Мені належить думати...

Антон зробив кілька глибоких затажок повітря і, переконавшись, що в грудях усе в порядку, знову зробився колючим і спитав:

— Ти прийшов мені це сказати?

— Я прийшов сказати, що вода забирає міст. І треба щось робити...

— І, хвала богу, принаймні ніхто з начальства не приїде.

— І ми нікуди не поїдемо — обгородило з усіх боків...

— Будемо собі сидіти в човні...

— І ссати лапу, як ведмідь. Ще хоч на півметра підніметься і відріже нас від усього світу.

— Ти, Степане, світом не журися.

— Зажуритесь й ви, як нічого не привезуть: ні хліба, ні сірників, ні... горілки. Ходімо, будемо якось рятувати.

— Про горілку ти правду кажеш,— вдавано засміявся Антон.— І охоче пішов би, але в мамі завтра іменини. Я тут маю досить роботи.

— Не жаргуйте, Антоне Семеновичу. Пішли, пішли,— почав смикати Антона за рукав.

Антон невдоволено похитав головою, натужно встав і, вагаючись, пройшов з бригадиром до хвіртки, а там подав йому руку і сказав:

— Будь здоров і не барися, бо вода прибуває, а хай-но понесе той міст, залишимося, як на острові. Іди, іди, не затримуйся,— виштовхав бригадира за ворота.

— Ну й люди! — В сердитому розначі бригадир для чогось схопив з голови кепку.— Всі, як щури — кожен у своїй нірці ховається.

— Іди, іди, я тебе прошу по-доброму,— поглузував Антон з бригадирової безпорадності і повернувся на подвір'я.

На душі в нього було неспокійно, і він знову подумав про сулію і полаяв бригадира, що даремно його розбудив. Я собі спав і ні про що не думав. Ні, брешу, бо й сон був неспокійний. А досі батько мені ніколи не снівся. І для чого таке сказав? Міг тримати для себе, а ми знали, що загинув, і жили собі спокійно, і він собі там лежав спокійно. Там у чоловіка нема ніякої жури — ситий, приодітий і все має, що йому треба, а тут ще й мертвими треба журитися, і братом треба журитися, бо он кудись пішов та й нема. Де то він так бариться? А-а-а, тепер уже знаю. Мама переживас, що втопився, а він сидить у н е ї. Правду маєш, брате, ходи, поки не пізно, бо потім не повернеш.

Життя таке, як суха солома: спалахне — і вже нема. І не зогрієшся, і думаєш собі: коли встигло? Був чоловік — і нема, уже його і з свічкою не знайдеш. Ану, де ти, чоловіче? Ти був такий великий, що більшого на світі не було. Ану покажися тепер. Бренеш, бо не покажешся. Гі, ой... поколює. Щось воно мене дуже починає сердити. А він ще мені про якийсь міст... Тепер спохопилися? Я давно казав: міст треба укріпити, бо прийде повінь і будете плавати. Так будете плавати, як гуси. Сяду я собі тут на цю стару пикапу і подумаю, як тепер жити. Нелегко було й досі, а стало ще гірше. До старих десятих бід Василь привіс іще одну, аж до Америки за нею ходив, довго її шукав. Ой довго. А я завжди боявся, бо думав: раз воно десь куриться, значить, горить. Треба Василя про все розпитати, бо, може, й помилився. Ми вже в цьому не раз помилялися. І надокучило вже мені! Й жити не хочеться. Ліпше б піти собі звідси, та й годі. Взяти щось у дорогу... ой, треба взяти, бо то далеко-далеко. Шматок сала, молододі цибулі, хлібину і горілки. Горілки треба багато, бо рідке скоро витікає, а чоловікові дає силу, ніщо так не тримає на ногах, як вона, щоб пропала на віки вічні. То вона мене довела, мушу вмирати. А може, й не мушу? Тут якийсь читав лекцію, мовляв, живи, поки хочеш. А па дідька воно мені? Ще трохи погуляю та й піду собі.

— Антопе, ти чого сидиш, як у неділю? — спитала мати, виглянувши надвір. Вона була така заклопотана й пригнічена, аж ніби й поменшала.

— А що робити, «Вічну пам'ять» співати?

— Тя мені таке хочеш співати? — сплеснула долонями.

— Та не плачте, не плачте... нічого я не хочу.

Взявся руками за ліву ногу, що вже давно стала поболувати, і переставив її на нове місце. У нього були товсті ноги, і робилося враження, що тільки так і можна їх переставляти — за допомогою таких же великих і жиливих рук. Бачачи, що мати зовсім розгубилася, Антон пошкодував, що бовкнув зайве, і захотів якось виправити свою вину. Встаючи з колоди, виявляючи готовність відразу виконати будь-яке материне побажання, спитав:

— Ну, що вам допомогти?

— Нічого мені від тебе не треба. Іди собі додому.

— Скоро ви, мамо, за все сердитесь... З язика може всяке зірватися. Я вас не вдарив...

Вітер скрипнув дощатою хвірткою, пошелестів листям старої яблуні і майнув городом по кукурудзі; своєю раптовістю й силою пориву злякав курку, вона закричала

і кинулася під повітку. І Антон здогадався, чим йому за-
добрити матір.

— Ворота вам треба поремонтувати. Довели все до пов-
ного запусріння.

— Мені вже будуть і такі.

— Будуть, будуть... Де тут у вас молоток і цвяхи?

— Я з молотками не роблю... мені вже лише «Вічна
пам'ять» залишилася.

— Ідіть собі до хати,— прикрикнув Антон.

Став на щабель драбини і дістав із полиці дерев'яний
ящик, поклав на землю і почав перегрібати зібраний там
усілякий металевий мотлох — іржаві цвяхи, гайки, пряж-
ки, відбираючи те, що йому було потрібне, потім пере-
вальцем попрямував до хвіртки, умисне налягаючи на ліву
ногу, щоб показати матері свою немічність, і стурбовано
почав шкребти під кепкою, зсунувши її на очі. Хвіртка
була зовсім трухлява, трималася лише на чесному слові
і просилася не на ремонт, а на заміну. Антон спитав себе,
що тут робити? Оглянувся, чи мати стоїть під хатою, її
там не було, і він подумав: добре, що пішла, а я теж піду,
бо чого старатися, коли не бачить? А ця стара трухлявина
хай так залишається, поки вітер не звалить. Та їй і вітру
не треба: горобець сяде — і досить. І дурне я затіяв, таке
дурне, що й придумати важко, а тепер уже мушу щось
зробити, бо мати крізь вікно дивиться.

Він обережно зняв хвіртку, поклав на землю і знову
почав шкребти під кашкетом, потім сів на колоду, заку-
рив, відчуваючи, що його починає охоплювати злість. Хоч
би десь на обійсті завалася голяща дошка чи рейка, але
нема, все таке старе і чорне, ніби його з пожежі вихопили.
Тут лише чиркнути сірником і спалити, подумав Антон.
А я, мабуть, так і зроблю, спалю, та й буде спокій. От у
людей хати такі, що любо глянути, а цій, мабуть, сто років.
А що, якби й справді підпалити? Згоріло, і по всьому.
Мати там затопила піч, ну й вихопилася іскра — ніхто й
не запідозрить, бо хто може подумати, що чоловік умисне
підпалить? Чуже ще якесь можна, якби чоловік дуже злий
на когось, а своє — ні. І в мене рука на таке не підня-
лась би. Але чого дурне думаю, коли маю серйозну роботу?

Знайшов під повіткою якесь поліно, обтесав його і взяв-
ся прибивати до хвіртки, але тільки стукнув молотком —
і стара дошка зламалася, і вся хвіртка розпалася. Но, щоб
ви пропали! Антон пожбурнув з рук молоток, він полетів
аж до хлівця, вдарився об стіну і наробив стуку. Щоб ви
пропали пропадом! Чи не мав я до чого взятися? Чи мусив

я оцю стару рухлядь рушати, щоб розвалилася мені на голову і щоб тепер журився? А, не буду нічого робити, плюну на все і піду додому, це не моє хазайство, тут сестра хоче засісти, хай собі й ремонтує.

Знову сів на колоду і почав закурювати, але тому, що сердився, в нього тремтіли пальці і сірники ламалися.

— Пропадять ви! — кинув коробку на землю, але тут же довелося підняти її, бо ще дужче закортіло курити.

Щоб ви згоріли, продовжив сваритись. Все лише сердить чоловіка, на те лише й створено, щоб нерви псувати, а вони в мене не з дроту, вони в мене такі тоненькі, як ниточка, порвуться, а тоді що зроблю з обривками? Не викинути на сміття, бо без нервів чоловікові теж не життя — раз уже зроблені і напхані в голову чи куди там, то, мабуть, потрібні для чогось.

Посиджу собі трохи, відпочину, бо вже половину роботи зрив. Сидіти на колоді, на такій твердій, — теж робота, дехто запросив би за неї солідну суму. А що, хіба ні? Сидять і на м'якшому, а зарплату беруть велику.

Трохи заспокоївшись, знову почав думати, як бути з хврткою, і знову почав оглядатися по обійстю за якоюсь годящою деревиною, але, окрім підпорки, на яку сперся куц винограду, нічого не бачив. Виноград може потриматися й за яблуню, нічого з ним не трапиться, якщо потримається за гілляку, руки в нього не заболять. Біда лише, що, коли виберу підпорку, він може впасти на землю, і доведеться дупити його на яблуню, бо він такий великий пан, що сам не полізе, хоч дуже легко міг би полізти, бо ще не старий, кістки в нього не болять і в грудях його не коле. А мене болить, так часом схопить, що губи кусаю.

Повагавшись, таки взявся обіруч за підпорку і смикнув її на себе. Куц винограду провис, боляче зачепив Антона по голові, але на землю не впав — утримався на гілляці яблуні. Антон взявся розпилувати підпорку на короткі рейки, якими намірився скріпити штахетини, і заздалегідь переживав радість від материної похвали. Такі будуть, як нові. Брешу, бо ще ліпші! Я такий майстер, що в цілому колгоспі не маю пари, без мене ніхто не може обійтись, кожен лише: Антоне, Антоне... А Антон такий дурень, що кожному допомагає... хто платить. А ви як думали — безплатно? Декому й безплатно. За добру роботу треба платити добрі гроші. Мамі безплатно. О, такі ворітця і хвртку змайструю, що ніяка смерть не пройде, і може не боятись, що я сказав про «Вічну пам'ять». Сказати можна будь-що. Я, наприклад, сказав, що зроблю такі-сякі, а

нічого не зроблю. Чому? Бо видуддив півсулії і очі стали кривими. Якось відпиляв короткі перекладини.

Потім став на коліно, взяв у рот кілька цвяхів, старанно їх послинив і взявся прибивати. Дві штахетини прибив, а як прибивав третю, стукнув себе по пальцю так боляче, що крикнув від болю і спересердя схопив хвіртку обома руками, заніс над головою і пожбурнув так, що вся розсипалася. Заохочений злобою, штовхнув ворітця ногою, і вони теж розлетілися.

Но, тепер буде повний порядок, сказав злорадно. Я це мав давно зробити, щоб люди не сміялися та не судили. Від кого старій жоні відгороджуватися, перед ким запиратися? Перед злодіями? А що від мами вкрадуть? А від смерті нічого відгороджуватися.

Підібрав поламані дошки і поніс під повітку, заспокоюючи себе: буде сухе дриво на розпал. Але, знаючи, що нашкодив, швидко забрався з двору. Посеред городу оглянувся, чи дуже помітно, і знову заспокоїв себе: хто не знає, й не побачить. Але мама побачить, у неї на таке очі добрі. І я бачу, що наробив біду, натворив таке, що тепер мамі й на очі не покажуся. Який мене біс нарадив братися за таку рухлядь? Хай би собі стояла, хай би її дідько взяв без мене.

Антон втягнув голову в плечі і рушив далі, розраджуючи себе: після маминих іменин я зроблю нові ворота і взагалі наведу лад в усьому. Молодший вернеться з армії, оженився, і десь треба буде жити. Молодим треба своє гніздо, бо з старими не ладять. Для нас усіх вистачало одної кімнати, а їм — кожному давай палац. Дав мене, няню, на світ — давай і будинок, усе давай, бо я твоя дитина. А ми самі за себе журилися, і тепер усім самі журимося. Ще й тими ворітцями та огорожею, щоб вони пропали пропадом, щоб вони пропали без моєї голови! Їх ще няню змайстрував, коли йшов у добровольці. А я потрощив. Ну і що? Маю я таке право чи ні? Є такий параграф чи нема? Якщо нема, то я сам напишу.

Але даремно себе бадьорив, даремно намагався вдати, що нічого не трапилося.

Ступав згорблено, зсутулено, надмірно налягаючи на ліву ногу, час від часу оглядався, а материна хата дивилася на нього оголеним, навстіж відкритим обійстям, облупленими горбатими стінами. Досі хата була піби захищена, відгороджена від світу, від усіляких бід, які так залюбки беруться до всього немічного і старого. А тепер ніщо не стояло на перешкоді ні вітрам, ні грозам, ні поганим лю-

дам — усе могло вільно зайти на подвір'я, у скосбочені двері чи в маленьке віконце і спробувати свою силу: ану, як воно тримається? Чи є ще в ньому життя, чи то, може, лише для людського ока тримається?

Як я прийду завтра до мами на іменини? — раптом спало Антонові на гадку. Вона мене з хати вижене. І правильно зробить. Гм... Інші будуть собі веселитися, а я... Ось у яку халепу може потрапити невинний чоловік...

Антон уже не бачив, коли мати вийшла на призьбу і скрикнула від подиву:

— Що ти наробив? То ж — пам'ять! То мене чоловік обгородив був...

Аж зіслабла від переживання, бо так усе раптом змінилося, так страшенно спогаділо! Замість чорних ворітець, що скидалися на якесь мереживо, перед самими очима вистромився чорний хрест.

Хрест стояв неподалік від хати на галявинці, і його тепер було добре видно. Хрест поставили після тої пожежі, що зжерла майже весь виселок, і тоді він був жовтий, аж золотистий, а з часом посірів, а потім зробився чорним. На його освячення зібралося багато людей, наче освячували не дубовий хрест, а цілий собор. Священик, що прийшов із села, промовляв заклинання: від вогню, від граду, від пошесті й від усього лукавого. Ті, що погоріли і ще не відбудувалися, молилися особливо ретельно й віддано, повторюючи за священиком: від вогню, від граду, від пошесті й від усього лукавого.

Тоді хрест стояв на голому, доокіл ще не було хат, лише наспіх збиті з обгорілих дощок колиби, і біля них хрест здавався дуже високим і могутнім. Тепер хати його переросли, і він зробився мізерним і таким слабеньким, що смішно було б сподіватись на його захист. Може, тому, окрім старих бабів та дідів, його ніхто й не помічав, а може, й тому, що лише старим нагадував він про біду. А молодь не знала, як горів виселок, який стояв лемент та плач, як світила заграва цілу ніч аж на далекі села, а води поблизу не було, бо єдиний колодязь, з якого весь виселок носив воду, швидко вичерпали до самого дна, лише вологий намул залишився, а яруга за сухостій пересохла, лише десь залишалось трохи зеленої твані та жабуридня. Тимто, коли піп, освячуючи хрест, закликав і воду, висілчанам здавалося, що той робить гріх супроти невинної води.

Молодий бригадир подався за виселок. Низький, коренастий, розмашисто ступав по грязюці, розбризкуючи її гумовими чобітьми, зганяючи на пій свою образу.

Вода піднялася невисоко, але, як і щоразу, коли в горах випадали великі дощі, затопила лощину, і міст опинився серед води. Він скидався на пором. Оцінивши обстановку, бригадир зрозумів, що його затія була даремною, адже ніхто не полізе у воду. А втім, і тривога його, мабуть, даремна. Вода трохи погуляє, потім скресне, і до мосту можна буде, як і завжди, пройти і пішки, і автомашиною, і підводою. Так було багато разів, а старий міст скрипів дерев'яними биками, колисався, як справжній пором, але вистоявав водяний натиск. Без сумніву, вистоїть і цього разу.

Але бригадир був молодий і всім переймався. А мостом особливо, бо без нього висічанська бригада була б відрізана від світу. Бригадир мав план прив'язати міст дротяною ливною до гігантського дуба, що ріс неподалік, і тоді вода не могла б його розхитувати і тим паче зірвати з місця. План цей виник у нього не сьогодні та й не цього року, але за щоденними клопотами бригадир згадував про нього лише вряди-годи.

Міг я це зробити вже сто разів, картав себе молодий бригадир. І дріт давно придбав, і часу було, а ні. Поки грім не вдарить — не перехрестися. Можна б іще й тепер, мабуть, не глибоко. Він пішов дорогою, хлюпаючи по воді чобітьми. Спочатку було мілко, але з кожним кроком ставало глибше, і бригадир повернувся.

Попрямував до дамби, щоб подивитися, як там. Перейшов зелений лужок по високій траві, що місцями полягла, і порадив, що не дав скосити, бо могла б тепер прогнивати. Ковзаючись на стрімкому, піднявся на дамбу і оцінююче скинув зором. Вода піднялася високо і несла плавиння — пеньки, стовбури, ломаччя...

Дамба була насипана дуже давно, нині вже того ніхто не пам'ятає, лише старі люди розповідають про часи, коли з десяток ошуканих родин, а серед них і якийсь довгожитель Юричко, повернулися з-за океану ні з чим і поселилися, як мандрівні цигани, на пустирі, над висохлим старим річищем. Хати зліпили теж циганські — з глини, соломи та всілякого плавиння, занесеного з гір водою. Життя на висілку було суворе, скупе, його часто руйнувала вода, що кидалася в старе річище, як тільки в горах починалися зли-

ви. Але люди не знімалися з місця й не шукали ліпшого, бо знали, що його нема, а взялися обживати те, що нагодилося під сонцем. Минув не один рік, поки тачками, відрами та кошиками насипали глиняний заслін перед водою. Кажуть, що старий Юричко завжди боявся повені, і як тільки трохи здувалася річка, він уже не лягав спати, а чатував під хатою, тримаючи там на всякий випадок дошку чи якусь деревину, на якій можна б порятуватися.

Глину для дамби висілчани брали неподалік, щоб близько носити, і викопали глибокі котловани, зруйнувавши отак чимало ріллі. В тих котлованах ніколи не висихала вода, стікаючи сюди з усіх прирічкових мочарів, а виселок був так надійно захищений від повені, що ніхто й гадки про неї не мав. Згодом дамба видалася декому аж занадто високою, і дехто почав брати з неї глину для різних робіт.

Бригадир довго ходив дамбою туди й назад, туди й назад, поглядаючи то на воду, то на хмари, що стояли над горами, і, незважаючи на те, що загрози начеб ніякої не було, все-таки тривожився і думав: у тих хмарах море води, ось які товсті, а треба не так і багато, щоб перелилося через дамбу. Якийсь метр чи півтора — і виселок буде плавати.

Спустився з дамби і через лужок знову добрався до дороги і знову занепокоївся. Раптом на дорозі за мостом з'явилась автомашина. Це зацікавило бригадира. Спочатку лише зацікавило, а потім і здивувало, бо зрозумів, що хтось хоче їхати на міст. Чи вони там сліпі? — подумав бригадир. Чи їм життя надоїло?

Червоного кольору «Жигулі» повільно просувалися по воді, потім зупинилися і якийсь час стояли на місці. Бригадир зняв з голови беретку і почав махати, даючи знак, що їхати не можна, але з машини ніхто не показувався. Тоді бригадир почав кричати, але і його голосу, мабуть, ніхто там не чув.

У червоних «Жигулях» їхали чоловік і жінка, чоловік правив машиною, а жінка наказувала, як має їхати:

- Бери трохи на обочину.
- У кювет?
- Ой, що ти робиш?
- Сиди тихо.

Незважаючи на жінчині поради, чоловік тримався середини дороги, а коли стало глибше, вимкнув мотор. Обхопив руками кермо, сперся на нього грудьми і, ніби щось серйозно обмірковуючи, зорив перед себе. Відпочивав.

І жінка сиділа мовчки, чекаючи, що там чоловік придумав. Їй було біля сорока і з обличчя була принада: лице гладке й свіже, лише біля очей позначилися зморшки, брови підфарбовані, а жовте волосся підстрижене коротко, під хлюпця. Видно, своїй зовнішності жінка вдіяла багато уваги, як воно й буває в такому віці.

За смугою води, зовсім недалеко, зеленів виселок. Хати поховалися між деревами, тут-там визирали білі латки стін, десь виханувався у небо димок.

— Доки будемо сидіти? — спитала жінка. — Чи тут будемо ночувати? — нетерпеливилася.

— Заночуємо, — відповів чоловік незворушно, не змінюючи прибраної пози.

Тоді жінка повернулася до нього і спитала лагідно:

— Андрійку, що будемо робити?

Чоловік почав мовчки знімати черевики.

— Попробую, чи глибоко, — відповів теж лагідно, і жінка відзначила для себе, що вчипила добре.

Зняв неквапом черевики, потім штани, черевики поклав у куток, а штани поклав на сидіння і вийшов із машини. Він був високий, сугулий, довгоногий. Ступав перевальцем, присідаючи від болю, коли наступав на гострі камінці.

Вода спочатку була дуже холодна, чоловік горбився і виробляв губами страдницькі гримаси, потім стала теплішою, і чоловік пішов сміливіше, лише, як трапляло під ноги щось гостре, морщився і цмокав язиком. Глибина наростала повільно. Він добрався до моста, повернувся до жінки і бадьоро помахав рукою, мовляв, усе прекрасно.

Хиткий дерев'яний міст здригався під напором хвиль, і чоловік знову завагався, але потім побіг по дощатому настилу, а коли добіг до кінця мосту, побачив того, хто робив йому руками якісь застережливі знаки і показував кудись убік, але чоловік його не розумів і теж показував жєстами — піднімав ногу і черкав долонею по голінці, мовляв, тільки до середини голінки, але той стояв на своєму: повертай назад і ось туди, праворуч.

Чоловік на мосту повагався-повагався, а тоді рушив уперед, показуючи тому: ось дивись, неглибоко. Та зробив лише кілька кроків, як сягнуло по коліна і з кожним кроком ставало глибше. Розпачливо махнув рукою і повернувся до машини.

— Не проїдемо, — сказав, залазячи в машину. — З того боку глибоко. — Він одягнув штани, взув черевики і докинув: — Поїдемо додому.

А жінка скрикнула:

— Боже мій! Чи ти думаєш, що говориш?

— У мене не амфібія, а «Жигулі».

— А може, поїдемо на Горбки?..

— Гм...— завагався чоловік. — А через яругу як?

— Перелетимо,— сварливо сказала жінка і замахала руками, показуючи, як будуть летіти через яругу.

— Попробуємо... Я ще не літав. Ти мене трохи підтримаєш, якщо буду падати,— сказав чоловік ущипливо.

Жінка метнула на нього злим оком, але змовчала. Я йому потім нагадаю, сказала собі жінка, я в боргу не залишуся. До своїх бігає кожен день, а до матері мами — раз на рік, та їй то не може, щоб без сварки. Уже зранку завівся, бо думає, що мамі потрібні його дорогі подарунки. Лише даремно викинуті гроші. А їй досить торта. Мама вже стала такою, як мала дитина, їй лише щось солодке. І нічого показувати щедрість, щоб мама подумала: який добрий зятьок!

Дорогою, якою тільки що їхали до мосту, повернули назад і на невисокій швидкості поїхали до розпуття, там чоловік звернув праворуч, на Горбки, піддав газу, жінка враз потеплішала і сказала:

— А мама там журиться, що ми не приїдемо. У неї тільки й радості... Скупа старість. Їй залишається лише те, що вже нікому не потрібне.

— Дешевий торт,— незлобно підколов чоловік.

— Цим мене не образиш, можеш не старатися.

Дорога ішла під схил. З одного боку стелилося поле жита, уже полегло під дощами, а з другого боку росли чагарі, там паслися корови і гралися діти. Коров було мало, як і дітей. Жінка згадала:

— А я ще пам'ятаю, як спозарання трубів чередар. І корів було багато.

— Тепер трублять машини, що їдуть до міста по молоко.

— Молоко кожен хоче пити.

— Молока кожен хоче,— погодився чоловік.

Житній лан скінчився, і дорога пішла вниз, через лісок, і була нерівна — дощові води вимили щербинь і гальку, і машина гуркотіла по кругляках. Чоловік знизив швидкість, їхав дуже уважно, бо жінка дуже берегла машину і могла б сваритися, а він тепер цього не хотів. Вони їхали на свято, і все мало бути мирно й красиво. Свято мусить тривати довго, думав чоловік. Спочатку з'їжджаються, потім гостяться і співають та балакають, а далі прощаються —

і то все свято. Всіляко його розтягують, а воно й так куце, як у зайця хвіст. Ти, людино, прийшла на Землю не святкувати, а щось робити...

Машину бовтнуло на вибоїні, і жінка ойкнула:

— Ой, ну як ти їдеш, Андрію?!

— Поки що на чотирьох колесах. Принаймні було чотири.

Дорога все ще ішла вниз і була розмита. Жінка з приємністю відзначила для себе, що чоловік її послухався і перейшов на другу швидкість.

До Горбів добралися швидко, але за селом дорога кінчилася, і чоловік зупинив машину і розчаровано мугикнув, хоч нічого несподіваного не трапилось.

— Що будемо робити? — спитала жінка.

— Почекаємо, поки спаде вода, — відповів, вдаючи байдужого, а жінка відреагувала на це чисто по-жіночому:

-- Перестань.

Він вийшов з машини, став оглядатися. Біля дороги стояла нова хата під шифером, відгороджена залізним парканом, а посеред двору походжав великий кабан, повернувши голову в бік чужих людей, ніби вгадував, що вони хочуть робити. Чоловік зайшов на подвір'я, кабан захрюкав, рушив йому навстріч, задерши догори туну морду.

— Здоров, кабанище, — сказав чоловік. — Ти сам домарити? Питаю: ти сам? Ну йди, йди, раз не знаєш по-людському відповісти.

З хати показала жінка, вона була така ж кругла й рум'яна, що в чоловіка трохи не вихопилося: які схожі!

— Добрий день, хазяйко.

— Добрий день, — весело й жваво відповіла жінка, склавши маленькі повні руки на грудях. — Ви заблукали?

— Мудруємо, як добратися на виселок.

— А ніяк, — так само весело відповіла жінка. — А ніяк ви туди не доберетеся. — В неї було симпатичне кругле личко, добрі круглі очі. Кабан став біля неї і теж був симпатичний, з пухлими щоками й маленькими очицями. — Ніяк ви туди з машиною не доберетеся.

— Без машини теж.

— Без машини можна. Люди ходять. Кладка надійна, лише поручень хтось зірвав. Недавно переходив якийсь...

4.

— Чого стоїш, як дурень? — сказав Василь півневі, бо той уп'яв у нього кругле око, наче щось вирішував. — Може, впізнав, прийняв за свого?

З ваганням зайшов на подвір'я, воно було охайне, як і колись, як і тоді, і Василь злякався, що ось вона вийде з хати. Вийде і питає: чого прийшов? А чого я прийшов? Справді, чого я прийшов? По жердину? Ніби інде нема? Півень стрепенувся і нехотя повів курею у глиб двору. Василь прокашлявся. Сінешні двері були відчинені навстіж, і в сінях на долівці видно було домоткану доріжку, а біля дверей на стільчику блищало від залітного проміння бляшане відро. Відро і тоді стояло в сінях біля дверей, зраділо подумав Василь, наче побачив не відро, а когось із давніх знайомих, кого хотів тут зустріти. Біля відра стояло горнятко, щоб черпати воду, продовжив Василь свою напружену думку, а вода відгонила мочаром, бо криниця над річкою, і можна було черпати прямо відром, лише нагнувшись, я один раз трохи не впав, і вона страшенно злякалася.

Василь знову прокашлявся, але в сінях так ніхто й не показувався, наче нікого не було, і тоді Василь рушив до хати, знаючи, що робить якусь дурницю, якусь велику й непростиму дурницю, за яку потім пошкодує. Але бадьорив себе: ну й що, в житті завжди доводиться за чимось шкодувати, як би не старався робити правильно. От шкодую, за цим, а думав, що роблю розумно. А тепер уже пізно думати, бо від цього нікуди не втечу, бо вже скільки років тікаю, а не можу.

Повільно, з ваганням піднявся східцями і завважив, що то вже не дерев'яні східці, а бетоновані, і сказав собі: ну й що, зрештою, все на світі міняється, може, й вона змінилася, і я її не прийму, може, споганіла. Але Василь не міг уявити її якоюсь іншою, негарною, і сказав собі: дурне! Тепер він побачив біля відра червоне емальоване горнятко, але відро не блищало, бо заступив сонце, а посеред сіней стояв столик, накритий білою вишиваною скатертиною, табуретки біля стола теж були накриті білими накидками. І тут же здригнувся на чієсь «ой!», воно настигло його так несподівано, що й сам трохи не скрикнув «ой».

Віра вклякло стояла на порозі, схопившись долонями за обличчя, потім вщипнула себе за руку і спитала:

— Чи сплю?

— Спши, — радісно ствердив Василь.

— Господи, звідки такий добрий сон?

Якусь мить мовчки оглядали одне одного, шукаючи в собі колишніх, зовсім молодих, нерозумних і страшенно близьких, до памороки бажаних, а потім Василь сказав:

— Пробач, що я зайшов.

І це були не ті слова, яких бажали і сподівалися обоє. Віра опустила руки.

— Здрастуй. Може, поцілуємось?

— Ти зовсім не змінилася.

— А ти змінився, став солідним і боязливим.

Василь не хотів виявитися боязливим, і вони поцілувалися, але в тому не було ні щирості, ні справжніх почуттів, бо обоє таки злякалися, тільки Віра вміла зовні звести на невинний жарт. Вона це завжди вміла.

— Та чого ми стоїмо в сінях? Заходь. Заходь, Васильку. Ой, і не повірю.

Вона пройшла першою, а він слідом ступив до прохолодної, затіненої завісами світлиці.

— Ну, сідай, сідай, Васильку, я такого гостя вже сто років не приймала і не знаю, де тебе посадити. Може, от сюди, на тахту? Ні? Тоді куди? Під ікони? Але їх нема.

— Я не буду сидати.

— Не говори дурниці.— Вона це сказала різко, наче мала право йому наказувати.

Василь сів на тахту, а Віра сіла поруч і спитала стурбовано й щиро, і очі в неї іскрилися:

— Ну що, кажи?

Вона аж тепер стала собою, і Василь побачив її хвилювання й зворушення і даремне зусилля володіти собою. І вони сиділи мовчки, бо в тому було більше правди, як у будь-якому слові, бо жодне з них не відважилось би зараз сказати правду, якою б вона не була, бо нічого не знали одне про одного, а те, що колись було між ними, тепер їх лише віддаляло, і треба було помовчати, щоб відчуті без слів те, що мали сказати.

Василь роздивлявся по хаті, але там не було нічого знайомого, і це його злякало, бо відчув себе чужим в цій незнайомій обстановці, у цій незнайомій хаті. Наразі не міг згадати, як було тут колись, лише пам'ятав, що все було дуже гарним і милим. Ні, не гарним, заперечив собі Василь, а таким, що я його любив, і воно, мабуть, любило мене. Здається, отам стояла стара шафа, а там — стіл, від якого пахло хлібом, він тепер у сінях, а тахти зовсім не було. Ми тоді сиділи на дерев'яній лаві, і вона завжди скрипіла. Василь поворухнувся, але тахта не скрипіла, лише тихо схруснули пружини, а Віра поклала йому на руку свою долоню, і він спитав поглядом: що?

— То було так давно, правда?! — сказала Віра, потиснувши його руку. — То було страшенно давно... Ти не хочеш, щоб я згадувала?

— Я сам згадую,— відповів Василь.— Тут стояла дерев'яна скриня, і ми на ній сиділи.

— Я її викинула під повітку, тепер на ній сидять кури.

— Не треба було викидати.

— Ми з сестрою все повикидали. Не відразу, а лише як помер батько. Він не дозволяв.

— І я не дозволив би.

— Чому?

— Тепер тут непривітно.

— Тепер всюди непривітно,— сказала Віра, зітхнувши, і сіла ближче, і притулилася плечем до його плеча.— Ми колись так сиділи на старій ляді.

Василь взяв її рукою за талію, але не пригорнувся, бо відчув, що це йому дозволено, і якщо себе не стримає... Але я не хочу себе стримувати, подумав Василь, я хочу погратися з долею, хоч то й дуже серйозно. І все-таки я хочу дозволити собі хоч трохи погратися, навіть знаючи, що то небезпечно. Я багато років від цього тікав, а воно йшло за мною. І ніхто не винен. Просто ми тоді помилилися. На ціле життя помилилися. Василь повернувся обличчям до дверей, вони були не причинені, і в широкий отвір видно було стіл і табуретки, і Віра здогадалася і заспокоїла:

— Якщо боїшся, я зачишу.

Вона схопилася з тахти, зачинила хатні двері, потім передумала і вийшла до сіней і зачинила й сінешні. Сонце на той час за щось сховалося, бо вже не кидало проміння біля фіранки, і в хаті зробилося зовсім сутінно.

— Тепер не боїшся? — спитала Віра, сідаючи біля нього.

Василь заперечливо похитав головою, мовляв, не боїться. Але йому таки було страшно, бо знав, що може собі дозволити те, про що досі мріяв і чого боявся, знаючи, що може змінити все в його житті. Все-таки пригорнув Віру, вона легко подалася, була гаряча й дуже ваблива. Так, вона гарна, і нітрохи не змінилася, і я її й досі люблю. Невже це правда?

— Ти мене не поцілуєш? — спитала Віра, нахилиючись до його обличчя.

Це вже було без гри, це вже було страшенно серйозно й побожно, і Василь не міг себе стримати, навіть знаючи, що це може змінити все його життя. Він пригортав її довго й палко, і обоє горіли, зовсім забувши, що поміж ними стільки перешкод. Ні, подумав Василь, перешкоди лише переді мною, але тепер на це я не буду зважати. Я потім поїду і

все викину з голови, і ніщо, ніщо не зміниться, знову буду тягнути сімейну лямку і знати, що це обов'язок. А що ж іще? Впрягся добровільно...

Віра нічого не боялася, їй ніщо не стояло на перешкоді, і те, що робила, було її перемогою, і вона нею втішалася, і була нею п'яна. Ти мій, мій, кричала в думці, і нікуди тебе не відпущу, ти будеш весь час моїм. Вона зовсім очманіла від того, що все це було правдою, що ось це він, що вона може з ним ось і так, і він цього хоче. Ось ти який великий, ось ти який мій, і я можу з тобою цілуватися, і все можу. Я буду ось так, ой боже, я зараз помру, але це таки ти, Васильку. Треба було замкнути двері. Ось так, правда, тобі добре? Потім у нас буде все, у нас буде гарно, мені нічого боятися, я тільки боюся, що ти поїдеш і я знову буду думати, що ось це було, і буду плакати. Я й зараз заплачу від щастя. Але ж ні, плакати не треба. А ось так тобі присмно? Отак! Отак! У нас і тоді було так, і ми знали, що все ще попереду. Ти поїдеш, і я буду плакати. Я все одно буду плакати, і ти мене, будь ласка, не зупиняй, мені легше, коли виплачуся. Тоді все відійде, і оце відійде, митнеться, і я буду знати, що вже пізно. Тепер уже все пізно.

— Ти чого? — відхилив від себе її голову, і очі в неї були наповнені слізьми, і губи тремтіли.

— Ти не зважай.

Вона сховала голову в нього на грудях.

— Я тебе образив?

— Ні, ні, ти не зважай... Я щаслива. Це пройде, у жінок таке буває, коли вони надто щасливі.

Потім вона потроху вгамувалася, в хаті потроху сутеніло. Василь знав, що йому пора йти, почав збиратися, Віра його схопила за руку і сказала:

— Ти нічого про себе не говорив.

— Ми ще наговоримося.

— Ні, ні, ми ніколи не наговоримося.

— Я побуду в мамі кілька днів... Я без жінки...

— Зовсім? — жваво перепитала Віра.

Він невизначено похитав головою. Потім сказав:

— Я піду. Мені пора.

— Пам'ятаєш, коли ти це сказав?

Він того випадку не пам'ятав, і вона нагадала:

— Ми сиділи з тобою на старій ляді. Ти мені тоді нічого не сказав, але я догадувалася. А потім твоя мати сказала. Вона плакала і скаржилася, що від тебе такого не чекала. Скажи, що тебе повабило? Але чесно.

— Не знаю.

— Професорська родина. Це так заманливо для селянської дитини.

Сказала це в'їдливо, але схаменулася, а Василь оглядав її з тугою, твердячи: гарна, прекрасна, але я мушу йти. Віра й справді була гарна: великі темно-карі очі, гладке бліде обличчя, тепер трохи зарум'янене, губи повні, коротке каштанове волосся розметане, але вона його не поправляла, бо знала, що Василь так любить. І він подумав ласкаво: моя гарна нечупара.

— Ти зовсім-зовсім не змінилася. І я часто про тебе думаю...

— Я весь час пам'ятаю, що тебе нема.

— Тепер я є.

— Знаєш що, Васильку? — Вона завагалася, потім схопила його долонями за щоки, прихилила до себе. — Ти не йди нікуди, ми будемо щасливі.

Долоні в неї були гарячі й сухі, очі теж були гарячі й закохані.

Василь завагався, бо це трапилося раптово, і вона відступила і сказала:

— Ой, для чого я таке говорю, для чого себе обманюю?

І раптом віддалилася, хоч ступила тільки крок, щоб відхилити завісу. До хати впало зелене світло, бо за вікном було все зелене, повне літа, хата теж раптом зробилася зеленою, обличчя її теж набуло не тільки зеленуватого кольору, але й іншого вигляду, і вже їй не годилося бути непричесаною, вона це зрозуміла, стала пригладжувати волосся пальцями.

— Нам уже пізно жартувати, — сказала розсудливо.

— Це не жарти. Тільки я відразу не можу...

— Ми цього ніколи не зможемо.

Вона ще більше віддалилася, і Василь не наважився взяти її за руку, хоч йому дуже кортіло.

— Я буду в мамі... Ти приходь. Я тебе прошу. Я буду чекати.

— Для чого? — сказала вона з докором. — Щоб люди побачили?

— Ти приходь туди, до бабусі, — повторив Василь настійливо. — Ти тоді жила в неї.

— Тепер за бабусею доглядає сестра.

— Ось як.

Василя знову збентежило, що — ось як: уже сестра підійшла, і все минулося, бо воно вже належить тим, що підійшли, але, не бажаючи змиритися, став наполягати:

— Ти мусиш прийти, не уявляєш собі, як я буду чекати...

— Щоб погратися...

— Не любиш?

— Навіщо мучиш? Адже знаєш, що люблю, і знаєш, що прийду, бо це над мої сили.

— Як воно все складно,— вихопилося у Василя. І вона ствердила:

— Неймовірно.

Василь пішов з тою свідомістю, що життя його раптом ще більше ускладнилося, заплуталося, і тепер уже мусить шукати виходу. Але я з цієї круговерті, мабуть, сам не зможу вибратися, скрушно подумав Василь, хоч до старого мене майже ніщо не в'яже, окрім звички. Хто це на «Жигулях»? Невже сестра?

5.

Ганна сиділа в машині, дверці були відчинені, і вона чула, як на подвір'ї хрюкав кабан, порпаючись під тином, потім почула, що хтось іде дорогою і хрустить галькою; потім кроки наблизилися і затихли, а Ганна виглянула з машини і скрикнула:

— Ти звідки впав?

— З дощем,— відповів Василь і привітався з сестрою.— Давно стоїте?

Він був досі заклопотаний іншим, і зустріч з сестрою вийшла суха, від того обом стало ніяково, наче чимось одне перед одним завинили. Сестра догадалася, куди Василь ходив, але нічого йому не сказала. То мала бути докладна й серйозна розмова.

— Твій що там стоїть на одній нозі, як чапля?

Ганна аж спаленіла, побачивши, що чоловік її і справді стоїть на одній нозі, а другу підняв високо, ніби намірився тупнути, щоб здійняти фонтан. Хотів ступити на кладку, та не смів.

— Андрі-і-ію! — гукнула щодуху, забуваючи, що її чує вся околиця.— Андрію, ти там приріс?!

— Ти що, в лісі? — застеріг Василь.

— Стоїть же як вкопаний, а я тут чекаю.

Андрій повернувся від яруги, обняв Василя, по-чоловічому притулився щочкою до його щоки і сказав:

— Добре, що ти приїхав, мама буде рада,— сказав, радіючи найперше сам зустрічі з Василем.— А тепер давай вирішувати, що нам робити?

— Топитися,— відповів Василь повеселіло.

— Втопитися можна. Це зовсім не важко.

— Тобі важко, бо довгий, а ми з Ганною відразу булькнемо.

— Ну, жіночко, вимотуйся з машини, будемо готуватися до колективного утопання.

Він загнав машину на подвір'я, позачиняв дверці, а Ганна попросила хазяйку дивитися, щоб чогось не трапилось, щоб не підпускала кабана, бо то нерозумна тварина і може зробити будь-що.

— Не бійтеся, кабанчика я запру, а дітей і близько не підпущу, щоб і не дихали. Мій брат коли приїздить, цілими тижнями машину надворі тримає.

Андрій першим рушив з двору, а Ганна крутилася біля машини, все на щось надіялась, знову перевіряла, чи замкнуті дверці, лише як чоловіки були вже на городі, заклопотано заспішила слідом.

— Як мама? — крикнула до Василя.

— Як завжди, — відповів Василь, а Андрій додав резонно:

— Старий чоловік, як старе дерево: скрипить собі помаленьку, поки не впаде...

— Ти чекаєш, щоб упало.

— Упаде, то впаде. Ні ти не підопреши, ні я... Ніхто.

Василь першим підійшов до кладки і сказав весело, щоб підбадьорити сестру:

— Кладка надійна, та не завадить підготуватися до плавання.

Він ступав обережно, стромляючи у воду жердину, а Ганна потирала долоні, примовляючи:

— Господочку, господочку. — Та раптом повернулася до чоловіка і спитала: — Андрію, а ти замкнув машину?

— Ні. Залишив так, щоб кабан мав де переночувати.

— Господочку, господочку... Василю, ти обережно, не розхитуй. Якщо тепер не помру, то не помру ніколи. Василю, а твоя не приїхала? Чуєш? До якого часу будете так жити?

Василь ступив на той берег і крикнув сестрі:

— Ну, давай, господочку-господочку.

Він перекинув жердину.

— Я боюся, я не піду, вода глибока, — перебільшено лякалася Ганна, хоч і не сподівалася, що її хтось буде заспокоювати.

Як перебралися через кладку, всім стало спокійно, почали жваво перемовлятися, заважаючи одне одному. Раптом Ганна зупинилася:

— Андрію! А ми забули в машині! З чим з'явимося до мами? З голими руками?.. Андрію?

Той махнув рукою:

— Якось буде,— рушив далі.

— Але як ти міг забути?! Ти, Василю, що приніс мамі? Не обманюй, ти їздиш за кордон, а там — усяких чудес! Справді, як там? Тобі не страшно, Василю?.. Я там і дня не прожила б. А люди всюди живуть, правда? І в хмарочосах. У них там своє «дома». Василю, а в Америці старі теж у чорному?.. Для старих весь світ чорний. Андрію, ти не уявляєш собі, як смішно виглядаєш із заковченими штанами.

— А ти на мене, жінко, не дивися.

— Дивлюся, бо хочу сміятися.

— Тоді можна.

Василь не слухав сестрині теревені. Він не міг позбутися своїх думок. Знав: тепер не буде мати спокою, воно буде мучити, як задавнений біль.

Коли вибралися із уловини, Ганна сказала:

— Чей так не заїдемо до хати.

— Справді, ще налякаємо маму,— погодився з дружиною Андрій і почав витирати об зелений моріг бос ноги.

Парешті якось причепурилися, наскільки це було можливо, і гуртом рушили до хати. І тут Василь раптом зупинився, наразі й не зрозумівши, що його так злякало.

— Ти що? — спитала Ганна.

— Паркан, ворітця...

Василь дивився на цю несподівану руїну так, мов побачив чудо. Адже це був той штахетчатий паркан і ворітця та хвіртка, які наче зрослися були з оточенням наче вросли були в самий час, і світ без них не міг існувати; без них це вже був не той світ, який Василь виніс із дитинства і який, власне, й сам був дитинством, як і отой дерев'яний кінь перед повіткою, як і сама повітка, як і хата, і все, що її оточувало.

— Одного разу ми тут зовсім нічого не застанемо, — бептежився Василь. — Зовсім нічого, і залишимося...

Він не знав, ким залишаться вони, коли цього тут не застануть — ні матері, ні хати, ні старої яблуні, ні хлівця... Сиротами? Бездомними?..

— Залишимося самими, — підказав Андрій, і Василь ствердив:

— Так, залишимося самими.

І всі троє раптом зрозуміли абсурдність і недозволеність того, що трапилося на старому обійсті. Ганна забідкалася:

— Як тут мама може жити?

Андрій пошкріб підборіддя, добираючись до якоїсь розумної думки, але поки на щось спромігся, Василь сказав:

— Антонова робота...

— Він умисне, щоб зіпсувати мамі свято.

— Маму треба звідси забрати, бо той п'яниця її замучить.

— Мама звідси нікуди не піде.

— Піде, — заперечила Ганна. — Мусить піти. Що ми за діти, що не потурбуємося про маму? Вона в нас лише одна.

— А куди заберемо маму? А хто залишиться тут? — не мирився Василь з думкою, що це старе гніздо має розвалитися. Його прямо-таки лякала така перспектива, бо вона перекреслювала навіть те, чим зараз жив, що так зміцніло після зустрічі з Вірою, бо воно було зв'язане тільки з материною хатою, з оцим висілком, де воно починалося і де могло продовжитися.

— Як — куди? — спалахнула Ганна, вважаючи наразі, що тут нема про що сперечатися, але коли Василь повторив «так, куди?», вона затнулася і запал її зник. — Чей у твої тещі роги нема, щоб не могла жити в тебе?

— На жаль...

Між Ганною і Василем наростала сварка, і Андрій, що сам підказав її причину, заспішив якомсь запобігти, бо сварка була б зараз дуже недоречна.

— Ми тепер не будемо це обговорювати, — сказав він, як завжди, флегматично і авторитетно. — Краще подумаймо, як відремонтувати паркан і ворота, а про інше порадимося з мамою. Василю, подивися, чи нема десь дощок.

— Де ти тут бачив дошки?

— Справді, ми порадимося з мамою, — охоче пристала Ганна до чоловікової думки.

6.

А мати сиділа на ослінчику, згорбившись, натруджені руки, що скидалися на сухі дрючки, поклала на коліна і була зовсім маленька і жалюгідна. Вона ніяк не могла стямитися, що з нею робиться.

Десь далеко зрідка погримкувало, наче грім прокашлювався, прочищував горло, щоб потім гримнути як годиться, і бабу Марію чомусь пойняв страх перед повинню. Досі ніколи води не боялася та й нічого досі не боялася, а тепер, коли син поламав паркан, таки відчула страх, бо ні за чим було сховатися. Чим більше про це думала, тим більше боялася, навіть почало їй причуватися, що десь надворі хлюпотить вода, що проливається до хати і починає холодити підшви. Тобі, бабо Маріє, вже лише одна дорога, бо он що син натворив. Страшно мені. Самій... Прийшла й моя самота. Довго мене обминала, а тепер прийшла. Нікого біля мене нема. І Василь кудись пішов із хати, хоч би він був біля мене. А міг бути, міг. Лише не слухався. І внучата б біля мене веселилися, і не журилась би, на кого це все залишити... А лише так кинути — ой, не можу... Ба що з Ганною, чому не прийшла? Зять мій дорогий не прийшов. Та тепер їх уже й не буде, бо вода велика. Вже до хат добирається, і тікати від неї нікуди, бо цілий світ топиться. Світ такий, як горіхова шкаралупа.

Бабі Марії причулося, ніби хтось надворі розмовляє, і підвела голову, й наставила вухо. Прислухалася довго, та нічого більшого не чула і сказала собі: вчувається, бо глухою зробилася на старості літ, усе зносилося: і вуха, і очі, і руки, і ноги... Ой, що то зі мною? Ой, що з моїми очима? Перед нею наче щось мерехтіло, розпливалося жовтими плямами, і вона протирала очі кулаками, але плями не розходилися... Баба Марія хотіла встати й піти до ліжка, щоб лягти, як робила кожного разу, коли стомлювалася, але ноги її зробилися неслухняними, від поруху в них закололи мурашки. Холод почався в ступнях, а потім піднявся вище, і баба Марія подумала: то вже вода до хати налилася, ой, то вже вода! Надсилу підвелася, ступила до ліжка і вхопилася за нього руками і стояла так, не зважаючи на лягти. Широко розплющувала очі, але жовті плями затулили світ, і вона нічого не могла побачити.

— Добридень, мамо, — почувла несподівано і відірвала руку від постелі, простягнула назустріч тому, хто ввійшов.

Її хтось взяв за плечі й прихилив до себе.

— Мамо, та ви спите, чи що?

— Не сплю, не сплю, лише очі затулило. Ти, Ганно?

— Ви лягайте, мамо, то пройде.

Баба Марія лягла боком, і їй потрохи почало провиднятися: спочатку перед лівим оком замерехтіло світло,

ніби десь у вікно прорвався промінець, а потім і перед правим.

— Ви обоє?

— Обоє, мамо. Ви лежіть тихо, не розмовляйте. А зослабли як! Недоїдаєте, недосипаєте, бо доглянути нікому. А в Василя квартира така, як море, біля парку, біля води. Я би вас забрала до себе, але в нас тісно, діти будуть заважати... Чому не кажете Василеві? Його навіть законом можна змусити...

— Ганно, Ганно...— докірливо промовила стара.

— Ви з свахою цілуватися не мусите, і з невісткою. А він ваш син. Я вже йому казала. Хай вам виділить одну кімнату...

— Ганно!

— Як хочете. Я вам для добра.

Ганна стямилася, що образила матір, бо не такої зустрічі та чекала з донькою. Тут же змінила тон розмови, але мати попросила:

— Ти мені дай спочити, Ганно. Я за ці дні так намоталася з отавою, що й говорити не можу.

— Чей самі й косили?

— Я все сама... Де там Андрій, чому не йде до хижі? Що він там робить?

— Мудрують з Василем... Ви бачили, що наробив Антон? І як ви йому терпите? Женіть його від хати, як блудного пса.

— Ганно...

На той час, коли до хати ввійшли Андрій з Василем, мати вже очумалася і тепер сиділа на ліжку, звисивши до долівки босі ноги. Вона з неприхованою радістю зустріла зятя і враз повеселішала, пожвавішала в руках, наче й не було тільки що того припадку стариківської хвороби, коли видавалася зовсім кволою й безпорадною.

— Ой діти, яка я щаслива, — гомоніла схвильовано. — Так вас чекаю весь час, як ясної днини, як сонця з-за хмар.

— Мамо, а ми подарунок забули в машині, — забідкався Андрій. — Хоч сваріть нас, хоч і до хати не пускайте...

— Чи треба мені більший подарунок, як ви самі? Ану будемо щось готувати на стіл, бо, не бійся, зголодніли з дороги.

— Та яка то дорога? — кивув Андрій і вчасно замовк. — А ви в нас, мамо, молодець, зовсім не старієте.

— Ніколи старіти, — відповіла мати жваво, наче й справді повірила зятевим словам. — Лише трохи змучилася, бо між дощами з отавою пекельна робота... А так я ще здорова і сильна, і нічого за мене журитися... Я цілі дні кручуся тут, як човник у кроснах, і поки кручуся, доти й живу, а як сяду, то й приросту до місця. А колись така легка була, як птах.

— Я ще тямлю, як ви легко піднімалися на Поруб, — захопилася спогадом Ганна. — Ми за вами ніколи не встигали. Або картоплю коли окучували! Ви по два ряди, а ми й по одному не встигали...

— Я була метка, із вас ніхто в мене не вдався. Усі в батька. Він був поважний, неспішний, і ви всі такі.

— Я, мамо, метка, — заперечила Ганна, стараючись бути до матері ближче, прихилити її до себе, бо їхала сюди з певними планами, які повністю залежали від материної прихильності.

— Метка на язик, — підколов Андрій.

Та враз безжурна розмова обірвалася, всі напорошили вуха, — надворі щось зашуміло-загуло, і ніхто наразі не зрозумів, що таке.

Андрій кинувся до сіней, крізь відчинені двері ввірвався до хати вітер, зробилося темно. Ганна засвітила лампу, але вона тут же погасла, потім знову спалахнула, але світила нерівно, моргаючи, зриваючись. І раптом пролився дощ.

Андрій стояв на порозі, тримаючи двері, щоб не грюкали, і в світлі, що виривалося з хати, на землю лилися потоки води. На подвір'ї враз заблищало ціле плесо.

— Не стій на порозі, — заблагала Ганна.

Андрій причинив сінешні, потім хатні двері, щоб приглушити гомін стихії, але він наповнював хату з такою силою, що кожному хотілося затулити вуха.

Добрий настрій відразу зник. Апетит — теж, хоч відчуття голоду при не накритому столі нітрохи не послабло. Особливо хотів їсти Андрій, бо виїхав без обіду, але це бажання було притуплене якоюсь фізичною нехиттю, зате коли мати сказала: будемо вечеряти, бо дощ не пересидимо, він охоче взявся — нарівні з жінками — накривати на стіл, захожуючи всіх:

— Головне — не сидіти із складеними руками і чекати: що з нами буде? Треба щось робити. Краяти хліб чи ковбасу, розставляти тарілки, миски — і то легше...

Мати сказала, щоб хтось пошукав у шафі чисту скатертину, і туди відразу кинулися всі троє.

Надворі наче трохи втишилося, а якщо й не втишилося, то щось відбулося таке, що робило зливу не страшною. Це почуття ствердила мати, сказавши:

— Пройде... уже затихає.

— На небі теж є якийсь порядок, — пояснив Андрій, бажаючи підтримати в цьому самообмані матір. — Святі теж сідають за вечерю, у них там режим строгий. Старий Саваоф не терпить розхлябаності.

— Ти, Василю, не голоден? — спитала Ганна.

— Хто сказав? — спохватився Василь. — От я зараз наріжу хліба. Мамо, пам'ятаєте, це була колись моя робота.

— Спочатку Антонова, а потім твоя. Ти був слухняним...

От і мамина хвала мені полестила, хоч уже й не малий, посміхнувся Василь. А втім, ми завжди малі, й почуття в нас дитячі. Ось я почну щось лепетати й тягнутися підборіддям до столу. А який же він був високий — оцей стіл! Поріг — теж!

Мати, Ганна і Василь наче завчасно смакували домашньою ковбасою, нарізаним на шматки сиром, яєчнею, хоч все це було з того найдешевшого сільського меню, до якого вдавалися при подібній нагоді в кожній хаті, добре знаючи, що воно нікому не смакує, але — що покласти на стіл нашвидкуруч?

І Василь завважив, що всі вони грають, щоб створити іншому гарний настрій, а може, й апетит.

— Сідайте, сідайте, діти, — припрошувала мати, хоч ще не все було на столі і для кожного ще залишалося якесь діло. — Сідайте, діти, а я вже сама... Ой, яка я щаслива, що всі зібралися...

А мою Любу й не згадує, подумав Василь, викреслила її з своєї родини. У цьому він відчув якусь недоречність, якусь прикру несправедливість з боку матері, але воно його чомусь не образило й не здивувало. Люба з першого ж разу не ввійшла до складу сім'ї, і тепер уже це нікого не турбувало й не дивувало, як і те, що Василь не робив нічого, щоб змінити своє сімейне становище. Очевидно, здивувало б усіх, якби він зробив раптом якийсь рішучий крок.

Може, навіть і мати тоді стривожилась би і сказала б: не роби, дитино, посміховисько.

— Домашня, добра ковбаса, прокопчена! — захоплювався Андрій. — Кажучи правду, ніколи й ніде з таким смаком не їм, як у вас.

Коли всі вже сіли за стіл, запала в хаті урочиста тиша. Кожен чекав, щоб хазяйка запропонувала взяти до рук склянки, а вона не відважувалася. Не хотілось при дорослих дітях, біля яких сама здавалася дитиною, бути хазяйкою. Лише, зрозумівши, чого від неї чекають, стрепенулася і сказала лагідно:

— А я вже так хочу хоч інколи спочити від усього. Хочу, щоб про мене інші думали, бо так прожила своє життя, що завжди була старшою, завжди була мамою.

Ці слова кожного торкнулися по-своєму бентежно й зворушливо. Ганна подумала: господочку, як постарілася! Чи то і я колись стану такою? Я так боюся бути старою і негарною!

Андрій на скаргу теці спитав себе: може, взятись мені, я тут найстарший. Ну так, треба мені, бо Антона нема, і я тут найстарший. Поздоровити маму з іменинами? Але з Василевого погляду зрозумів, що той не погоджується, і охоче відклав склянку, подумавши: я не набиваюся, можеш сам.

А Василь хотів, щоб хазяйкою за столом таки залишилася мати, хоч і поспівчував їй: мабуть, то дуже важка ноша — бути матір'ю, мабуть, то важка, переважна робота. Мамо, дай, мамо, зроби, мамо, вислухай. А вона сама і така маленька й слаба, що їй не знати, звідки стільки сил, щоб багато років нести такий обов'язок. О, саме так — обов'язок материнства.

Мабуть, ніяка робота так не стомлює, як обов'язок бути матір'ю.

Мати зітхнула якось просвітлено, начеб з подякою за те, що їй вірять і довіряють, незважаючи на кваліть, на роки і на те, що діти її давно переросли.

— Беріть, дорогі діти, — промовила несподівано просто й урочисто. — Беріть, діти мої, я така щаслива.

Тепер знову почули, як за стінами шумить дощ, і це притлумило добрий настрій, з яким готувалися повечеряти. І випили без подальших розмов, бо про що б не мовилося, воно могло стосуватися тільки дощу. Навіть якби пішло слово про щось зовсім стороннє, кожен збагнув би, що то умисна втеча від головної думки, і воно лише побільшило б погано приховуване невдоволення. Адже дощ міг зіпсувати завтрашнє свято. Хай-но підніметься в ярузі вода, тоді Василь не зустрінеться з Вірою; Андрій з Ганною не поваляються на моріжку за хатою, не посмаляться під сонцем, як робили тоді, коли побралися. Ну, а матері... яке свято без сонця?

Коли мовчанка затягнулася і її причину не можна було приховати, мати зробила те, що так чи інакше мусив зробити хтось.

Вона сказала:

— Що робиться надворі?!

— Озимина може полягти,— тут же підхопив Андрій, зводячи тему в практичний бік,— а ми планували взяти по сорок центнерів...

— Ви кожного року плануєте, а тільки ваші плани, як аероплани,— летять,— поглузувала Ганна.

— Не смійся, не смійся...

А дощ гуркотів-видзвонював у щось металеве, вчувалося, ніби десь здалека долинають глухі дзвони чи мелодія духового оркестру, що трималася розміреного ритму, відбиваного не бубном, а великою трубою: гу-у, гу-у, гу-у... Часом ця мелодія заглушувалася вітром, та скоро знову брала над ним гору, і знову було чути розмірене: гу-у, гу-у, гу-у... Одноманітне, а від того ще дошкульніше, ще загрозливіше, бо не обіцяло ніякої переміни. Андрій сказав, переводячи думку на інше:

— Я собі згадав мамину колишню бригаду, бо то була славна бригада. Ніхто до міста не тікав.

— Тепер тікають, скоро й бригада розпадеться,— з жалем сказала мати і, щоб її правильно зрозуміли, заспішила пояснити:— Старі постаріли, а молоді в селі не хочуть.

— У місті ліпше, спокійніше,— виправдала молодих Ганна.— А кожен шукає, де ліпше.

— Авжеж,— погодився з нею Андрій.— Нормований робочий день, добра зарплата, і гній не воняє, і сонце лице не споганить... Ну, що для городянина дощ? — Він говорив рівно, без будь-яких зовнішніх проявів емоцій, і лише те, що на скроні напнулася жилка, засвідчувало його внутрішню збудженість.— Ну, що йому оця злива? Погана погода — та й тільки. Не можна гуляти по вулиці — та й тільки. А при бажанні й під дощем можна. Під парасолькою. Ще якби взути галоші... Правда, галош тепер не видно. А я, бувало, їхав до міста і залишав у крайній хаті, в Своріняка, і ходив собі франтом, у чистих черевиках, а інші — заболочені, як чорт восени. Ганно! Ти не знаєш, де поділися мої галоші? Ще були зовсім нові...

— Піди до Своріняка, попроси.

— Чудасія,— розцвів Андрій усмішкою на ціле губате обличчя, враз відійшовши від неприємних переживань.

— Я досі й не помітив, що галоші вийшли з моди.

— Ти сам галоша, — незлобно докорила Ганна.

— Мамо, чуєте? А я, між іншим, заслужений агроном республіки.

Хоч Андрій звернувся за материною підтримкою жартома, вона відреагувала цілком серйозно:

— Ой небого, не раз була б ти бита за іншим чоловіком.

— Я? Бита?

— Помовч, помовч.

Зовсім несподівано до зіпсованого настрою додалася й ця маленька неприємність, її хотіли тут же зам'яти, але, всупереч здоровому глузду, мати продовжила:

— Не знаєте ви, теперішні жони, що таке заміжнє життя. Прийде, бувало, чимось розізлений, і мусиш перед ним танцювати, як служниця. Ой небого, плакала я не раз і не двічі...

Мати схаменулася лише тоді, як побачила на собі здивовані й збентежені погляди.

— Тоді жінки були рабинями, а тепер рівність, — спробувала захистити матір Ганна.

А Василь весь насторожився і в думці понукнув матір: кажіть, кажіть. А вона засікла віями і припишкла, стуливши тонкі, з голубуватим відтінком губи, здавалося, вона зараз наяву переживала ту тяжку несправедливість, коли повернувся сердитий чоловік, і загнав її в куток, і змусив мовчати. Ось який він, сказав до себе Василь, відчуваючи якусь прикрість, причину якої не міг собі достовірно пояснити. Він повернувся до стіни, де висіла батькова фотографія. Вона й досі висіла там, але на неї ніхто не зважив, а при материній згадці дала про себе знати, і тепер із дешевої чорної рамки глянув живий вусатий чоловік... і почав слухати, що про нього говорили. Застиг напружено, не бажаючи чогось пропустити мимо вух. «Він завжди був таким, — говорила якось мати, — уважним до чужого слова, і з усього робив собі висновки, тим був і несхожим на інших, тим і виділявся...» Ось як він виділявся, думав Василь. Окремий, єдиний. Я, і моєму я належить все, бо я єдиний.

І один вечір оцей...

... оцей дощ... Сорок днів і сорок ночей, і лише Ноїв ковчег гойдається. І в ньому — по парі з усіх живих істот. Ну, певно, різної статі, лише я — бідолашний чоловік — без пари. Дружина дала напуття, щоб не повертався, а Віра... Вона за яругою, в другому світі, і тепер уже важко взяти її на ковчег, нема квитка. Я зробив колись помилку. Таку

велику помилку, що на ціле життя. Є маленька, що на годину або й на хвилину. А мама допустилася необачності, бо для чого згадувати таке про батька, коли вже похоронено. Все погане похоронено, залишилося тільки святе...

Батько дивився зі стіни, з рамки, з іншого світу (справді, з іншого світу!). Він у гімнастерці, в пілотці, в нього густі брови, гострий проймаючий погляд. Очі, здається, чорні. Василь здивувався, що не запам'ятав, які в батька очі. А, здається, тоді завважив і колір очей... Але ж ні, він стояв віддалік під цегляною стіною авторемонтної майстерні.

— Мамо, які були в батька очі? — спитала Ганна, здивувавши цим Василя, бо виявилось, про одне думали.

А мати стрепенулася. Вона зрозуміла свою помилку і для себе вирішувала, як її виправити перед дітьми. Свою малу помилку, ту, що на годину...

— Які, питаєш? — завагалася мати, згадуючи. — Темні, лагідні. Він був добрий і поступливий... ніколи не зобидав.

Але її добрий намір спрацював навпаки, від того зникла віла і, вже не ховаючи розгуби, сказала:

— Ви мене, діти, не судіть, бо над собою лише я суддя.

— Та що ви, мамо? — запобігливо сказала Ганна.

— Ніхто вас не судить, — запевнив дуже рішуче Василь. Він був чомусь певний, що мати хотіла сказати: ви його не судіть.

— Вас ніхто не має права судити, — заспокоїв тещу Андрій. — Ви — мама. А дрібниці не в рахунок, бо життя з такими чорторіями, що й святий нагрішить, поки переїде. А ще коли молодий...

Явно для того, щоб відвести мову в інший бік, Ганна заговорила про те, що не пам'ятає матір молодю.

— Пригадуєте, мамо, коли ви повернулися з міського базару і принесли синій відріз у дрібну білу квіточку? Сливка повернувся кінцями раніше і каже: тобі мати купила на плаття. А потім ви кажете: це я для себе. Пам'ятаю, як я здивувалася: такий старій сине плаття! — Ганна весело засміялася. — Господочку — такий старій! А вам тоді було десь тридцять п'ять років, менше, як мені тепер... Господочку — такий старій...

— А думаєш, що ти молода? — незлобно підколов Андрій.

— Тоді маєш стару, і не дуже насміхайся, — по-жіночому гостро відреагувала Ганна на чоловіків жарт.

— А я не вибагливий,— продовжив Андрій свій жарт з певним виглядом праведника, що особливо образило жінку.

Вона була саме в тому віці, коли навіть жартома сказана критика, навіть дуже невинна, сприймається жінкою гостро й агресивно. Особливо якщо такої нешани допускається чоловік.

— Зараз же перестань,— крикнула Ганна,— бо таке нароблю, що будеш пам'ятати.

— Василю, може, поїмо, поки вона буде думати? — сказав Андрій і посягнув за чаркою.

Василь продовжував крадькома поглядати то на стурбовану й пригнічену матір, то на батькову фотографію, маючи догадку, що й материн настрій зв'язаний з тою карткою на стіні, що й вона бачить її, незважаючи на те, що сидить знічено й не дивиться в той бік, лише насторожено до чогось дослухається.

Заспокоївшись, Андрій став дуже голосним, і Ганна присоромила його:

— Кричиш, як на толоці, і заважаєш мамі... Мамо, може, хочете лягти? Чуєте, мамо? Що з вами?! Вам погано?

— Ні, ні,— стрепенулася мати, вириваючись із задуми.— Мені добре, лише чогось холодно.

— Може, ляжето?

— Дай мені ковдру загорнути ноги.

— Ви, мамо, лягайте,— настоювала Ганна.

— Я кажу: дай ковдру,— підвищила мати голос.

— Ковдру, ковдру,— сварливо передражнила Ганна і враз розійшлася:— Бо вам треба косити, бо вам треба для чогось козу і оце погане обійстя... Газдувати вирішили на старості, може, ще й хату нову побудуєте, щоб Антоновим внукам було де розширяться? Чуєте, ми тут усі,— повернулася до Андрія і Василя.— Маму далі саму не залишимо. Все!

Мати стрепенулася на таке владне доччине рішення і сказала тихо й благально: «Ганно», але Ганна, ввійшовши в запал, забувши, що має справу не лише з чоловіком, біля якого завжди була права і розумна, не хотіла слухати.

— Вона тут без догляду, самотня... Стара, хвора жінка...

— Ганно?..

— ...ще помре так за цим клятим хазяйством, і потім сорому перед людьми не оберемося, будуть на нас пальцями тикати...

— Ганно.

— ...будуть називати виродками. Василю, ти береш маму до себе?

— Ганно! — крикнула мати, а коли й це не допомогло, схопила доньку за руку і сказала сердито:— Сядь! І за мене ти не вирішуй.— Задихнувшись від хвилювання, помовчала.— Знайте: поки я живу, звідси нікуди не піду. І мертва нікуди не піду. Чуйте мене, діти?

— Що вас тут тримає? — перейшла Ганна на благальний тон, хоч зовні горіла і насилу стримувалась, щоб не накричати на матір за її незрозумілу впертість.

— Кожен камінчик, кожна травинка, кожне дерево мене тут тримає. Я з ними зрослася...

— Мамо...

— ... і ти мене не відривай, бо нема такої сили, щоб мене відірвала...

— Мамо...

— ... і ніхто мене не вмовить, і трактором мене звідси ніхто не витягне, а якщо тобі, Ганно, тяжко один раз на рік навідатися, то й не треба.

— Мамо, та що ви таке говорите?! — вжахнулася Ганна від матеріної прямої й відвертості.— Ви зрозумійте: ми на роботі і не маємо часу, але якщо хочете... Чи я вас чимось образила? Мамо, ой мамо! Та я лише для вашого добра, щоб хоч на старість пожили спокійно і щасливо.

— Я щаслива, ді-і-іти мої! — заблагала мати.— Та я така щаслива! — проквилила, заходячись слізьми.— Де ліпше щастя, як тут? І чому мене кудись ціле життя тягнуть, женуть, ціле життя не дають спокою... То чоловік тягнув у якийсь рай...— Вона так і сказала: чоловік, а не: ваш няньо, як завше.— То Стрижак сівозмінами витурював, а я не можу, я не запакую все в ящики, бо таких ящиків нема, щоб усе вмістилося.— Вона підняла руки, показуючи той обшир землі і неба, який треба забрати з собою, і голос їй перехопила сцазма, і лише беззвучно заворушила губами, договорюючи щось таке, для чого, мабуть, і не було слів та й що, мабуть, однаково б її діти не зрозуміли.

Своїми слізьми взяла всіх за живе і краще й достеменніше, ніж будь-якими словами, дала відчутти, що ця земля, до якої вросла, не лише красива, але й така, що словами того не передати.

Ганна теж просльозилася і взялася відчайдушно заспокоювати матір: гладила її по голові, по плечах, цілувала їй руки і просила:

— Не плачте, мамо, ой мамочко...

Сильна і здорова, здавалося, ось схопить вона в пориві ніжності маленьку й худючу матір на руки, як дитину, і піде по хаті, колишучи та щось наспівуючи. Василь аж стонувся, уявивши цю картину, і крикнув у душі: ось як воно, мамо-дитино! Починається з цього і кінчається цим— колісковою, казочкою. А поміж ним теж, мабуть, казка, тільки дуже серйозна: жила-була...

Жила-була...

Що вам розповісти, мамо-дитино, котру з ваших казок, легенд? Може, оцю?

Жила собі бідна й невродлива, і ніхто на неї не дивився, ніхто за жінку не брав. Молодші її сестри повіддавалися за багатих і зажили щасливо, а ця небога сидить перед старою хатою і журиться: ніхто мене не візьме, бо ніс у мене кирпатий, зуби щербаті, сама косоока, а хата кривобока.

І всі, хто проходить мимо, хто проїздить мимо, насміхаються над нею, відмахуються від неї і кажуть: нікому ти не потрібна, кирпата, щербата та косоока, а ще й хата кривобока.

Удень, коли світить ясне сонце, загортається небога у стару жовту ряднину, щоб її не бачили, а вночі дивиться на місяць — веселішає і каже: полюби мене хоч ти. Та так і жила сама-самісінька, та так і дивилася цілі ночі на місяць, а вдень ховала негарне обличчя в стару жовту ряднину.

А раз проїздив мимо Вродливий і почув, як вона говорила: полюби мене, полюби. Подумавши, що вона говорить до нього, зупинився і каже:

— А за що тебе любити, коли в тебе ніс кирпатий, зуби щербаті, сама косоока і хата кривобока?

— Душа в мене красива і багата.

— Ні, — сказав Вродливий, — не хочу я таку.

І поїхав собі, вона знову дивилася на місяць і просила: полюби мене, полюби...

Мати нарешті якось заспокоїлася, витерла полою фартуха очі, і сіла до столу, і сказала:

— Змучилася я, діти, і ви на мене не зважайте... За роботою час летить швидко, а як задощило... весь час лише в хаті, тому й злюся. Тому й злою такою зробилася, що й вас починаю гризти.

— А ви, мамо, й справді... — не могла стримати Ганна докору. — Я ще вас такою не бачила. Ми приїхали, і мали б радіти...

— Ого, велика радість! — перебив її Андрій. — Годувала вас, мучилася, та ще й без батька, а як повиростали, то й забули про матір. Один раз на рік навідаються і думають, що зробили велику приємність.

— Антон залишився тут, він мав би доглянути, — сказала Ганна.

— З Антона мамі стільки радості, як із тебе або з мене, — заперечив Василь, щиро переживаючи провину за те, що майже повністю відколовся від дому, хоч при сажанні міг би й частіше навідуватись. — Ще якби хоч батько не зник.

Про батька він сказав явно ображеним тоном, і мати глянула на нього строго й збентежено.

Василь теж розгубився, зловивши себе на тому, що вже бачив десь цей погляд, але ніяк не міг згадати, коли й при якій нагоді. Андрій посоромив його:

— Як можеш так говорити — зник? Може, на гуляння пішов і не вернувся?

— Ну, зник, загинув, — виправдався Василь. — Я так і мав на увазі.

У вікно заграмав вітер, потім зовсім стих. Василь здригнувся, але не від вітру, а від того, що згадав щось. Нете, що було зв'язане з материним поглядом, а зовсім інше, але наразі не затримався на ньому, бо Андрій взявся розмірковувати, скільки війна залишила вдів, який непомірний тягар поклала на їх слабкі жіночі плечі.

— На них треба молитися, як на богородиць-дів, і пільги давати вищі, як учасникам війни, — говорив Андрій, явно думаючи про те, щоб заспокоїти матір і зробити їй приємне. — Бо є такі учасники, що дуже мало воювали. У нас один працює. Чи не на всіх фронтах воював, а як кинулися в документи — і близько біля фронту не був...

— Не говори дурниці, — перебив Василь.

— Ти не віриш, що таке можливе?

Василь вірив, що таке можливе. Але він не хотів тепер про це слухати, коли мова йшла про батька.

Андрій стенив плечима, мовляв, не розумію, що тут робиться.

Так, Василь уже десь бачив цей погляд, але чомусь згадалося інше...

Перейшов на протилежний бік вулиці і знічев'я звернув увагу на будинок поліцейської управи, подумав, що будинок старий, непривітний, завважив, як піднімався бетонованими східцями якийсь чоловік у потертих джинсах, в капроновому поношеному капелюсі і спитав себе: цікаво, в якій справі іде до поліцейської управи — обікрали, побили, обдурили? Хто його знає, в якій справі треба звертатися по допомогу поліції!

Василь пішов до Третьої авеню і став вирішувати — в який бік? Небо сивіло в рідких хмарах, стріла авеню була сіра, наче в ній, як у ріці, відбивалося небо; будинки, здається, теж були сірими, лише перші поверхи пістрявіли вітринами та рекламою, а хідники кишіли людьми, мов мурашники.

Василь все ще не звикся з цим світом, але він не викликав у нього ні подиву, ні захоплення, ні навіть осуду, бо все воно, мабуть, саме так було кимось задумано, і, отже, не йому вирішувати: яким бути. Знічев'я зайшов у крамницю, в якій теж усе було так, як належало бути, — всілякий крам: беретки, сорочки, галстуки, нитки, гудзики і бозна-що. Увагу Василя привернула якась іграшка лише тим, що не міг збагнути, що воно таке: кінь — не кінь, кентавр — не кентавр, ні вівця, ні корова; і Василь подумав: те, що повинно бути, воно так кимось задумано, а я тут чужа людина і зовсім природно, що не розумію. Потім його увагу привернув якийсь покупець і знову ж таки тим, що в ньому не було нічого особливого. Справді, нічого, подивувався Василь, таких людей я бачив багато, лише не звертав на них увагу, а на цього звернув увагу. Але чому? Мабуть, він мені вже раніше трапляв на очі. Так, я з ним зустрічався, тільки не роздивлявся, як виглядає, а тепер спробую його добре оглянути. Підстаркуватий, трохи згорблений, видно, колись був дужий чолов'яга і працював, як ломовий кінь. Обличчя теж крупне. Таких багато. Тисячі безликих, щоб на їх тлі виразніше виділявся герой; юрба, сіра безлика маса, з неї складають п'єдестали для героїв, а юрбу ніхто не помічає. Ніхто не любить, але й не відвертається...

Полюби мене, полюби.

...А раз — скільки то вже часу минуло! — їхав мимо Багатий, і почув її слова, і спитав:

— А за що тебе любити, коли в тебе ніс кирпатий, зуби щербаті, сама косоока, ще й хата кривобока?

— Душа в мене красива і багата.

І поїхав Багатий багатої шукати.

Василь вийшов з магазину і пішов униз по Третій авеню, вже ні на що не дивлячись, нічим не цікавлячись, бо все навколо нього було таким, яким мало бути в цьому світі: сиве небо, сива авеню, сиві хмарочоси, сіра юрба. Ні, вона не сіра, а пістрява, виправив себе. Ненароком оглянувся і знову побачив того чоловіка, він ішов із складеними за спиною руками і теж ні на що не звертав уваги, мабуть, і собі думаючи, що тут усе так, як повинно бути на Третій авеню, де вона перехрещується з Шістдесят шостою вулицею. Номери вулиць ішли в порядку зменшення, і Василь вирішив дійти до П'ятдесят дев'ятої вулиці. В нього вже склалася звичка проводити отакі вечірні прогулянки, відключившись від усього навколишнього і від будь-яких серйозних думок, він думав лише знічев'я про якісь нісенітниці, отак собі, ні для чого. Ні для чого зупинився й біля крамниці окулярів, бо знав, що не збирається чогось купувати, хоч це й потрібно було, бо на окулярах зламав вилку, і її с'як-так припаяв водій Володя — хлопець винахідливий і цілком пристосований до цього чужого життя, де, мабуть, без спритності і винахідливості не можна прожити. Окуляри мені все-таки треба купити, хоч коштують, мабуть, у двадцять разів більше, ніж у нас, подумав Василь, оглядаючи вітрину і освітлений невеликий салон крамниці, де на підставках було розкладено безліч окулярів найрізноманітнішої форми, в найрізноманітніших оправках. Цікаво, хто спроможен купити всю оцю масу окулярів? Тут їх на цілий Нью-Йорк вистачить, ні, на цілий штат, приходь, вибирай, забирай і носи собі на свою сліпу голову, отак би й почіпляти усім на очі, щоб побачили: зайве воно, не треба стільки, і взагалі треба думати, що Земля не бездонна комора — колись вичерпається.

Василь ввійшов усередину, забувши, що не збирається нічого купувати, але коли вже зайшов, то треба було хоч зробити вигляд, ніби має серйозні наміри. Але я взагалі не люблю тертися по магазинах. Що мене сюди загнало? Підсвідомість? Саме так, мені снилося, що загубив окуляри і

но можу прочитати виступ. Ось чому я сюди зайшов — сои, і я про нього тепер згадав. Голова комітету надає мені слово, а я шукаю по кишнях і даремно, а угандійський представник, що сидить ліворуч, питає: що з вами, містер, ви загубили окуляри? Прекрасно, я вам принесу свої. Таки й справді підсвідомість, виявляється, я цілий день ходив з цим, і воно раптом зринуло. От дивний механізм мозку! Сидить десь, причаївшись у капіталамусі, і тихцем нашіптє: зроби так, зроби так...

Василь вийшов з крамниці, на вулиці саме засвітили ліхтарі, і вона раптом перетворилася у вогненну ріку різнокольорового світла, що кудись мчалось, танцювало на місці, потім знову зривалося й неслося у запруду, де вже вогні переставали існувати окремо і зливалися в суцільне вогнище. П'ятдесят дев'ята стріт, подумав Василь і повернувся назад. Тоді згадав того чоловіка і став оглядатися, чи його десь не побачить. І по-справжньому збентежився, коли помітив, що той виходить з крамниці оптики. Йй-бо, він! — крикнув Василь у думці. Невже за мною? Агент фебеер! Швидко рупив у зворотному напрямку, маючи намір перевірити, чи той буде йти слідом. На Шістдесят третій вулиці мусив зупинитися перед потоком автомашин і крадькома глянув через плече, але того вже не було, і то Василя трохи розчарувало, бо в душі вже зжився з передчуттям чогось незвичного, цікавого.

Пробуючи заспокоїтись, сказав собі: мені треба зайти в продуктову крамницю і купити щось на вечерю. Велика продуктова крамниця була через одну вулицю від будинку радянської місії, в якому Василь жив. Він узяв хлібину, що називалася фермерською, кілька блискучо-червоних, наче виполіруваних, помідорів, ковбаси і став у чергу перед касою. Поки дівчина-негритянка відстукувала на автоматі-касі цифри і впаковувала хлібину й помідори в цупкий паперовий кульок, Василь захоплювався її вправними, майже автоматичними рухами рук, її досить-таки вродливим чорним обличчям, що не виражало ніякої думки, від чого хотілося назвати її живим автоматом, позбавленим одноманітністю дій будь-яких емоцій і життєвих інтересів. Розрахувавшись, Василь пішов до дверей, вони перед ним автоматично розсунулися, і на хіднику він знову побачив того чоловіка. Стояв перед вітриною із складеними за спиною руками. Василь пройшов майже впритул, бажаючи якось вступити в розмову чи в будь-який ближчий контакт, щоб зрозуміти, чи то проста випадковість, чи й справді якийсь фебеерівський підступ, але той не віді-

рвав погляду від вітрини, наче його там щось дуже зацікавило.

А все-таки я його вже десь бачив, натужував Василь пам'ять, десь я його таки бачив, може, навіть не в Нью-Йорку, не в Америці взагалі, він отак, мабуть, давно ходить за мною, тільки я не звертав на нього уваги. Чому він за мною ходить?

Андрій відщипнув пальцями шматок хліба, зім'яв його в кульку, вкинув у рот і почав жувати.

А мати мовчала, а обличчя її було зосереджене, наче збиралася з думками для якоїсь серйозної розмови або пробувала щось пригадати.

Андрій продовжував жувати.

— Ти там, Василю, нікого з наших людей не зустрічав? — раптом озвалася мати, продовжуючи залишатись зосередженою на чомусь серйозному.

Вона вже мене про це питала, подумав Василь. Видно, склероз.

— Я був зайнятий і мало роз'їжджав, — відповів, не бажаючи повторювати те, що вже говорив.

— Боже, якби ваш нянько встав і побачив, як його діти вирости! Чи думав він, що світ буде ними повний?

Мати це сказала ні до кого, і Василь зрозумів, що саме над цим зібралась її думка, її душа і вся її маленька істота.

— А він, бувало, журився: що з них буде, як їх у люди вивести? Бувало, візьме котресь на руки і питає: що з тебе буде, небоже? Отаке непутяще, негодяще, безталанне, як нянько? Він з дітьми не вмів бавитися і розмовляв з вами серйозно. У нього й руки були не такі, щоб тримати дитину, він мав руки великі й кострубаті, хоч... — Мати завагалася, чи говорити далі, чи не допуститься знову якоїсь помилки, а потім таки сказала: — Руки мав кострубаті, хоч тяжку роботу ніколи не брав на себе, казав, що тяжку роботу мають робити дурні, а він не дурень. Казав: у чоловіка голова для того, щоб думав, як прожити легко.

— Правильно, — сказав Андрій.

А мати глянула на нього підозріло, наче питала: ти й справді? Сама вона завжди працювала важко й ніколи не думала, що можна інакше, що можна вибирати, де легше.

— Риба шукає, де глибше, — підтримала Ганна свого чоловіка, бо знала, що він сказав «правильно» лише тому,

щоб віддати належне пам'яті тестя, — сам думав про життя не так.

— А він шукав, — з тугою продовжила мати. — Так шукав, як сліпа курка зерно. Хати зовсім не тримався. Не раз говорив про Америку, манили його туди великі заробітки, лише я відмовляла: не кидай мене саму з дітьми... Він тут сидів, як на чужому, десь у нього інде було «дома», кудись його тягнуло, так тягнуло, що боже! Його тут ніщо не тримало. Ходив по світу, як самотній вовк.

— Бо гаразду тут не бачив.

— Гаразд з неба ніде не паде, — сказав Василь, відчуваючи, що мати саме цього хоче.

— Ой не паде, ой не паде. Скільки я йому говорила, а він таки вирвався з дому. А що знайшов? Що приніс до хати? Де запропастився?

— Не кажіть так, мамо, — зупинив Андрій тещу, аж злякавшись її слів, бо, відколи прийшов у цю сім'ю, ім'я батька згадувалося тут, як святість, і при всякій нагоді кожен намагався додати до цього ідеалу щось від себе, не помічаючи, що ідеал уже переріс усі межі реального й перетворився в щось таке, що починало гнітити, але вже ніхто не мав сміливості хоч трохи його приземлити. І оце чи не вперше Андрій вловив у словах тещі і в тоні мови Василя щось таке, що його насторожило і щиро збентежило, і він сприйняв це з страхом, наче брав на себе їхні гріхи за образу святості...

...Як самотній вовк.

Мабуть, кожен сприйняв материні слова з подивом, якщо не страхом, бо на якийсь час усі замовкли, лише згодом Василь сказав:

— Мамо.

Вона здригнулася і швидко перепитала:

— Що, сину?

— У вас нема інших фотографій батька?

— Ой, дитино, та хто тоді фотографувався?.. Цю прислав незабаром, як пішов, а більше не було... Ні листа, ні карток. Нічого більше не було. І лист лише один... він десь запропастився.

— Як шкода! — щиро пожалів Андрій. — Лист — то така реліквія! Можна б навіть у музей...

— Ой, діти, який то був лист... Пару слів: добрий день і будь здорова... У музей треба не таке...

— Чому — не таке?.. Герой не кричить на кожному кроці про геройство, скоріше навпаки — говорить про дрібне.

«Добрий день, жоно. Нового не маю що тобі писати, бо все тут по-старому, нецікаво. Переодягли нас, і послаю тобі на пам'ять картку. Діти будуть мати мій образ, лише вчи їх, щоб жили розумно. Я жив не завжди так, як собі планував, бо плануємо ми одне, а доля робить по-іншому. І ти на мене не сердися, якщо можеш. Кажуть, що довго нас тут не будуть тримати, скоро пошлють на фронт. Зі мною служить лише Стрижак Гаврило, інших із нашого села вже відправили кудись. Пишу тобі, що коли не вернуся, то не побивайся за мною. Плануй собі життя так, як хочеш. За мою смерть держава буде турбуватися тобою і нашими дітьми. А якщо вернуся живий, то подивлюся, як далі жити, чи залишатися на тому прогнилому Човні. А дешево я своє життя не віддам і ризикувати задарма не буду. Під кулі лізти не буду, а буду пробиратися помежи ними».

— А ви хоч пам'ятасте, мамо, що писав у тому листі? — спитав Василь, бо йому доконче хотілося знати хоч що-небудь, про що тоді думав батько.

— Ні, не пам'ятаю, — відповіла мати впевнено, і видно було, що сказала неправду. — То було давно. Ціле життя пройшло... помежи кулі пройшло.

Це були не материні слова — «пOMEжи кулі пройшло», і Василь згадав, що чув їх від неї і раніше, тільки йому тоді не спало на думку, що вони чужі.

— Чому помежи кулі, мамо? — Василь спробував осміхнутися, щоб вдати, ніби воно звучить смішно і лише тим його зацікавило.

— А хіба я знаю, — відмахнулася мати обома руками.

— Може, няньо писав таке? Може, з фронту? Ви розповідали, як він воював...

— А, діти, що я розповідала... Боліла душа та й розповідала, а потім загоїлася. А тепер у моїй голові вже ніщо не тримається. Як гніздо, з котрого птахи вилетіли, — гніздо стоїть, а життя в ньому нема. Здається тепер, що нічого й не було в моєму житті, що весь час було порожнє, як діряве відро, хоч я його чимось і наповнювала, а то весь час виливалося — скільки б не старалася. Народилася, тепер настав час помирати — та й усе, а в няня вашого...

А що й справді було? — бентежно спитав себе Василь, пробуючи уявити материне життя. Що залишиться, крім вас, дітей? Чисті сторінки... Ні, не чисті, а чимось таки

заповнені, чимось невиразним... Шлях від одного горизонту до другого через болота, через яруги, під дощем, під сонцем, під морозом, під снігом. Тюп-тюп, поки лише ноги тримають. «А тепер настав час помирати — та й усе». І кому воно цікаве? А десь же хронікери фіксують кожен крок, вносять в історію і полишають потомкам в науку. А мати не спала, ніч-день копала цю землю і вросла в неї, що ось-ось і зовсім сховається, й сама стане просто землею, маленькою грудочкою родючої сили. Якийсь хрест буде нагадувати: тут спочиває... Обман! Смерть — не спочинок! Перетворення в нову біологічну якість, що ніколи не стане тою, що була. І я не можу змиритися з цим. Але з чим, власне, не можу змиритися? Із смертю? Ні. Із зникненням, з тим, що мами не буде, що її й зовсім не було. Хочу вічності? Так. Адже кожен, хто жив чесно, має право на вічність, не на нетривкий дерев'яний хрест, а на мармур. Тут спочиває... Так, тут спочиває Мати. Вищого від цього нема. Та тільки суть людини не лише в тому, щоб стати матір'ю. Може, є щось вище? Як же воно там? Полюби мене...

...Іхав мимо Славний, їхав мимо Гордий, і кожен з неї пасміхався:

— За що тебе любити, коли в тебе ніс кирпатий, зуби щербаті, сама косоока, ще й хата кривобока.

— Душа в мене красива і багата.

Але ті на це не понадилися і поїхали далі шукати — Славний славної, Гордий гордої...

А вона й далі сидить собі, загортаючи обличчя в жовту ряднину і від жури та від літ стаючи ще некрасивішою.

— Полюби мене, полюби.

А раз — скільки то вже часу минуло! — ішов мимо старий горбатий мандрівник. Ноги в нього в мозолях, одяг весь розлізся, у руці — палиця, щоб собак відганяти, за спиною торбина. Зупинився біля невродливої і попросив:

— Дай води напиться, бо горло пересохло.

Вона йому дала напиться. Тоді він попросив:

— Дай трохи поїсти, бо з голоду вмираю.

Вона йому дала поїсти. Тоді він попросив:

— Дозволь у твоїй хаті трохи відпочити, бо на ногах ледве тримаюся.

Вона йому постелила чисту постіль і поклала відпочивати, а сама сіла на ослінчику та й думає: він такий не-

щасний, як і я, бо жодна такого не полюбить. Якби він хоч трохи вродливіший, я би його полюбила, і ми удвох були б щасливі. А він і з лица негарний, і станом незугарний, а на спині горби та порожні торби. Вона його дуже пожаліла й вирішила: хай спочиває неборака, а я піду готувати вечерю і добре його погодую на дорогу. Коли все наготувала, пішла до хати будити горбаня. Глянула на постіль, а там нікого нема. Глянула за стіл, а там сидить вродливий молодий легінь. Вона злякалася і питає:

— Ти хто такий і звідки взявся? Тут був інший, що лицем негарний, а станом незугарний, а на спині горби та порожні торби. Де він?

А молодий вродливий легінь сказав:

— То був я.

А вона каже:

— Таке не буває.

— Я тому був лицем негарний і станом незугарний, що скільки не йшов, скільки не просив, а ніхто мене не хотів пожаліти. А ти дала мені і напитися, і поїсти, і відпочити — зробила мене щасливим, а від щастя я змінився. Я тобі дуже дякую і піду собі далі.

— Ні, голодним я тебе не відпущу. Повечеряй.

Молодий гарний легінь добре повечеряв, а тоді й питає:

— А ти чому сама, коли така добра й сердечна, таж уже їхали переді мною і Вродливий, і Багатий, і Славний, і Гордий?

— Та ти сам бачиш: ніс у мене кирпатий, зуби щербаті, сама косоока, ще й хата кривобока. Хто таку полюбить?

— Я тебе полюбив, — сказав легінь. — І хочу, щоб стала моєю дружиною.

Вона дуже зраділа і від щастя відразу стала такою красивою, що всі, хто потім проходив мимо: і Вродливий, і Багатий, і Славний, і Гордий — всі казали, що такої гарної не бачили.

Полюбить мене, мандрівники, і я стану найкращою. Адже так, мандрівники. Споконвіку мандруємо своєю людською орбітою і чуємо: полюби мене, полюби. А за що, коли негарна? За душу, за доброту. А для чого любити? Щоб зробив мене красивою та й щоб сам не був горбатим мандрівником-волоцюгою.

— ...а в няня вашого між людьми пам'ять залишилася, ім'я його на камені висічено, — роздумувала мати над своїм життям. — А мені, діти, покладіть дерев'яний стовп, камінний не треба. Лише з дерева.

— Не говоріть таке, мамо, — перебила її Ганна, — ще рано про таке говорити.

— Ніхто не знає, коли рано. Тепер ви біля мене, тому й кажу, бо розлетитеся і нікому буде сказати. Камінь вічний, а я не хочу. Поки дерево спорохнявіє, хтось навідається, а потім і не треба.

Але Ганна й на це заперечила:

— Чи й ви хочете загубитися, як няньо, щоб потім шукали?

— Няньо — інше діло.

Василь тоді обманув матір, бо хотів, щоб таки було правдою, а потім уже не зважувався виправитись, бо бачив, що вона й так уперто сумнівається і каже інколи, що він, мабуть, якось проплазував поміж кулями.

Він тоді розмалював їй усе до деталей: мармурова стела на кожному прямокутнику Братської могили, батькове прізвище стоїть десь між першими в другому ряду, а могилу він легко відшукав, хоч на тому Братському кладовищі в південній Сілезії поховано декілька десятків тисяч.

Насправді все було не так. Василь шукав майже цілий тиждень, поки нарешті слід вивів на те Братське кладовище, обнесене залізним парканом, куди зібрали з широкого ареалу боїв і дрібних поховань розкидані могили. Власне, це й не кладовище у звичному розумінні, а кількагектарне поле прямокутних клумб, що втопали в квітах та зелені. Між клумбами тягнулися посипані білим гравієм доріжки, і тільки скорботно зосереджені обличчя людей, що повільно проходили поміж клумбами, промовляли, що це не місце для втіхи щасливим людям, а далека пам'ять війни. В товстих реєстраційних книгах, що зберігалися в міській управі, були записані імена похованих, місця, звідки їх сюди перенесли, і дати загибелі. І все. Ніяких мармурових чи камінних надгробків, ніякого напису чи чогось іншого, що вказувало б, де саме покояться рештки загиблого. Тільки номер могили-клумби. Василь довго ходив біля прямокутної могили за номером п'ятнадцять, вгадуючи те, що марно було шукати принаймні вже тому, що запис у реєстраційній книзі був не зовсім точний. Але якщо й відкинути цей сумнів, віднести його на рахунок

невмілих переписувачів-поляків, які, не знаючи російської мови, могли допустити перекручення прізвищ, що Василь зумів зробити легко і вже через якусь годину доскіпливого аналізу всіх «за» і «проти», він був достеменно певний у тому, що не помиляється, знайти точне місце батька в довжелезній могилі було ділом досить даремним. Але він настирливо тримався свого: щось же мусить мені підказати.

Від голоду і червненого сонця боліла голова. Аж ген по обіді подався до міста, щось нашвидкуруч перекусив у маленькій їдальні, поголився, потім купив букет квітів, що продавалися тут же, біля огорожі кладовища, і, вже не задумуючись над тим, де покояться рештки батька, поклав його на трав'яний бордюр могили праворуч від входу і лише тоді зітхнув якимось полегшено, наче й справді знайшов, де лежить батько, і чесно виконав синівський обов'язок. І додому приїхав з твердим переконанням, що поклав букет не будь-де, а саме там, де потрібно. Матері передав усе, як було: довго шукав, потім поклав букет квітів на мармурову плиту.

Через три роки їздила на батькову могилу Ганна, бо мати ніяк не могла заспокоїтися і до кінця повірити всьому, що говорив Василь. Але Ганна розповіла те саме: могила вся в квітах і зелені, на ній мармурова стела з позолоченими написами, а батькове прізвище зверху в другому ряді. Дивним і загадковим у цьому обмані було лише те, що й Ганна вибрала для квітів те місце, що й Василь, — праворуч біля входу. Після цього мати перестала сумніватися чи принаймні вголос не виявляла сумніву в загибелі чоловіка. Лише значно пізніше їй спало на думку, що вони мали зафотографувати могилу. І пояснила це так:

— Фотографія живого є, а могили нема, то й повірити ніяк не можу.

Вона й тепер сказала:

— Яка шкода, що ви не принесли фотографію могили. Дуже хотіла б побачити хоч на папері.

— А чому ви самі не хотіли їхати? — дорікнула Ганна.

— Боялася. Так і досі якась надія зберігається, а якби побачила на власні очі... Ой, боялася я.

— Може, Василеві десь випаде поїздка до Польщі, і тоді сфотографує, — заспокоїла матір Ганна.

Мати на те лише сумно похитала головою, ніби хотіла сказати, що тепер уже однаково.

По вечері вона попросила Андрія, щоб заглянув у хлівець, чи коза в порядку, та й взагалі глянув, як годиться перед сном, на обійстя. Той охоче схопився і ступив довгими задубілими ногами до дверей. Коли їх відчинив, до хати ввірвався монотонний шум дощу і нічний вологий холод. Василь теж подався надвір.

А Ганна взялася прибирати з стола. Так і не дониті чарки вилила, пляшку закупорила і понесла в комору, старанно сховала за шафою — щоб Антон не знайшов. І подумала з колочим глузуванням: треба ховати від чоловіка, як від шкідливого кота сало. Та я би його на місці мами до хати не пустила, а вона ще й заступається, як за каліку. Надто доброю стала на старості літ, а колись була дуже строга. Чи і я буду колись такою? Добренькою, святою... А дзуськи! Я не дурна, я теж штани ношу і капелюх, і курю. Де це я поклала цигарки? Вибіжу, трохи затягнуся, бо мама підніме крик, як побачить. Вона в нас відстала...

Ганна втішила себе власною зухвалістю, і їй стало гарно на душі. Потайки взяла з сумочки цигарку й запальничку і, тихо наспівуючи «Кінь біжить, земля дрижить, Моя мамка в землі лежить», вибігла з хати, скрикнула від раптової свіжості, що вдарила її, наче мокре простирадло, і взялася припалювати. Вітер гасив вогник запальнички, і Ганна сердилася, бо їй не терпілося скоріше вдихнути смак диму. От який розбійник, от який гидотник, сварила вітер, затуляючи від нього вогник спиною. Нарешті-таки припалила, і цигарковий дим дав їй повне блаженство, і вона знову повторила зухвало: я теж штани ношу і капелюх, і курю.

Василь з Андрієм стояли під стріхою хлівця, провітрювали голови. Андрій говорив:

— Як помре мати, тоді все тут кіпчиться. Попливе собі наш ковчег. Ні, піде під воду, бо вже зовсім продірявлений, струхнявілий. Він лише на маминій силі тримається.

Василь автоматично стверджував:

— Так... так...

І думав: ну, звісно, тільки на материній силі, на її руках. Весь виселок на її руках. Поки була бригадиром, люди трималися на місці, а тепер розбігаються. Потім нікого й не залишиться, і знову спуститься з гір ведмідь і буде собі прогулюватися по вулиці. Чудова картина. Ведмідь складе за спину лапи і отак собі поважно, як господар,

топ-топ, і буде думати: що то з людьми таке сталося, що полишили обжиті місця? А він не знає, що люди все можуть. Що їм якийсь непомітний виселок, коли вони можуть навіть цілу Землю?.. Раз — і нема. Ослабнуть материнські руки — і нема. Що людям така величина, як оця старенька халабуда? Вона лише для мене важить багато. Зрештою, в кожного є свій маленький ковчег, який несе його по великому океану, повному акул і бермудських трикутників. Це були слова містера Джона, і Василь тепер сприйняв їх не відчужено від власної долі, а якимось по-особливому емоційно, наче й справді стояв не під стріхою хлівця, а колисався десь над хмарами...

...якийсь наче аж безпорадний світок, для якого не існують азимути реального, в якому перша-ліпша фантазія стає правдою, хоч зовсім облудна. Десь там — бозна-де — усе гуде, гуркоче, гойдається... Василь не хоче розплющувати очей, бо так приємніше — світ склубочений, весь по-іннятий гудінням тисячосилих моторів, а десь, мабуть, в пекельній глибині — чорний океан; він лише латками розкиданий між сніговими горами хмар, у їх проваллях. Година, друга... І все лише хмари й гудіння та чорний океан у проваллях, по ньому пробігають білі мережки хвиль, таких мізерних, наче не океан, а чорна дубова діжка. А сам ІЛ-62 іще мізерніший у цій стихії. В разі чого під сидінням у кожного жилет, його треба накинути через голову... «ось так пов'язати за спиною шлеями, а ось тут смикнути за шнурочок, і жилет наповниться повітрям, а ось тут ліхтарик, щоб подавати сигнали, якщо вночі...» А часом wokil темнішає, і злегка починає здригатися цей химерний світ, і в ілюмінаторі — сиві димки, що сягнули аж на десять тисяч метрів — то об них спотикається ІЛ. Ну, а якщо об тугу хмару або блискавку? — запитує себе Василь. Маленький світ-мандрівник, маленький неприкаяний світ, що відірвався від Землі, щоб стати самому мізерною її моделлю принаймні на ті дванадцять годин, поки не визирне з хаосу інший берег океану...

В цій вічній порі, коли все довкола гуділо, дзюрчало, барабанило, шуміло, коли чорні обриси хати, дерев ледве вирізнялися на чорному небі, коли світилося лише маленьке віконце хати, згадка була відчутно реальною, Василь аж затремтів.

- Холодно? — спитав Андрій, ловлячи дрижаки.
- Я собі згадав переліт через океан.
- Надивився на чужий світ...
- Саме те — на чужий...
- Бачив міністрів, президентів... Їхніх...

— О, ті бундючно вдають, ніби достеменно знають, куди летять, навіть більше — куди мають летіти всі люди, цілий світ — звісно, а ми в тому числі, — і закликають усіх кидатися за ними в прірву... Цікаве інше — людські долі. Прості людські долі, яких на трибуні не видно, яким на трибуні нема місця. Сам не знаю, чому воно прийшло на гадку. Втім, знаю. Одя ніч, зустріч з мамою і згадка про батька...

Він умисне щовечора виходив на Третю авеню, ішов до П'ятдесят дев'ятої вулиці, заглядав до оптичної крамниці, але той не зустрічався, і Василь про нього нарешті забув. А якось у неділю під кінець вересня, в сліпучо-ясний і гарячий день, коли вулиці ділових районів Нью-Йорка майже порожніють і потоки автоманин спозаранку, мов струмені з продірявленої в різних місцях цистерни, виливаються в усі напрямки з цих сталагмітових джунглів на осібно природу, Василь вирішив поїхати до Статуї свободи, хоч вона його мало вабила, бо була для нього, як і все в цьому світі, саме такою, якою мала бути і якою залишиться й після Василевих відвідин чи й після мільйонів відвідин різних екскурсантів, потік яких ніколи не всихає з самого початку існування цього гіганта, що чи не першим кидається у вічі кожному, хто приїздить до Нью-Йорка, і чи не останнім нарівні з Емпайр стейт білдингом та Близнюками зникає з очей того, хто покидає цей кам'яно-залізо-скло-пластиковий острів страждань, самотності, розкоші, багатства, злиденності, убивств...

Саме так думав Василь, поки мовчки їхали глибоченими каньйонами вулиць і авеню. Самоти й загубленості — це особливо гостро відчував Василь. Не своєї, звісно, — він тут за постійною роботою, постійною покvapцiстю, в постійному контакті з своїми і чужими людьми рідко впадав у ностальгію, яку чомусь неминуче переживав навіть у сусідніх країнах, куди доводилося їздити; тут він емоційно сприймав лише чужу самотність і загубленість. Адже людина не може не почувати себе загубленою в цих лабіринтах хмарочосів, під велетенським пресом Сили, майже

демонічної, що вирвалася з-під влади людей, які її створили, щоб стати її жертвою.

Машину поставили до бордюру вулиці неподалік від ріденького скверика з старим цегляним, з вигляду зовсім занедбаним фортотом, з рівними асфальтовими доріжками, скромними парковими лавицями і влилися в потік пішоходів, що йшов до пристані. Катер мав прибути десь за хвилину десять-п'ятнадцять, і вони купили квитки, потім взяли в кіоску морозиво. В цей спекотний день, у цьому сонці, від якого годі було сховатися під ріденькими кронами заморених дерев, що скоріше скидалися на кущі, Василь мав від морозива велике задоволення, з апетитом брав його губами невеличкими порціями, щоб розтягнути присмність. На асфальтованому майданчику за один долар якийсь містер з центового мідяка витискував ручним механізмом медальйончик із зображенням Статуї. Містер вставляв у механізм монету, повертав ручку — і тут же виходив медальйон овальної форми з англійським написом «Статуя свободи» і датою виготовлення.

Катер, переповнений галасливою, різномовною, різнорасовою юрбою туристів, пересік нешироку смугу протоки, обігнув острів і м'яко стукнувся бортом об дерев'яні бордюри пірсу, невидимий екскурсовод ще якийсь час продовжував через гучномовці оглушливо давати пояснення, які мало кого цікавили, потім він затих, і Василь відчув приємність свіжості морського простору, що стелився густою синявою до самого горизонту.

Оглядаючи потім експонати музею еміграції, що розмістився в просторому підніжжі чотирикутного п'єдесталу статуї, Василь продовжував у думці єднати той велетенський океан, через який на вутлих суденцях пливли з усіх світів до Америки оці зображені на малюнках емігранти, щоб раптом опинитися в цьому камінному гроті, в цій печері циклопа Поліфема, ліфтом піднявся на десятиповерхову висоту п'єдесталу і підсумував свої враження від огляду музею і статуї-гіганта взагалі звичним: мабуть, саме те, що мусило бути. Це стосувалося як експозицій, так і долі тих, що пливли сюди з далеких світів, щоб ступити, в прямому значенні слова, на камінний берег Манхеттена, втішаючи себе: свобода — ось яка велетенська! І мої предки-човнянці пережили це щастя, подумав Василь, тільки ступили на берег — і вже їх обшахраювали. Шахраї тут скрізь, може, й ось між цими; хоч з вигляду цілком пристойні, а тихцем сунуть руку в чужу кишеню, в чужу

душу, в чужу недоторканість, а то й стріляють чи влаштовують автомобільні катастрофи. Маленькі катастрофи з кількома жертвами і великі, світові, де вже ніхто не полічить жертви. Але чого це я з дрібниці перейшов у такі глобальні виміри? Просякнув цим, як оселедець сіллю, бо кожен день живу в цьому. Сприймання світу через призму політики терору, коли все зводиться до одного фокуса — вистояти, вижити. Зрештою, все в одному: війна і мир. Цим просякнуто повітря, і я ним дихаю. Впаде на землю достигле яблуко, а ти вже відкриваєш закон людського тяжіння, притягання людини до людини, щоб ось ці всі розуміли один одного, щоб з трибуни всі політики... Годі, що я, й справді? Так і не відірвуся від тої трибуни хоч на вихідний?

Поки піднімався гвинтовими східцями на сорокаметрову висоту, зовсім засапався, зате мав велике задоволення, побачивши залитий сонцем овид: з одного боку — химери хмарочосів Манхеттена, що переливалися під сонцем сліпучими відблисками, наче плавилися під його велетенським автогеном, наче ось-ось мали розлитися, як розтоплені грудки смоли, залишивши після себе чорну магму, що куріє гарячою парою; а з другого боку — безмежний простір води, наче там під дією демонічної сили усе раптом опинилося під водою.

І загинуло чи, може, десь там і ворухиться під нею, в глибинах.

Якщо до ранку не перестане, кладку обов'язково затопить, і Віра не прийде, подумав Василь, проймаючись страхом, а без цього для мене свято — не свято. Андрій подумав про це ж, бо сказав:

— Якщо не перестане, будемо цілий день товктися в хаті. А що то за радість?

— Повинен би перестати.

— А я думав побродити по лісі... з Ганною, як замолоду. Згадати, як то кажуть... А потім накрити стіл в саду, під деревами...— Андрій аж хекнув від уявлюваного задоволення.

— Ганна хіба курить? — спитав Василь.

— Бавиться. Для моди. А я не хочу сваритися, її краще не чіпати... Пробач, я тебе перебив.

— Ну... я веду до того, що найбільше враження справили не міністри й не дипломати, коли стояли за трибуною, а от щось таке, що раптом відкриває тобі таємницю, загадку

чись долі, і ти вражений нею... Бо вона окрема, людська, не та, глобальна, що на трибуні... Ні, навіть не це. Вона якоюсь мірою твоя... Навіть не якоюсь мірою. Та поки що...

Дивлячись на океан, що здіймався під вітром високими хвилями, наче там, під водою, і справді ворушили спинами якісь живі істоти, яких проковтнув океан, Василь несвідомо крутив між пальцями якусь дрібницю і тоді згадав, що то медальйон, і збентежився виглядом спотвореного обличчя Лінкольна, і ця бентега злилася з тим відчуттям, що йшло від величі океану, який нестихно гнав до обрїю хвилі.

Стоячи тепер під стріхою, Василь нараз уявив собі той океан вночі, в негоду, коли шаленіє небо, коли скаженіє вітер, і йому безнатужно спало на думку: «Господин из Сан-Франциско». «Бесчисленные огненные глаза корабля были за снегом едва видны Дьяволу, следившему со скал Гибралтара, с каменных ворот двух миров, за уходящим в ночь и выюгу кораблем. Дьявол был громаден, как утес, но громаден был и корабль, многоярусный, многотрубный, созданный гордыней Нового Человека со старым сердцем». А десь в нижньому трюмі, серед вугілля — оцинкована труна пана із Сан-Франциско, забута, зглумлена. Ото і все, подумав Василь.

Ця картина йому особливо імпонувала тепер, коли ось звичайна негода, звичайний дощ загрожував забрати від нього завтрашнє щастя, коли все впиралося в якусь там паршивеньку яругу. Це змушувало його особливо гостро й боляче переживати долю Людини, такої сильної, високої, гордої і водночас ось такої слабкої, що стає безпорадною перед... Перед чим і справді? Перед стихією природи чи перед стихією своєї природи? Я — супроти. Я. Болісно мучачись, вгадувати: котре з-поміж двох, якщо не з-поміж сотень прагнень звеличує моє Я, а котре — дика стихія?

В цьому контексті думок й переживань його серйозно ображав вогник цигарки, що то губився, то знову займався яскравіше у дверях хати, бо то було ніби наочним підтвердженням гордині й слабості. І було воно тим більш дошкульне, що в'язалося не з абстрактною людиною, не з людиною взагалі, а з його сестрою, якій не міг пробачати нескромні замашки, що іще сяк-так могли сходити з рук дурному чоловікові, але ніяк не жінці, в якій він, розчарувавшись у своїй дружині, цинив інші якості.

— Дарма ти їй дозволяєш це.

— Га?

— Я кажу про Ганну... Не терплю таких жінок...

— Терплю я, а тобі нічого в'язнути... Чуєш, Ганно, ти там кинь смалити, хату підпалиш.

— Не велика буде шкода,— дзвінко крикнула Ганна і так само дзвінко засміялася.

Андрій повернувся до Василя:

— Знаєш, вони щасливі, коли можуть себе показати не такими, які насправді, а дурнішими... Ти не зважай, розкажуй далі, дуже цікаво... Я вже догадуюся...

— Що догадуєшся? — жваво перепитав Василь, насто-
рожений отим «я вже догадуюся». Але поки що не став
заглиблюватися і повернувся до обірваної розповіді. І рап-
том зрозумів, що це він саме заглиблюється в те, про що
Андрій починає догадуватися, якщо тільки той догадуєть-
ся про те.

Спустившись із Статуї, Василь відчув таку втому в но-
гах, що декілька хвилин сидів на бетонованому парапеті
біля доріжки, відсапуючись, безпричинно й безпідставно
чогось чекаючи, хоч, власне, тут нікого було йому чекати,
окрім друзів, що вже пішли до пристані. Збагнувши свою
очманілість, швиденько подався слідом, бо катер саме за-
кінчував висадку новоприбулих екскурсантів і по трапу
посунувся на палубу рій відпливаючих.

У скверіку, коли вже висадилися на берег Манхеттена,
Василь вразила якась ніби незвична музика, хоч уся не-
звичність полягала лише в тому, що це було щось кла-
сичне, мелодійне, а отже й разючо контрастне з поп-музи-
кою, яка безперестанку йшла за ним ось уже кілька тиж-
нів і не міг її замінити класикою, скільки б не крутив
ручку радіоприймача, скільки б не шукав у десяти
програмах телевізора. І Василь вирішив, що саме
цього й сподівався — радості від зустрічі з мелодійною
музикою.

Він перейшов майданчик перед білетними касами і су-
венірними кіосками і побачив у сквері музикантів, їх було
двоє, один грав на трубі, другий — на акордеоні. Той, що
грав на трубі, був довготелесий чавунно-чорний негр, геть
уже похилого віку, він стояв над відчиненим чемоданчи-
ком, на дні якого блищали монети і кілька паперових ку-
пюр; другий сидів на лавиці, зігнувшись, паче у велико-
му захваті, над акордеоном, і в такт мелодії дригав ногою.
Це був теж негр, теж не молодий віком і був на доброму

похміллі, від чого й ішла ота оманлива заглибленість в музику, яку зображала його поза і здригивання ногою. Перед музикантами витанцьовувала досить молода жінка в пістрявому лахмітті, вона скидалася на європейську циганку, а може, й була циганкою, бо обличчя мала світліше й гостре. Вона робила кілька коротких кругів, замітуючи одною рукою довгу пелену спідниці, а другою видавала великим і середнім пальцями звук кастаньєт, потім сідала біля акордеоніста, а за якусь хвилину знову зривалася і робила кілька кругів. Окіл цього дешевого видовища зібралася група людей, певно, виключно туристів, бо для ньюйоркців то не могло бути предметом уваги — вони там набачилися прямо на вулицях усіляких видовищ і людських трагедій і зовсім у них адаптувалися.

І ось у цій юрбі Василь знову побачив того, на якого, як тепер зрозумів, саме й чекав весь час, бо його обличчя чимось нагадувало зображення на медальйоні. Той стояв трохи віддалік і зосереджено дивився на циганку, ніби вгадував у ній якусь забуту знайому, з котрою зустрічався десь у своїй молодості, і раз по раз витирав долонею очі, що сльозилися від зустрічного сонця. Коли танцівниця сіла, підвів голову й тут зустрівся поглядом з Василем. В очах його блимнув радісно-здивований спалах, але тут же опустил голову, і вираз обличчя зробився ще більш зосередженим, ще більш заглибленим в якісь догадки чи вгадування. Мабуть: хто ти, хлопче, де ми зустрічалися? Саме так поставив питання й Василь, переносячись думкою в різні міста, де побував колись, але даремно — ні назви міст, ні їх уявні образи не асоціювалися з цим чоловіком. Василева цікавість була така велика, що через силу стримався, щоб не підійти й спитати: де ми бачилися? Може, так і зробив би, адже не було б у тому нічого дивного, нерозумного — привиділося, помилився, і пробачте, будь ласка, містер-твістер, але той більше у Василів бік ні разу не глянув, а незабаром повернувся і неквапливо зачовгав доріжкою у глиб скверу, лише як був далеко, трохи пристав, і було таке враження, що таки щось передумав і от-от повернеться.

— Що ви там стоїте, як схимники, та бубоните? — крикнула Ганна з порога, кинувши недопалок; він описав тоненьку червону дугу і погас у болоті.

Василеві здалося, що відчув запах диму, ніби цигарку погасили в нього перед носом.

— Мабуть, пора й лягати, — сказав Андрієві.

— Встигнеш. А це дуже цікаво. Ти комусь з наших не говорив?

— Ходімо спати.

Василь першим кинувся під дощ, кількома широкими кроками подолав відстань між хлівцем і хатою, на порозі штовхнув плечем сестру і хоч цього не хотів, та воно вийшло доречно.

— Ти перестань робити з себе...— шепнув їй на вухо погрозово й ображено, щоб не почув Андрій, бо не вважав себе вправі втручатися в чужу сім'ю.

— Ти маєш свою і її навчай, що має робити.

— Не було батька, щоб виховував ремінцем.

Андрій теж стрибнув на призьбу, посковзнувся і скрикнув від переляку.

— Впади, впади, недотено,— посварилася Ганна.— Маєш такі довгі ноги, що плутаєшся в них.

Коли зайшли до хати, мати вже спала. Вона спала дуже тихо й спокійно, лише ковдра злегка підіймалася, виказуючи, що мати жива і чекає завтрашнє свято, а може, й сниться їй: зібралася повна хата сусідів і весело собі гомонять в доброму настрої, згадують довго життя на цьому нещотопанючому ковчезі, що хоч і розбитий, і подірваний, як решето, а таки держиться на плаву, і сусіди стукають себе в груди: і буде держатися, дарма що його пан колись спалив, а голова планував переселити, щоб не заважав сівозмінам; доки ми, старі, держимося, і ковчег буде держатися, а за молодих не будемо нічого казати.

— Мама лягли, а ми й не знаємо, куди нам,— завагався Андрій.

— Оказія з такою господинею,— турбувалася Ганна, бо лягти було ніде — одне материне ліжко, стара канапа — то й усе.— Може, підете на сіно, а я якось тут, на канапі?..

ЧАСТИНА ДРУГА

1.

Отава була звезена педавно, але вже трохи вляглася, і коли її розворушили, готуючи постіль, запахла так політньому, по-луговому, що Василь аж стрепенувся від безпричинного щастя. З ним таке бувало: не знав — чому, але раптом якийсь запах, якась непримітна річ викликала в нього сильні переживання. Він тужився згадати їх причину. Й інколи це вдавалося.

Запах отави, запах сіна, повторював він у думці. Ну й що тут такого? Я в цьому виріс — у траві, в кукурудзі, в землі, мабуть, й просякнув тим духом увесь і зараз почну молитися на траву, на своє босе дитинство. Це ж навіть модно — покопатися в своєму бідняцькому походженні, мовляв, ось я звідки! Із землі і силу маю від неї, як Антей. Доброта, простота і все інше. І записуйте, будь ласка, основне правило життя: починай звідси, бо інакше тобі ніяких висот, наприклад, міністерських, дипломатських і такого іншого не досягнути. Втім, нічого глузувати, бо я таки селянин, і мене цей запах зворушує, і я його відчуваю й тоді, коли перебуваю десь у чорта в зубах чи в бога за пазухою. Щось обернено пропорційне: чим далі — тим ближче, тим дужче п'янить. Якась закономірність, якась строга формула, бо це в кожного, тільки в кожного по-своєму. А моя дружина цього не відчувала, вона виросла в місті, і я для неї селюк.

— Ти спиш? — спитав Андрій.

Він лежав горілиць із розкритими очима, хоч темрява була абсолютна і не міг нічого бачити. Василь не хотів розмовляти, тому не відповів, вдаючи, що спить. Він хотів думати, хотів щось зрозуміти, хотів у чомусь розібратися саме тепер, коли його половило радісне переживання чогоось. Тоді він згадав: так, і справді дитинство, та ще й голодне та босе.

— Та-бо я не знаю, мамо.

— Чому не знаєш? Я тобі говорю, — мати починала сердитися. — Я тут сиджу, а ти чужий чоловік, приходиш і питаєш, чи нема в мене на продаж якоїсь худоби...

Малий стояв перед нею явно стурбований і тер босою ногою другу ногу, натираючи її аж до крові. На ньому були штани з дмотканого полотна, що просякли землею, зеленню, сільською грязюкою і ще бозна-чим, вони трималися на одній шлеї, зшитій з такого ж полотна. Голова не покрита, в кучмі нестриженого і добіла вицвілого на сонці волосся. А мати сиділа на моріжку, вся в чорному.

— Ну, йди, йди, — благала мати, погано приховуючи злість на неслухняного сина. — Ти бачив, як приходив Потіцький і як торгувався... Ти в мене розумний хлопчик. Ти й щасливий, ти не можеш не бути щасливим.

Малий повернувся до матері спиною, повагався і повільно рушив за хату, звідки мав з'явитися чужим чоловіком, щоб купити від оцієї жінки в чорному кабанчика, бо вона нещаслива — їй ні в чому не таланти: і чоловік

на війні загинув, і кури поздыхали, а тепер захворів кабанчик. А цей чужий чоловік має бути щасливим, бо в сім'ї наймолодший, бо ще нічим не встиг провинитися перед долею, бо слухняний, старанний, роботящий.

Обманути долю, сховатися від її злих очей за спиною дитини, сказати їй: не моя дитина, а чужий чоловік. Але ж це таки твій син, нещасна жінко. Ні, ні, чужий чоловік, маленький щасливчик, він ішов мимо хати, побачив, що в мене гарний кабанчик, і став торгуватися.

— Продаєте?

— А ви хочете купити? — спитала чужа жінка чужого чоловіка, що прийшов з-за хати, тримаючи в долоні кілька паперових купюр так незграбно, наче пекли йому руку, і хотів чимскоріш позбутися їх.

— Якщо не дорого просите.

Малий покупець страшенно червонів і готовий був розплакатися, але він був слухняним.

— А скільки ви дасте?

У жінки теж спаленіли щоки, голос зривався, а очі були повні сліз і сорому. Вона соромилася цього чужого чоловіка і готова була тут же взяти гроші й сказати: хай вам росте на щастя й на радість, але мусила торгуватися за всіма правилами, щоб оката Мойра не запідозрила обман.

— Та скільки ви дасте, чоловіче?

Чужий чоловік таки зовсім розгубився, засоромився своєї ролі, значення якої ще не розумів, і таки заплакав.

— Ну, дайте гроші та беріть собі кабанчика, він ваш, — заметушилася чужа жінка, й сама не витримавши обману, й сама заплакавши. — Та ви не дивіться, я за кабанчиком, бо дуже за ним шкодую.

Вона це пояснювала не синові, син й без того все розумів, вона обманювала Мойру. Якщо ти зла, то осліпни, оглухни, згинь, пропади, тьху, тьху! Вона обманювала себе. Васильку, ти мене не суди, якщо я нещасна. Люди, ви мене не судіть, бо я вдовиця в трьох дітьми на руках і мушу їх вивести в люди. А ти, Васильку, нікому про це не кажи, ти вже великий, ти вже розумний, і Антонові не кажи, і Ганні не кажи. У нас буде з тобою маленька таємниця, добре?

— Чого ти, Маріє, збиткуєшся з хлопчика?

— То ми бавимосся, Петре. Правда, Васильку, ми бавимосся? Кажіть вуйкові.

— Ми бавимося.

Сусід Петро вийшов із свого двору і, спираючись на ціпок, підійшов до них і сів на моріг. Він був поранений у груди і в живіт, і не мав надії на життя, і говорив про це спокійно, як про справу добре обдуману й зважену з усіх боків, але не таївся й тим, що дуже хоче жити, бо світ он який прекрасний. Дивися, Маріє, як павутинка літає, слухай, Маріє, як усе живе веселиться. Він зняв з рукава довгу шовкову ниточку бабиного літа, помилювався нею, потім обережно, мов живу істоту, пустив за вітром, а вона відлетіла й почепилася неподалік на соняшникову бадилину. Ти ще, Маріє, зазнаєш доброго життя і діти твої зазнають, а я собі піду, зберуся тихенько, спакую все, що моє, та й піду. Куди спакуєш, Петре, у що? От сюди, в груди, в голову. Де ти, Маріє, бачила в мене якесь багатство? Люди собі щось нажили, хоч дітей собі нажили, а я нічого, голий як палець.

Василь шкодував сусіда Петра. Він був страшенно худючий, аж скидався на смерть, яку Василь бачив на іконі в хаті. Був тоді сусід Петро, як тепер Василь розумів, не старий, але зовсім сивий, а зуби мав здорові, довгі й дуже білі. Зате Василь любив його ліпше батька, бо батька не запам'ятав. Потайки кликав Петра «няню», хоча і боячись, що мати буде сварити. А вона навіть зраділа, коли почула. У тебе, Васильку, нікого нема, тільки він, у всіх нас, крім нього, нікого нема. Тільки ти про це не кажи ні Антонові, ні Ганні. Нікому не кажи. Ми будемо мати свою таємницю.

Маленьку-велику таємницю. На ціле життя. Маленький обман. І все-таки, мамо, нам з цим добре. Мамо, ви пам'ятаєте, як він говорив? Жити, Маріє, не просто й не легко. Ти ось з тим кабанчиком, я чув. А що зробиш? Обдуриш себе — і добре. Людей лише не обманюй. А з собою людина бавиться, як дитина, дурить себе, як малого. Я пройшов світа, всяких людей надивився — і багатих, і бідних, і великих, і нікчемних та дрібних. Той наживе нечесно мільйони, якщо в нього є крихта совісті, дурить себе, що він для людей, що храм для них збудує. Пам'ятаєш старого Соїкуна? Він, бувало, клав на стіл миску з круглими білими камінцями і казав дітям: їжте спочатку оцю кропив'яну кисилицю, а потім кожен дістане картоплю, бачите, яка біленька вродила, ой-бо смачна. Звісно, в обману короткі ноги, але коли вже наївся кисилиці, хай собі каміння лежить, пригодиться для іншого.

— Ніби дощ починає стихати? — зашарудів сіном Андрій, видно, піднявшись на лікті, щоб послухати ліпше.

Невинний самообман. Ну, обманеш себе — і добре... Василь змовчав, вдаючи, ніби спить. Андрій теж помовчав хвилину, потім знову зашарудів сіном, здіймаючи хмару лугових пахоців, позіхнув і сказав:

— Спи собі, якщо так хочеш... А до мене сон не приходить, не знає, де шукати. Якому дідькові прийде в голову шукати головного агронома на цьому ковчезі, та ще в сіні? А дощ таки стихає. На завтра випогодиться, і ми собі прекрасно відпочинемо, не відпочинемо, а погуляємо прекрасно, справимо такі іменини, що мама буде пам'ятати. Можна буде винести стіл надвір, під яблуню, ти як гадаєш? Шкода, що Антон поламав огорожу — тепер усе видно на цілий виселок. А я страшенно люблю на свіжому повітрі, на волі, коли все пахне сонцем. За ваше здоров'я, мамо, щоб ви нам ще довго-довго світили, щоб ви нас ще довго-довго гріли, як осіннє сонце. Знаєш, осіннє приємне, не пече, не вимотує душу, а лише гладить прощаючись, га? Ну, спи, спи... Я пам'ятаю... Боже, та це ж уже скільки років! Ганна привела мене вперше, показати старій, на оглядини начеб. Все отак, як тепер, лише мама була здорова, жвава. І мені дуже сподобалася. Правда, я був закоханий, як дурний студент, і все, що було зв'язане з нею... та ти розумієш. Коли ми дурні, тоді легко кольорове скло виміняти на щире золото. Пам'ятаєш, як робили європейці з нерозвиненими туземцями? А ми теж, коли закохані, лише татуювання та всіляких кілець на ніс та на вуха не вистачає. А от потім, коли стаєш розумнішим... Шкода, що минає... Кажуть, ніби люди почали вживати алкоголь від хвороб, бо їм нібито найбільше потрібно здоров'я, тому й чокаються: на здоров'я. Дурниці! Людям завжди було потрібне щастя. Ти не думай, що я виправдовую випивки. Я їх не виправдую, бо вони нам стільки вже натворили — страшно! Але суть у прагненні щастя. Обмани себе: я щасливий. Ти колись говорив про вашого сусіда Петра. Га? Хворий, одною ногою в могилі, а такий щасливий, чогось я так думаю. Втім, що значить — щасливий? Щастя взагалі не буває, а якщо й буває, то на якусь мить. Проквітнув — і нема, давайте свіже. Його завжди бракує. А от ваш сусід Петро...

Невже я міг казати, що він був щасливий? — подумки заперечив Василь, не бажаючи вступати з Андрієм у розмову, бо все ще тримався свого, переживав своє радісне зворушення, що йшло, як нарешті догадався, саме від

сусіда Петра, від тої таємничості його життя, що й досі залишалася для Василя в якомусь світлому серпанку, наче під ріденькою вуаллю, що не ховає, а тільки робить недоступним любиме обличчя. Невже я міг казати, що він був щасливий? Втім, таки міг. Справді, він був щасливий, мусив бути щасливим, хоча б для мене і для мами, інакше він був би жалюгідним, і я викинув би його з пам'яті. Мати так колись викинула образ, на якому була намальована смерть. Мабуть, тому, що смерть стала для матері жалюгідною комедіанткою після справжньої смерті дядька Петра, який помер так спокійно і красиво і з такою гідністю, що геть посоромив смерть. Дядько Петро, навіть відійшовши, залишився для всіх присутнім і найперше для мене і матері. Ти, Васильку, знай, коли буде важко, — а в житті завжди буває нелегко! — ти знай одне: стій на ногах. У мене от і ніг справжніх нема, постріляні, а тримаюся на них, як на дубових, і мати тримається. І не падай ніколи, бо хоч тебе й піднімуть і будуть жаліти — ти вже не чоловік, а ікона. Шкода, що так рано помер і я його просто не встиг зрозуміти.

2.

— Мамо, ви спите?

Ганна не дочекалася відповіді, але чомусь була впевнена, що мати не спить, і образилася на неї за цей обман, подумавши: вона й досі тримає мене за дурну дитину, а я вже маю своїх дітей. Чи сказати їй, чи змовчати? Ні, я завтра таки скажу, я звідси не поїду, поки їй не скажу все-все! Господочку, що там в машиную, чи не нашкодять якісь шибеники? А він собі спить, як блаженний, певно, вже другий сон бачить. Звук, що лише я маю за все переживати. Мама теж хороша собі, нічого не скажеш: вдала, що спить, хоче й мене приспати, але мені вже годі давати намочену в молоко ганчірочку, вже я її досита насмокталась, тепер уже розумію, де соска, а де ганчірочка. Я мушу з нею поговорити тепер, бо завтра, коли зберуться всі, такої нагоди не випаде.

— Мамо, чуєте, мамо?

Мати знову не озвалася, і Ганну поймав страх, що вона померла, і швиденько підхопилася з канапи, навіть не взула капці, бо в темряві їх не знайшла, і ступила до материного ліжка.

— Господочку, як мене налякали.

— Дитино, спи собі і не думай про мене.

— Як не думати? А хто буде про вас журитися, може, той п'яниця?

— Ганно, Ганно... — скрушно мовила мати.

Ганна стямилася і сказала, випереджуючи дальші дорікання:

— Ну спіть, спіть.

Сердито розкидуючись, стукаючи ліктями об стіну, лягла на зігріте місце, повернулася обличчям до стіни, доводячи собі цим, що більше не буде думати про матір, більше не стане її чіпати, хай собі спокійно спить, скільки хоче. Моє не переспить, подумала сердито, зручніше вмоцнюючись на твердій дошці. Кожен спить с в о є, і робить кожен с в о є, чуже не може. А я, мабуть, таки погана? Взяла собі в голову, що все це має залишитися мені, і тепер накидаюся на маму, а вона, може, й не знає, за що. Взагалі, я погана. Андрій каже правду, але сам мене зробив такою, розбалував, розпустив. І мама мене не любить, ніхто мене не любить. А маму чомусь усі люблять, хоч і не свята. А я добре знаю, що не свята, чула на одне вухо, бачила одним оком, вже була не маленька, коли ще няньо жив. І сусіда Петра бачила. Ангел, праведник... Всі ми однакі. Мама — теж...

— Чому ви, мамо, робите з свого життя якесь диво? — раптом озвалася Ганна несподівано мирним тоном, ніби просила в матері пробачення за те, що ображає її, бо ображає лише он за це — чому робить із свого життя якусь ікону?

— Що ти сказала, дитино? Диво?

— А хіба не робите?

— Боже мій, як ти й придумала таке слово?

— Та не сердіться, мамо, я чесно...

— Хіба я серджуся? Диво, дитино, диво!

Мабуть, лише просте й дешевеньке чудо, за якусь там конійку чи дві. Але таки воно! Не менше як поява Христа народу, як усмішка Мони Лізи. Не позичила, не взяла напрокат і не виблагала ні в кого, а сама намалювала, створила, вистраждала, виплакала...

Сама, сама, але не для себе, а для вас, діти, для вас, люди, для тебе, світе білий. Бо хіба це лише моє, хіба я могла б усе сама запосісти, спожити? Чи не вдавило б воно мене? Але не судіть, діти, не судіть, люди, не суди мене, світе, що не все знаєте, бо коли щось утаїла, то не лише для себе, не від скупості і не від сорому за себе, а тому, що мусила, що без цього його б не було, бо щастя теж суворе, воно нам нічого не пробачає.

Хочеш, дитино, щоб я тобі все розказала? Але чи ти могла б вислухати матір? Ой ні, я тобі вже розказала стільки, щоб ти побачила диво, а більше не проси. Хай залишиться для мене. Тепер спи, а мати буде оглядати своє дешеве диво. Вона його переглядає багато років і завжди болів ним до втоми, бо це її життя, яке ти назвала дивом. Ти придумала йому гарну назву. Втім, може, воно тепер і справді стало дивом, коли вже так страшенно віддалилося, що ледве й береже його пам'ять; може, воно тоді лише й робиться дивом, коли вже нема ніякої надії хоч дещо повторити? О, так, саме так! Уже для баби Марії ніщо не повториться, ніщо не повернеться. Тільки думка може все повторити.

Тільки думка...

...не про минуле, а про завтра, бо минулого ще й нема. Яке минуле у вісімнадцять років...

— Маріє, чуєш, не мовчи...

— Ой, та не сміши, Петре. Який з тебе чоловік? Не уявляю...

Вітер шелестів у саду листям, обдував гарячі голови, холодив розсудок, але голова в Марії таки паморочилася, світ таки крутився. Отак очманіти б назавжди, зажмуритися і ні про що не думати, коли є все, що потрібно для повного щастя! Який-бо ти легкий, світе, коли не задумуватися, з чого ти створений, з яких величезних чорних брил змурував тебе творець, коли ти, Маріє, сама творець і вседержець. Ну, що їм і справді двом треба, скільки їм потрібно того місця під синім небом? Проживуть собі, як дві маленькі комахки, їх ніхто й не побачить, ніхто й не питає: звідки ви взялися в цьому заповіднику для щасливих, таж вам ніхто не відчиняв брами?

— Хіба не любиш мене, Маріє? Я не потворний.

— Люблю, тільки ми з тобою не будемо щасливими, бо ти з якогось іншого життя.

— З того, що й ти, Маріє. Лише зір у нас не однакий, тому й все здається різним. Я хочу долю брати в руки і щось з неї майструвати...

— І Семен хоче її брати в руки.

— Семен не вірить у себе, а я вірю. Він боїться життя, як і ти.

— Ой, що ти говориш. Сміливішого на висілку нема, як Семен.

— То не сміливість, Маріє, а страх. Собака вночі гав-

кає не того, що відважно захищає хазяйське добро, а тому, що боїться кожного.

Марія його не розуміла — він був якийсь далекий від того життя, яке бачила навколо себе, яке ввбрала в себе, врешті, з яким зрослася так міцно, що все в ньому сприймала, як у самій собі, і ніщо не здавалося в ньому чужим, а тільки бажаним чи небажаним, зрозумілим або незрозумілим, гарним або потворним, доступним чи недоступним; і знала, що воно таким буде, незалежно від її волі. А те, на що вона мала силу, було дуже нісенітне, мізерне. Щоправда, не дрібязкове в Маріїній оцінці, а навіть не ймовірно важливе, бо воно було в се, що належало їй, і вона ним дорожила саме так, як можна дорожити найбільшою цінністю. Право вибору жениха було для Марії теж великою цінністю, бо з чужого досвіду знала, що значить злегковажити чи помилитися. Може, інший воно обійшлося би дешевше, але сироті таке ніколи не минається. Тому придивлялася, важила-переважувала, вибирала з-поміж двох: котрий мій?

Те, що Петро не квапив, давав час на обдумування, ще й підказував: попереду довга нива, вистачить для мозолів, а вони бувають і від щастя, — робило його в Маріїних очах ще чуднішим, незрозумілішим. І, може, саме тому ставилася до нього з якоюсь особливою любов'ю, яка не давала спокою, як наятрена рана. Чекала з ним зустрічі, як свята, і те свято щоразу було не тим великоднем, коли все радіє, а якимсь поганським святом, де мало звершитися жертвоприношення і треба було щомиті чекати, кому випаде бути жертвою.

— Ти мене кинь, Петре, — просила Марія, боячись в душі, що послухається.

— Не обманюй себе... Я знаю, що ти боїшся: і книги заборонені читаю, в тюрмах школу проходив...

— А ти живи, як усі.

— Не можу.

— Ти все можеш, тільки не хочеш. Якби захотів, міг би зробити, щоб ми удвох були щасливі.

— А що для цього треба зробити?

— Жити, як усі, як Семен, навіть як мій хазяїн...

Петро дуже серйозно подумав, потім сказав із співчуттям:

— Ти й справді з іншого світу, з того, де живуть слуги і всі, хто тримається за шматок хліба.

З вигляду Петро був худорлявий, але в усьому відчувалася сила, навіть у тому, як ходив, як у розмові рубав

долонею повітря, як мовчав, схилиючи голову, наче хотів показати широке тім'я з дитячою закруткою дротянистого, щільного волосся кольору житньої соломи. Звісно, то було сприймання закоханої, коли все гарне видається побільшеним і навіть умисне побільшується. Все життя Марії мало ціну лише тому, що існувало це диво, в якому відбивався кожен її вчинок, дістаючи красу, доцільність і високу оцінку. Яка я маленька біля тебе, Петре, думала майже з побожністю Марія, і я ніколи-ніколи не підросту й на палець, щоб наблизитися до тебе. І за що мене тільки любиш? Адже любиш, бо ти не вмієш обманювати. А й для чого любиш, коли сам розумієш: не будемо щасливими, бо я з того світу, де живуть слуги? Ми пара лише з Семеном, й нічого, мабуть, опиратися. Хоч і не люблю його, зате розумію, і він мене — теж, і ми з ним будемо жити, як усі. Будемо сваритися, буде мене бити, і я буду тікати до сусідів, буду тікати до Петра, бо він перший сусіда. Марія про це думала спокійно, як про речі зовсім звичайні, бо знала, що буде саме так, бо так жили всі на цьому маленькому світі, який її оточував. А може, й на великому, але про великий Марія нічого не знала. І втішало її в цьому передбачуваному житті Петрове сусідство, і воно було не чимось другорядним, стороннім, а головним, наче це Семен, а він мав стати її чоловіком.

Так і вийшла заміж. Несподівано, просто й легко. Потім так же легко й просто переконалася в допущеній помилці, але не жахнулася її, бо, зрештою, всі допускали помилок, всі жили не так, як хотіли, всі робили не те, що думали.

Марія спочатку в усьому потакала Семенові, бо він був її чоловіком, і в цьому маленькому світі так годилося, так робили всі. В неї не викликало ні заперечення, ні подиву й те, що Семен в усьому старався бути не подібним на інших, а тому ні з ким не дружив, бо бідних цурався, а багатих ненавидів, що пов'язував на вихідні галстук... Зрештою, це було те, що робили й інші, щоб себе якось показати, тільки кожен робив по-своєму. Марії навіть подобалося, коли в неділю ішли кудись удвох погуляти, як було заведено в сільській знаті, і не зважала на чужі насмішки, бо заодно з Семеном знала: сміються заздрісники і дурні.

— Ти бачиш, що я не цураюся ніякої роботи — ні тяжкої, ні гидкої, тільки б заробити і жити так, щоб нам заздрили, — говорив Марії, ідучи з нею пліч-о-пліч, не наважуючись поки що взяти її під руку, хоч знав, що колись і на це зважиться, бо що собі поставив, обов'язково зробить

Такі дрібниці забирали від нього багато сил і душевної сили, але ніколи не вважав, що то даремно, бо був переконаний, що колись так робив кожен, хто піднімався до вищого світу. Вперше він взяв Марію під руку в лісі, коли ходили по гриби. Грибів, щоправда, не назбирали, зате Семен добре натренувався в цій високосвітській манері — іти з жінкою під руку. Не відразу відважився й обідати в неділю під яблунею за накритим білою скатертиною столом, щоб кожен бачив, як багато живуть, хоч жили впроголодь і цілий тиждень економили на недільний стіл. Зрештою, в усьому вони жили на показ, на обман. Це суперечило Маріїній вдачі, але, понукувана чоловіком, потроху втягнулася і не бачила в тому чогось надто осудливого, бо, зрештою, сімейне їх життя від самого початку було обманом. Й починалося з обману — Семен прийшов свататись з повною кишенею грошей, якими й принадив наймичку. Тих грошей потім вона ніколи не бачила, а на її докір Семен відповів спокійно:

— Мене на кожному кроці світ обдурює, чому я не маю такого права?

Я тебе теж обдурюю, думала інколи Марія із злорадством, відплачуючи за образу, хоч обман її поки що був лише в тому, що любила Петра й не минала нагоди зустрітись, перекинутися словом. Та не пройшло й року подружнього життя, коли Марія остаточно переконалася, що Семен не той чоловік, за якого його мала і чим виправдувала свій вихід за нелюба. Чим міцнішим ставало це усвідомлення, тим ненадійнішим робився хворостяний тин, що відгороджував її хату від сусідського двору, і Марія з жахом почала розуміти, що цьому безперервному, суцільному обману колись прийде кінець.

Семен теж почав про це догадуватися, зробився злим, замкнутим, став наполягати, щоб перебраться до міста, маючи намір в такий спосіб зарадити тому, що явно насувалося і грозило доценту зруйнувати його облудний сімейний затишок. Марія всіляко опиралася, бо її просто лякала перспектива життя десь поза висілком, не уявляла собі, що зможе прожити хоч день без своєї ниви на Порубі, яку відвоювали від чагарників, без цієї хати, без хлівця, без курей і кози... Марія вся, з головою, була в цьому знайомому і милому з дитинства світі, але Семенова затятість і наполегливість перемогла. Вони найнялися в місті до багатого купця і почали жити в маленькій кімнаті. Семен відчув себе впевненіше, хоч та впевненість була така ж оманлива, як і відблиски місяця, які займалися на

ставку, коли довгими мовчазними вечорами дивилися у вікно, не знаходячи про що говорити, бо про що б не заговорили, все неминуче вело до сварки, що спалахувала навколо Маріїного прохання повернутися додому. Тому намагалися мовчати. І це був знову ж таки той облудний зовнішній лад, який розраховувався на чуже око. Врешті Семен переконався, що порятунок тільки в одному: він мусить доробитися статку, яким задурив Марію і на якому, власне, й сам збожеволів до того, що втратив спокій. Але доробитися чогось дома було годі, і він став подумувати про Бельгію, Францію, про Америку, про якісь неіснуючі багаті заморські краї. Десь діставав книжечки про багаті землі і читав з таким захопленням, наче наяву переживав їх благодатність, наче купався в тих багатствах, поділених чомусь всевишнім геть несправедливо.

— Тікати треба звідси, пішки добиратися! — стукав себе долонею по чолю, радіючи, що йому прийшла така рятівна думка. — Чуєш, Маріє, їхати! Продамо хату, землю — на дорогу вистачить.

— Наші прадіди вже їздили.

— Прадіди були дурні.

— Ти не розумніший.

— Значить, довіку хочеш наймитувати, гнути спину на Цвінера?

— Додому я хочу, на Човен. Чуєш, до-до-му!

— Замовчи!

У Семена до Човна була прямо-таки хвороблива відраза, наче то не земля, де прожив дитинство, що згадується з такою приємністю, а місце тортур, що врїзалось в пам'ять тільки поганим: як тікав з дому і трохи не втопився в канаві, як лісник бив його за зрубане дерево, як водили його жандарми по всьому селу за те, що не хотів іти в армію і мусив викрикувати: я кримінальник... Той виселок, охоплений з усіх боків водою і лісом, паче фортифікаційними спорудами, діяв на Семена відлякуюче, як страховисько, що раптом з'являється серед ночі. І Марія знала, що просить даремно, бо Семен затятий у своїй впертості — на нього не діяли ніякі доводи. Семен так задумав, Семен так сказав — і то закон. Марія тому й не вступала в суперечку, але діяла так само затято, з тою лише різницею, що легко відходила, розраюючи себе: ліпше не буде. Поступово в них виробилася звичка в усьому діяти навпаки: коли Семен казав «так», вона обов'язково говорила «ні», і обоє мучилися.

Може, то, Ганно, хочеш назвати чудом, що я з ним жила і не втекла світ за очі? То й справді чудо, бо ми з Петром любилися, і ніщо нам не стояло на перешкоді, бо вас ще тоді не було, - ви народилися потім. Я тоді була молода, і всі задивлялися. І Цвінер задивлявся... Ти, Ганно, не дивися такими очима. Він хотів нам допомогти, бо я була старанна. А Семена, няня твого, сварив: «Не роби з себе сміхотворця, бо світ і без тебе смішний, живи собі скромно». А Семен злився: «Чому я маю жити скромно, а ви ні? Ми обоє від Адама». — «І на одному корені різні плоди ростуть — солодкі й кислі, що до вжитку не придатні». — «А чому ви, пане, солодкий? Бо ваш няньо добре вам постелив, а я мушу стелити собі сам. І я хочу вам довести, що постелю собі добре. Я читав про таких людей, що починали з нічого, а потім усіх клали до кишені. Правда, то не в нас — у Америці». — «У нас, хлопче, золото під землею не росте, лише каміня». Але Семен не здався: «А я доведу, що і в нас золото». — «Може, когось обікрадеш?» — «Ні, пане, я за тюрмою не сохну». — «А сядеш у неї, хлопче, бо коли маєш таку жадобу, не стримавшись від гріха». — «Я зароблю». — «На гроші треба тяжко робити, а ти хочеш полегко». — «Я закінчив горожанську школу і знаю робити головою».

— Я за тобою, хлопче, накидую оксм, бо від тебе можна чекати всього, — говорив купець погрозливо, наче то від нього й залежало, чого треба чекати від Семена.

— А я, пане, тримаю очі за вами, — у тон йому погрозив Семен.

Купець вдав, ніби не зрозумів, що мав Семен на увазі, й продовжував зосереджено робити в блокноті записи, тримаючи його на вузькій делоні лівої руки, але рухливі чорні очі миттю стрибнули вниз — угору по дужій статурі робітника.

У складському приміщенні з нетинькованими цегляними стінами, з трьома загратованими віконцями, що ледве пропускали всередину денне світло, вони були тільки вдвох, і умови для чоловічої розмови були ідеальні.

— Ти чого мені гроиш, хлопче? — після довгої мовчанки продовжив купець розмову, яка повернулася несподівано інтригуючим боком.

— А ви чого мені грозите, пане? — перепитав Семен, але притьмом стриножив свою злість: панові можна все, а я мушу помовчати, і я буду мовчати, як риба, бо якщо

бідняк хоче мати ситий великдень, мусить добре випоститись.

— Я тебе питаю, чого мені грозиш? — став наполягати купець, зрозумівши, що йому ніщо не загрожує, а при тому є нагода вивідати для себе щось дуже важливе. О так, для мене це дуже важливе, подумав він і перестав робити вигляд, ніби щось записує в блокноті.— Чому ти такий злий, хлопче?

— Я, пане, добрий, ви мене не знаєте.

— А я тобі скажу. Ти боїшся за свою жону і задрриш їй...

Семен мимоволі сіпнувся, і обличчя його затверділо, поблідло.

— Вона розумна, роботяща, а ти ледар,— продовжив купець, знову схилившись над блокнотом, але встиг вловити поглядом раптовий спалах робітника і внутрішньо знітився і додав: — Вона в тебе чесна.

Семен помовчав, важачи, як йому повестися, потім несподівано голосно й ніби зовсім щиро засміявся.

— От який ви, пане, мудрий. Я думав, що ви скажете інше, а ви мудрий. Тепер я знаю, чому пани панують. Але, щоб ви знали, і я не дурний...

— Гм, гм,— відповів купець, зрозумівши Семена. Той повівся теж мудро, набагато мудріше, ніж купець сподівався.

Їхня розмова залишилася незакінченою, бо хтось ввійшов до складу. І співбесідники були тим задоволені, бо пішли на такий манівець, що обом стало страшно: ось зірвуться. Зате ця розмова раптом загострила приховані досі опуклості в їх відносинах, довела, що вони таки є і завдають страждання.

Семен пробував вгамувати свої почуття чоловічою розсудливістю: нічого нема, нічого не трапилось, просто мені всюди вбачається лукавий, а я мушу бути твердим, стриманим. Так робить кожен, коли чогось добивається. А потім прийде мій час, і я за все розрахуюся. Сповна! Щоб нікому не боргував ні крихти, й мені щоб ніхто. Чистенькі, як святі ангели. Ой, то буде справедливий світ, усі будуть ходити в білих ризах, у сандалях з ремінцями і будуть співати молитви. Ти, дорогий паночку, будеш співати найголосніше, аж чорту буде смішно, так будеш співати, я тебе заставлю, якщо не будеш мати доброго настрою. Скажу, ну, паночку, порахуємося по-божому і за мене, і за Марію, бо я не забуду... Тьху, гидка пико! Таж місця мокрого не залишилось би, якби схопив за довгу шию...

Але я тепер слуга, а ти — пан. А панам дозволено, панам усе дозволено. Я можу поговорити лише з Марією. І я з нею поговорю. Мушу!!

— Маріє...

Він сидів за столом, читав про Америку, де кожного чекає щастя, і так запалився, що мимохіть озвався до дружини, відчувши раптом біль від тамованої образи.

Марія стояла до нього спиною, дивилася у вікно, що почало набігати вечірньою синявою, за близькою горою сходив місяць, що не давав світла, не стелив під деревами тіней, лише на ставку замерехтіли тьмяні відблиски, ніби в ньому пробуджувалося життя, що відпочивало за дня. На Семенів оклик вона не відповіла, лише плечі її смикнулися, як від раптового холоду, і Семен з образою відзначив: вона зі мною не хоче говорити, їй огидний і мій голос. Обурення підштовхнуло до продовження розмови.

— Ти мене чуєш, Маріє?

— Чую, — відповіла, не відриваючись од вікна.

Семен з мукою дивився на її гарну статуру, відчеканену на світлому фоні вікна, і не міг заглушити в собі ревнивого почуття і в той же час відчуваючи перед нею провину, що не може дати обіцяного, що обманув і залишився в її очах хвальком, не заслуговує поваги. Він з болем і гнівом, з відразою, ревнощами відзначав для себе, що вона дуже вродлива, і, наче власне ество, сприймав кожну рисуточку її тіла, відчував її тепло й живу силу, що завжди його збурювала, а заодно й принижувала не так у Марієних, як у власних очах. Хто я біля неї? — запитував себе, чекаючи відповіді, яка б його або заспокоїла, мовляв, чого ти побиваєшся, так живуть тисячі, або озлила й наптовхнула на якийсь рішучий крок. Може, я не найгірший і перед нею не винен, вона не парікає, але... Хіба ми з нею так маємо жити? Хіба ми для того побралися? Хіба ми не люди? Для того, щоб служити цьому негідникові, не треба нічого — ні краси, ні великої мудрості. Щоб зробити жінку міглюю, не треба розуму, треба лише взяти її за руку, привести до папа Цвінера й сказати: служіться, паночку, мосю законною, вона ваша, паночку... Семен зціпив щелепи і обірвав думку, боячись і соромлячись її брутальності.

— Слухай, Маріє, ти будь обережною, — мовив потуплено, автоматично стукаючи пальцями по дошці стола.

Марія повільно й здивовано повернула голову, чекаючи пояснення.

— Чого так дивишся? — крикнув Семен. — Я кажу: не пересилийся, бо за таку плату не варто й пальцем рухати.

Марія зітхнула й знову повернулася до вікна. Поверхнею ставка пробігали бліді коси хвиль, а під берегом губилися, далі вітер захапувався в садок і гнав зелені вали по молодому верховіттю. Марія догадалася, що хотів сказати чоловік, і спершу злякалася, але через хвилину, коли зрозуміла, що він не відважиться на цю розмову, відчула бажання поговорити з ним, бо й сама лякалася того становища, в яке потрапила, вгадуючи, до чого йдеться. Та не менше лякалася й відвертої розмови, бо теж догадувалася, чим могла б закінчитися при запальності Семена. Тому лише попросила:

— Семене, ходімо додому.

Він підвів на неї здивовані і злі очі, бо своїм проханням підтвердила його недобру догадку.

— Це правда? — спитав тихо, і з його тону важко було зрозуміти, що переживав.

— Що — правда? — скрикнула Марія.

Він голосно вивільнив з грудей повітря і сказав: гех! Марія знову попросила, нариваючись на біду:

— Семене, ходімо звідси, поки... Ні, ти не лякайся і не скрипи зубами. Ще нічого не трапилося.

— Тоді чому скиглиш?

— Можеш думати, що хочеш, але я тобі говорю правду... Він тебе хоче перевести в Лази, на верхній склад начальником. Будеш мати високий заробіток.

Семен затнувся на цю несподіванку, не знаючи, радіти чи сердитися, бо впало це на його голову, коли думав зовсім про інше й чекає зовсім іншого. Загадково крикнув і чомусь загриб пальцями сорочку на грудях, наче хотів кинути себе кудись в куток, щоб не стовбичити серед хати, перед жінкою.

Тоді Марія додала для ясності й довершеності обірваної розмови:

— Там будеш жити.

— А ти? — схопилося в нього.

— Я буду тут.

З тону, яким це жінка сказала, Семен зрозумів, що вона цього не хоче, тому проковтнув наготовлену сварку й мовчки став ходити по хаті, умисне зачіпати ногами стільці, щоб зігнати на них злість і розпач. Потім силоміць штовхнув ногою стілець, перекинув його і крикнув:

— Свиня! Собака!

І Марія тут же вхопилася, не впускаючи нагоди:

— Ходімо, Семене, додому.

Він мовчав.

— Семене, в нас там така краса! На Порубі все росте, аж сміється. Семене?..

А він мовчав, набичивши голову, ніби збирався когось штовхнути. Його плани, пов'язані з цим містечком, раптом пішли до несподіваної розв'язки, і, незважаючи на те, піде звідси мирно чи помне купцеві ребра, він таки змушений буде піти, змушений буде попрощатися з своїми надіями — це вже точно. Та найболючіше дошкуляло, що все через дружину, через її привабу. Жінка, що мала бути його першим помічником, наче умиєне ставала йому поперек дороги. Та що це виходить? — дивився Семен на жінку із змішаним почуттям ревности і злоби. Із Човна тікав від Петра, а тут знову... Чи під решетом буду тебе тримати, чи під замком? На колодицю брати?

Маріїн натяк на те, як на Човні чудесно, як там усе росте-квітує, навела його на підозру: до Петра рвешся! І, потрапивши в повну безвихідь, раптом затявся:

— Будеш жити тут, а я — там!

— Семене!

— Буде так, як я сказав! А коли щось... голову здйму! І тобі, і йому. Чуєш, голову здйму!.. А відмовлятися від доброго заробітку — дурнем був би, віслюком вухатим.

— Мамо, — насторожено покликала Ганна, вважаючи, що кращої нагоди для розмови не буде. — Мамо, ви спите?.. Я чую, що не спите, лише не хочете зі мною говорити... Ми з Андрієм уже радилися... Вас візьме Василь до себе... Або ходіть до нас хоч на пару тижнів. Відпочинете собі. У нас вам буде добре — на всьому готовому, робити не треба, журитися нічим не будете...

Мати трохі не крикнула: всі наче змовилися! Та йдіть собі хоч і за море, а я тут залишуся, я тут приросла навіки... Я тут корінь пустила...

На віки вічні...

...бо — з далеких правіків... Якась Жінка з дитиною, якись Жінки з дітьми... Чоловіки на полюванні, десь у лісах заганяють у пастку сердитого ведмедя, а він ричить, і чоловіки ричать, і всі голодні й дикі... А Жінки вросли в землю, спочатку по кістки босих ніг, потім глибше-глибше — по коліна, по пояс, по груди, по саме горло, а далі й з головою. І вже дихають не повітрям, а землею, і ходять

не по землі, а під землею, як під водою, борсаються в ній і творять вічне життя.

Творять культурні пласти.

Той чоловік у міському одязі, з рюкзаком за плечима, з лопатою і рикалем появився на світанку і почав копати, нікого ні про що не питаючи. Діти спочатку придивлялися звіддала, витирали рукавами домотканих сорочок носи і присувалися ближче, крок за кроком.

— Ходіть сюди, допоможете. Принесіть з дому мотики або лопати.

— Пане, а що ви шукаєте?

— Скарби.

Копали всі дружно цілий тиждень. Чоловік у міському одязі засмаг, люди з нього сміялися, а жінки давали йому їсти, і він не гордував сільською стравою.

— Є всі підстави вважати, що тут була стоянка, — говорив приїжджий чоловік, коли досита наїдався. — Чотири-п'ять тисяч років, а може, й цілий мільйон... Вам смішно?

— А що тут шукали люди, що їх сюди тягло — на таку пусту землю? Тоді доброї землі було — скільки хочеш.

— А хто їх знає...

На восьмий день приїжджий виконав якись черепки і від радості підстрибував, як п'яний. Потім уже не дозволяв дітям копати, просив, щоб і близько не підходили, бо можуть щось зіпсувати. Він обережно ножем та ложкою обкопував якись камінці, якись кісточки, складав їх на білу ряднину. А по висілку пішли слухи, що приїжджий усіх обдурює, бо насправді шукає золото і вже щось знайшов, тому й не хоче нікого підпускати близько.

А той вкопався в землю майже на три метри і знайшов новий культурний пласт, і знову на radoщах бігав навколо розкопок і кричав:

— А що я вам казав? Бачите, бачите? Епоха палеоліту, кам'яні рубила, кістяні знаряддя, епоха матриархату...

Жінки підтримували вогнище, народжували дітей і вrostали, вrostали в «культурний пласт» — на метр, на два, на три. Вони дихали землею, як риба водою...

Потім приїжджий поїхав, набравши повну валізу усіляких знахідок, і більше не появлявся. Звісно: знайшов золото чи якийсь скарб, розбагатів і десь спокійно собі живе, купається в статках — щасливець. А на пустирі після того то тут, то там уночі з'являлися ями... Шукачі настирливо вгрізалися в культурний пласт, добираючись до таємничих скарбів.

Під покровом осінніх почей Семен викопав і свою яму, вона була глибока, і в ній забило джерело. І по висілку загуляли здивовані слухи, спочатку рідкі, непевні, що Семен знайшов скарб, а коли почав пов'язувати галстук, а потім ще й одружився на найкращій дівчині, слухи стали правдою, і почався новий спалах в шуканні скарбів — люди копали стару землю і знаходили в ній звичайне каміння, кістки і величезні валуни, з якими важко було поратися поодиноці, але скарби артіллю не шукають. Потривожені кістки мертвих тужно й осиротіло сіріли в траві і мстили живим то засухами, в яких щось горіло, то затяжними зливами, в яких хтось тонився.

— Слухайте, мамо, вам у нас буде добре, я вам виперу, зварю, а тут ви, як палець. І помрете, що ніхто не буде знати. Чи вам так приємно копатися в старих могилищах?

А я ліпшої землі не знаю. Й солодшої не знаю. І мудрішої не знаю. Для мене в ній усі скарби. Семен, твій няньо, копав, та не знаходив, бо він копав мілко, лінувався брати глибше. А я тут знаходжу стільки, що ніхто ніде стільки не знаходив. Свою маму, свою бабку — усіх, кого знала й не знала. І саму себе. Маленьку, а потім більшу, відданицю...

Лише все то вже десь глибоко, в культурних пластах, а на поверхні — зсохнута, спорохнявіла баба Марія. Та дайте ви їй, діти, спокій, хоч старій не лізьте в душу. Бо досить було. Залишіть їй цей виселок.

Люди добрі, залишіть бабі Марії оті ранні світанки над горами, коли небо тільки займається прозеленню, наче сріблом плавиться низько над землею, а на травах така щедра роса, що геть полягли, а вітер й не шелесне, бо й він не осмілюється будити цю божественну благодать. А якась шалене дівча в спідниці біжить межею до яруги, і таке щасливе, таке веселе, що аж душа з грудей вистрибує. Петрику, Петрику, перепетруй-петрися... Маріко, Маріко, перемарій-марися. І ось двоє ошалілих, очманілих бігають понад яругою, справляють якийсь дикунський ритуал. Поки ще світ не прокинувся, поки ще задрість спить, поки ще біда очі не відкрила.

Та це ж вона?! Баба Марія?! Милий боже, і як їй не соромно?!

Гаразд, гаразд, дивуйтеся, насміхайтеся. Гадасте, я бабою Марією й народилася? Не спішіть, бо переді мною ще стільки-стільки! Ще буде вечір, той сдиний, неповторний вечір...

Вона пахла землею і сонцем, бо за довгий літній день просякла ними, і волосся просякло сонцем і землею. Гладила його шорсткі щоки теплими долонями, а він горнув її до себе і казав: ти для мене сонце, і я чую твоє тепло й тоді, як заходиш за гору. А я ніколи за гору не заходжу. Для мене ти завжди за горою, а тепер ні, тепер ти зійшла з-за лісу і стоїш переді мною. Ні, я сиджу з тобою, тобі приємно? Я на сьомому небі, хоч і не знаю — чи є воно.

Звісно, є, ось тут, під хлівцем, де під стріху вакидано бур'яну, що вижинається на борознах. Той бур'ян і в негоду, і в мороз пахне сонцем, на ньому м'яко і приємно.

Семен у хаті веде з тіткою розумні розмови про хазяйські справи, а Марія вийшла провести Петра, отого непутнього Петра, який баламутить світ і якого тітка не любить. І ось вони тут, на сьомому небі. Тільки двох, а навколо темно, і тихенько сіється дощик, і тихенько мурличе яруга в кінці городу, а час іде неміряно, просівається, як дощ крізь густе сито, десь у віконці хмар моргає зірка, наче підглядає за таїною простої земної радості, зодягнутої в тверду й шорстку домоткану сорочку, що не захищає ні від холоду, ні від спеки, а відкриває доступ до пайсокровеннішого. Петрику, умру...

Може, це і є та сдина втіха, що заборонена в цьому раю? Але знайте: так було, є і буде. Прапрабаба Марія, баба Марія, мати Марія, дочка, внучка, правнучка... Бо якщо десь обірветься — кінець.

3.

Семен відчував, що з ним відбувається якась зміна, якесь маленьке, поки що ніби насторожене, приховуване і від самого себе входження в якусь нову душевну налаштованість, нову структуру світосприймання. В нього всередині проходили процеси росту й відмирання водночас — одне народжувалося, інше відмирало, створювало ґрунт для того, що народжувалося.

Одної ночі зловив себе на тому, що йому страшно, безпричинно страшно. Перебравши в пам'яті всі можливі причини такого стану, нічого не знайшов, і в той же час під причіпливістю сумління все здавалося йому таким нерівним, що могло бути причиною страху перед можливою відплатою.

Серед ночі встав, засвітив настільну лампу. І вперше за місяць проживання в цій просторій хаті багате оточення впало йому у вічі докором: воно тобою не заслужене. Але

заспокоїв себе: це від незвички, потім звикпу. І, мабуть, лише для того, щоб подратувати сумління, йому захотілося зробити щось таке, що досі вважав недозволеним чи принаймні непристойним у його становищі. От поставлю на стіл срібний прибор і нап'юся чаю, подумав він. Ну от і размахнувся — чаю. Карлику, ти подивися вище. Добре сказати, подивися вище, але ж я лише карлик, мені спочатку треба вирости вищим. От я візьму і вип'ю горілки, нап'юся горілки. Уперше в житті нап'юся! Але я її не можу пити, вона гідка, і взагалі, якщо хочеш чогось добитися, пити не слід, треба мати тверезу голову. Ніхто з великих, про кого я читав, не пив. Краще я розіб'ю цей чайний прибор, візьму і хрясну ним об землю, мені прямо-таки хочеться розбити його, бо я злий: чому він не мій? Тут ніщо не моє, взагалі мені ніщо не належить. От візьму і почну троцити все підряд — стіл, стільці, ліжко, лампи, радіоприймач, потім вдарю головою об стіну. Собою вдарю об стіну, щоб розлетівся на цурки, бо ненавиджу себе!

На стіні цокав великий годинник, розмірено розхитуючи бронзовий маятник завбільшки в тарілку. Години він відлічував вібруючим дзвоном. Коли відбив третю ночі, Семен ліг на ліжко, випростався на всю довжину, аж захрустіло в суглобах, і сказав: досить! Тут усе моє. Я мушу повірити, що все моє! Не сьогодні, то завтра, через рік, але воно буде моїм. Я мушу переступити поріг всіляких забобонів. Тоді сів на ліжко і почав кричати в порожню хату: моє! моє! моє! От тепер мені легше. І я досі нічого не добився лише тому, що боявся переступити межу, яку мені хтось поставив поперек совісті. Я це тепер зрозумів, і дуже добре, що я це зрозумів, поки ще не пізно.

Семен погасив світло і засинав майже спокійно, зате сон був неглибокий — чув, як годинник відбивав четверту, п'яту, шосту, а перед сьомою встав, помився у ванні, приковуючи свідомість до того, що він миється не з горнятка, а у ванні, витирається не конопляним рушником, а купованим, м'яким. І все, що робив, супроводжував увагою свідомості, наче простежував своє життя збоку, і відчував, що він живе по-новому, і думає по-новому, і переживає по-новому.

Уперше між робітниками, що складали в штабелі спущений з гори по жолобу ліс, відчув, що має право стояти збоку і дивитися на їх роботу, має право кричати, якщо роблять погано, або просто й так, без причини, лише щоб показати себе, виділити себе з-поміж простих робітників,

довести їм і собі, що все воно не так просто, як може здатися, бо справа не в тому, хто піднімає важкі колоди, обливаючись потом і не витирає його з обличчя, а лише струшує головою, а піт бризкає в різні боки, як дощ, справа, виявляється, в тому, що це визначено долею, і немає потреби їх жаліти. Кожен має те, що собі заслужив, думав Семен, стоячи обіч, сховавши в кишені руки. Він навіть одягнувся не так, як досі, коли старався нічим не відізнитися від робітників. Він взяв чоботи, одягнув чисту сорочку, нові штани, вузькополий зелений капелюх з пучком пір'їн сойки за стрічкою. Він стояв тут без будь-якої потреби, трохи відставивши праву ногу, щоб самому було видно новий блискучий чобіт, свою нову ногу. Він так і подумав: моя нова нога, а від того відштовхнувся далі: весь я новий. Я взявся і зробив із старого поганого матеріалу зовсім нового чоловіка, і тепер можете мені заздрити. Дивіться і заздріть, щоб луснули. Я не обливаюся сьомим потом і не замащений, я чистенький і спокійний і заробіток маю добрий, а ви робите, як воли, і дістаєте крихти. І скаржитесь мені на свою долю. А долю кожен собі сам заробляє. І я мучився, як і ви, але не сидів і не чекав, щоб з неба звалилося, бо з неба ніщо не паде, лише дощ та град. Я дивився, як роблять інші люди, з книжок вичитував, а ви паробитесь, потім п'єте, вас інше не цікавить. Кожен дістає від життя те, що собі заслужив, задарма ніщо не дається, і палицею задарма ніхто не вдарить, а ви заслужили, щоб вас добре палицями висповідати. Гух, я вас ненавиджу. Чому над нами має панувати якийсь зайда, якийсь Цвінер, якийсь шкуродер? Він з такого тіста, як і ми всі, його робили за таким планом, як і нас з вами, лише його старий Цвінер навчив, як треба жити, а мене мій не вчив, бо й сам не знав, і вас ваші не вчили, бо темні. Я сам себе взявся вчити, мені ліпшого вчителя не треба, як я сам. Я знаю, ви на мене сердиті, бо хочете, щоб був таким, як ви, а я таким не буду, я буду стояти збоку і дивитися, які ви всі дурні, які ви всі ледачі, які ви всі негідники. І мені вас нітрохи не шкода, можете й не скаржитись. Думаєте, що мені добро саме в руки прийшло? Я на нього працював, бо хотів стати вище, над вами. І мені приємно бачити, як ви гаруєте. Особливо ти, Петре, і ти, як тебе?.. Стрижак. Добре, що ти потрапив мені під руки. Чи, може, спеціально прийшов, щоб замести сліди, підозру?

Цим запитанням потьмарив собі добрий настрій і вирішив піти геть, бо йому зробилося соромно за своє хизу-

вання. Але відійшов лише за стос кругляка, а звідти, трохи привівши в порядок нерви, повернувся і привітався до робітників, і вони його тоді побачили і дружно відповіли на привітання. Семен чекав, що його святковий вигляд викличе в людей подив чи осуд, але вони прийняли його оновлену зовнішність з практичним підходом: поцікавилися, скільки коштували чоботи, де купив капелюх? Семена це позлило.

— Чому не насміхастеся: наволоч, панський блюдолиз!

— А для чого таке казати? — ехидно осміхнувся Стрижак, вродливий, по-циганському засмаглий робітник, про якого Семен небагато знав, але лютував на нього за гордовиту вдачу і за те, що колись сватався до Марії.

— Значить, і казати не треба?

— Між нами сліпих нема. Сліпі не можуть складати колоди.

Говорив тільки Стрижак, інші відмовчувалися. Петро теж мовчав.

— Брешеш,— кричав Семен, хоч сам набивався на таку розмову.— Для такої роботи підійде й сліпий.

— А ти спробуй,— розпалював Стрижак.

Семен миттю скинув через голову чисту сорочку, капелюх, з ваганням глянув на чоботи, але знімати їх не став, вихопив з рук Стрижака цяпину і злісно накинувся на колоду. Робітники відступили, чекаючи, що Семен відразу ж і охолоне, та, побачивши, що той з вправністю лісоруба орудує цяпиною й не думає кидати, й самі взялися знову до роботи, але на слово не зважувалися, бо годилося попросити начальника: киньте, ми пожартували. А їм хотілося з нього покепкувати, хотілося на когось вилити свою образу. Стрижак теж спочатку зиркав на Семена з ехидною посмішкою, мовляв, спробуй, а потім насмішка змінилася заздрістю суперника:

— А ти не жартуєш, начальнику.

— Я такий начальник, як і ти. Оба ми в Цвінера на ланцюжку, лише ти гавкаєш на одному кінці обійстя, а я — на другому.

— Ні, начальнику, ти ліпше гавкаєш, тому й поставлений над нами.

— А чому не ти, чому не Петро, не будь-хто інший?

— Ти ліпше вмієш гавкати.

— Тоді помовч і слухай, як гавкають.

Виливши поспіль свою образу, більше не розмовляли, працювали мовчки, старанно і начеб із задоволенням, ніби виявляли пристрасті, що спалахують, коли люди змага-

ються між собою, а тут саме воно, змагання, й пішло: робітники хотіли виморити Семена, а він у свою чергу грозився в душі: ви в мене понащекуєте, я вас навчу, я роботи не боюся. Йому, врешті, хотілося просто похизуватися собою, своїми здібностями, таки довести, що має право «гавкати», що поставили його начальником над ними не випадково. І найперше хотів це довести Петрові, найперше викликав на суперечку Петра, над яким мав тепер владу, а отже, й доказ своєї переваги над ним. Але Петро в розмову не вступав, наче нічого між ними не було, що робило б їх відчуженими. Петро мовчки слухав, як Семен напористо і безцеремонно наступав на Стрижака, і мав такий вигляд, ніби казав у думці: правильно, нічого даремно галасувати, треба робити справу.

Він тепер бачить, що я даремно не галасую, думав Семен. Я начальник, я можу зменшити йому плату, але не піду на таке, бо в мене є совість. Можу його звільнити з роботи, бо я вищий за нього, я не галасую даремно. Я тобі вже довів, що не ликом шитий.

Але отим «вже довів» знову враз насторожив себе, бо не мав певності, що тим довів Петрові свою перевагу, не мав певності, що саме тепер, коли стояв вище, коли міг похизуватися перед Петром своєю посадою, що саме тепер те робило його в очах Петра жалюгідним, низьким чоловіком, який здатний заради грошей і посади навіть на таке. Він уже не раз ловив у людських очах мовчазний осуд, тільки не знав, чи то задрісний осуд невдах, що не проходять без злоби мимо чужого щастя, чи осуд чесних людей, які вже знають достеменно те, чого він ще не знав, у що не хотів вірити і в що не міг би повірити навіть тоді, якби йому хтось прямо сказав чи якби сказала вона сама.

Працював з людьми до обіду, разом з ними пішов у збитий з грубих дощок барак і сів обідати за горбатий стіл, засиджений мухами, запацьорений рештками їжі. За столом Петро спитав:

— Скажи, Семене, ти задоволений своїм становищем?

Семен наразі знітився, але тут же відповів з апломбом:

— А ти бачив, щоб хтось був задоволений собою?

— Ти мене неправильно зрозумів. Я з тобою не хочу сваритися, просто мене цікавить.

Семен уважно подивився на свого суперника, а він тільки так сприймав Петра в усьому — суперник, і, переконавшись, що той справді цілком серйозний, відповів без виклику, але з гідністю:

— Я все-таки чогось добився.

— Я за тебе радий. Широ говорю, тільки от...

— Договорий до кінця... Не згоден з тим, що я роблю?.. Чому ми знаємо лише когось лаяти, а самі чекаємо, щоб нами командували всілякі цвінери?

Петро його перебив рівним тоном, запрошуючи до спокійної розмови:

— Правильно. Але всі цвінерами не станемо. І треба дивитися на справу глибше.

— Ти дивися глибше, а я буду під ноги. У мене така правда: хтось з-поміж нас мусить бути начальником, і думаю: чому хтось, а не я?

— А чому не я? — без серйозного прицілу, лише щоб поглузувати з начальника, докинув Стрижак.

— Виявишся здібнішим — будеш ти, — відповів Семен.

— Я зовнішністю не підходжу, бо смаглий, — з колючою насмішкою продовжив Стрижак. — За мене вийде лише циганка, а хто на циганку полакомиться?

Семен спалахнув, аж спітнів, але стриножив себе, лише втратив інтерес до подальшої розмови. Продовжував їсти спечену в багатті картоплю, до обвуглення зажарене сало, забруднював чадом руки й обличчя і відчував, як усередині наростає гнів, відчував, як йому знову хочеться зробити щось таке, чого досі ніколи собі не дозволяв: вдарити, розбити, зламати... Щоб усі бачили й переконалися, бо має на те право. Саме для того, щоб знали: має на те право. От заїду йому кулаком по обличчі. І переживав від такої думки задоволення, як переживав ображений від задуманої помсти за образу. Але мене ніхто прямо не образив, Стрижак лише натякнув, і я цього сподівався, і Стрижак не винен, може, навіть ліпше, що сказав те прямо, про що інші мовчать. Люди всі негідники, вони з мене насміхаються, їм весело, що я нічого не знаю. Тому й мовчать, що їм весело, і не хочуть позбутися дешевого цирку, бо такий цирк не кожного дня можна побачити. Ось чому я всіх ненавиджу і хочу Стрижаківі розбити пику.

Пообідавши, Семен обмив у поточині руки, обличчя. Було тепло, тому не одягнув сорочку, а кинув її на плече і спроквола подався обочиною до контори. Уже звіддала покликав Стрижака:

— Ходи зі мною, поговоримо.

Той збентежено, намагаючись не показати товаришам, що боїться, пішов за Семеном.

Маленька війна за свою образу, за свою гідність. І не треба вибирати, хто винен, бо всі в однаковій мірі, тож

бий того, кого б'ють завжди, кого звично, кого безкарно... Зрештою, це теж засіб самоутвердження, самозвеличення, роз'ятрення апетиту, доведення того, що Я — не Ви, не Вони, не Всі.

Приходив інколи до кімнати, завважував, що тісно, але казав, що треба змиритися, якщо хоче заробити, бо світ так побудований, що комусь мусить бути тісно, що якби чоловік відразу мав усе, він не знав би, для чого жити, казав, що чоловік лише тоді щасливий, коли скуштує нестатків, бо лише біда вчить жити. Марія в усьому погоджувалася з ним, хоч у душі й протестувала, але протест її був даремний і легко стихав, досить було лише, щоб Цвінер якоюсь дрібницею змінив її життя, а він на дрібниці був не скупим, хоч, як і в усьому, не щедрим. І ті дрібниці скрашували життя хатньої робітниці, відкривали їй перспективу, ніби страшенно дрібними, але впевненими кроками просували її вперед, саме туди, куди молода жінка й сама націлилася.

Так у непривітній кімнатці, що виходила вікном на тихий став, у якому вдень купалося сонце, а в ясні ночі світив місяць, появився спочатку килимок. На нього Марія дивилася із захопленням, думаючи, що колись і в її власній хаті на підлозі буде милувати зір м'який пістрявий килимок, на який можна буде ступати тільки босоніж або в тапочках. Потім замість чорних скрипливих стільців появилися чотири м'які стільці, на які Марія боялася сідати і думала, що і в її власній хаті будуть такі, а навіть кращі, з плюшевою оббивкою. Потім з'явилася люстра, що теж радувала Марію не своєю практичною доцільністю, а мрією про свою. І так мрія не видавалася їй безглуздою. Авансом для її реалізації були, крім усього іншого, й ті зайві монети, що не передбачалися угодою про наймання. Їх поки що було небагато, але їх ціна теж визначалася не практичною вартістю, а вірою: їх може бути багато. Їх буде багато. Їх буде стільки, скільки потрібно для повного щастя.

Коли Цвінер призначив Семена начальником верхнього складу і все залишилося без змін, хоч Марія була впевнена, що, як тільки Семен перебереться в ліс, все неминуче зміниться, вона почала вірити, що доля таки прихильна до неї, що купець таки готує її до чогось. Вона не намілювалася конкретно уявляти те, до чого готував її купець, але вона того не боялася, бо воно було не те, чого вона раніше боялася і за що в перші дні боялася

свого господаря і ненавиділа його, як несправді кожного, хто міг використати свою силу, щоб її зганьбити. Вона тепер повірила, що доля й справді може несподівано виявитися безкорисливо щедрою. Семен читав про такі випадки, коли бездітний багач передавав усе своє добро робітникові чи робітниці, просто так передавав, бажаючи зробити добро працюючому і відданому біднякові і собі полегшити життя. Тоді Марія тільки розчулювалася над чужим щастям і над чужою добротою, які десь там і траплялися, але не тут. І ось тепер те абстрактне диво раптом почало набирати для неї реального вигляду. Вона відмовлялася брати незароблене, а Цвінер торкався пальцями — довгими, білими, м'якими пальцями — її плеча і казав спокійно, видно, ні про що погане не думаючи, бо коли про таке думають, спокійними не бувають:

— Ти не відмовляйся, коли дають, і знай, що задарма нічого не дають. А ти в мене заслужила...

— Та я від вас нічим не заслужила.

— Мені краще знати. Інколи й добре слово більше коштує, як тяжка робота.

Він затримувався в її кімнаті, вивчав, чим можна б зробити її ще привітнішою, а Марію щасливішою, але вже, мабуть, усе було зроблено, що дозволяла мізерна площа, і тоді господар дозволив собі трохи відкривати непрозору завісу над дальшою перспективою. Він патяками давав зрозуміти служниці, що поріг — не паркан, через який не можна перейти в інші кімнати. Торкався білими м'якими пальцями її плеча і показував головою на двері, де були ті кімнати, в які вона — якщо його правильно розуміла — матиме доступ не як служниця, а як щаслива молода жінка, яку за щось доля обрала своєю улюбленою.

Потім Цвінер взяв її з собою до міста, куди їздив у купецьких справах, роблячи її в такий спосіб учасницею своїх справ, у поїзді тримався з нею дуже привітно, у місті ходив з нею в якісь контори, потім обідали в ресторані, Марія випила трохи вина і захмеліла, але не тільки від вина, а й від того почуття, яке пережила, раптом з головою пірнувши в дивний світ багатих людей, повний музики, дорогих нарядів, багатой обстановки. З ресторану Цвінер повів її на другий поверх, і, коли йшли крутими сходами, прислуга в чорних строгих костюмах шанобливо схиляла перед ними голови, немолодий лисючий чоловік собачим косяхом провів їх до дверей, відчинив і став обіч у зігнутий позі. Номер був просторий, з передпокоєм,

на вікнах важкі червоні гардини, блискуча паркетна підлога накрита товстим килимом, і все навкруги — блискуче, золотисто-мінливе, дороге. Марія ніколи такого не бачила і була всім до глибини вражена, незмінно переживаючи свідомість, що все це пан показує їй не випадково, що він її готує до цього дивного, майже казкового життя.

— Ти ще вип'єш, Маріє?

— Трохи.

Трохи випила, потім іще трохи, бо він дуже просив і був дуже ласкавий, уважний, торкався білими пальцями її плеча, і все було таке казкове і неймовірне, що коли б раптом зникло і вона прокинулася би в своїй кімнаті, зовсім не здивувалася би. Вона лише розширеними і до краю здивованими й покірними очима дивилася — і знову ж таки, як на вигадку дурманного сну, — коли зрозуміла раптом, що те, до чого її Цвінер готував, було саме це, казково багате, хмільне, страшне, коли хотілося кричати від сорому й розчарування, бо це все-таки було те. Все, все, відколи стала розбиратися в заплутаності життєвого хаосу, свого місця в тому хаосі, було те. Усе переконувало її, що в цьому суть, що іншого для неї немає.

4.

Андрій ніяк не міг заснути і сердився на сліпий сон, що не міг його знайти, хоч він ось тут, на сні, і не думав ховатися від когось, тим більше від сну. Він сердився і на Василя за те, що вдавав, ніби спить. Ну й спи собі, думав Андрій сердито, а я теж спробую заснути і добре виспатися на пахучому сні. Ніде не спалося так спокійно, як на сухому сні. Особливо тоді, коли побралися з Ганною. Я наполог: повітря чисте, спокійно, а головне — екзотика. Що нам більше треба? Хліба й видовищ. Звісно, в молодості, а тепер треба страшенно багато, довше чоловік живе — більше хоче, бо зростається з усім, стає великим і все його тривожить. От мене тривожить цей дощ, і не лише тому, що може зіпсувати свято...

Його й інше тривожило: хліб може полягти. Він переживав тривогу навіть за далеке, що й зовсім його начеб не стосувалося. Він не міг зрозуміти, чому дехто може жити спокійно навіть там, де не могло бути спокою. Отак собі й сплять, праведники божі, безневинники господні, сердився Андрій, бо ми їх навчили, що думати не треба, бо за них думає хтось інший, хтось інший має турбуватися, щоб все було гаразд. Вони, негідники, знають, що в нас

усі разом, усі гуртом, і за чужими спинами можна спокійно спати.

Не сподіваючись втягнути Василя в розмову, щоб разом скорочувати безсонну ніч, все-таки озвався знову:

— Слухай, що мені прийшло в голову. Чуєш? Ну спи, спи. «Можеш, рибко, тихо спати. Над тобою твоя мати шепче молитви». Хтось дбає, щоб у тебе на столі був свіжий хліб, щоб у магазині було молоко, м'ясо, щоб урожай, щоб усе... А вони, негідники, дивляться, де легше, де можна у півсили. А якби кожен знав, що сам особисто відповідає за хліб, за молоко, за інший товар, тоді думав би, га? Чуєш, що кажу? А ми самі й навчили. Своєю ж палицею та себе по голові. А ідея дуже правильна: чуйність, увага до людини, всі за одного...

Василь поворушився, зашарудів сіном і сказав:

— Не знаю.

— Це найлегше: не знаю, моя хата скраю...

— Очевидно,— відповів Василь, уже шкодуючи, що озвався, бо в нього були свої думки, хоч і не надто далекі від Андрієвих, бо йому теж заважав дощ, родив неспокій, наводив на якісь несподівані, віддалені асоціації.

— Рух — це тільки коло. Велике, велике коло. Ми маємо доводи — беріть дані геології,— що все це вже було. Може, й не один раз. І все, що ми з вами бачимо, ніскільки не оригінал. Ми з вами теж не оригінальні витвори великого і всемогутнього скульптора, а тільки копії, і, може, не перші, а копії копій. Вас дивує чути це від мене?

— Ні, чому? — відповів Василь.

— Я все-таки священнослужитель, а церква має догми...

— В які легко вміщається все.

Священик добродушно засміявся і продовжив їсти.

Василь встав, загорнувся в ковдру і спустився драбиною вниз, під повітку. Туди вривався мокрий вітер, заносив сіяні бризки дощу. Василь спитав себе: для чого я злавив? Ах так, мені захотілося перевірити, чи й справді все гаразд. Якщо ніде не світиться, значить, сплять.

Світло не горіло в жодній хаті, ніч була смолисто-чорна, якась застигла, нерухома, вмерзла в вічність, і в усі чотири сторони було одне: чорнота, шум дощу і вітер. Усе в якійсь нерухомості, в нескінченності, не обіцяючи п'якими прикметами — ні далеким вогником, ні людським голосом — якихось змін, оновлення. «Рух — це тільки коло, велике коло».

Священик був старий і поводився з Василем трохи по-напібратськи, хоча тільки-но познайомилися, він служив місіонером в Африці, на островах Океанії, здається, на Фіджі, займався археологічними розкопками, вивчав етнографію острівних племен, написав про це книжку і ось тепер намагався зацікавити нею радянських людей, бо в Америці рукопис ніхто не брався публікувати за нібито прогресивні погляди.

— Я мав намір звернутися до вашої Академії наук, але з погляду американських порядків це ризиковано: якщо Москва теж відмовить, я закрию перед собою всі стежки тут, в Америці. Я чоловік бувалий і знаю, що таке політика. Якщо у вас в принципі погодяться публікувати, я можу дотягнути рукопис, допрацювати. Рукопис, до речі, складає п'ятсот тридцять дві сторінки машинопису. Вас цікавить, про що там ідеться?.. Я доводжу на численних прикладах нижчих цивілізацій оте коло, про яке щойно казав. Ви тут знайдете справжні чудеса людських творінь. Так би мовити, вершини розуму. Ви зі мною не погоджуєтесь, бо думаете: ми квінтесенція. Ось вам приведу один лише факт — фіджійські танцівники. Я не міг повірити, коли мені розповіли, піби жителі острова Мбенга танцюють на розжареному до білого каміні... Хочете послухати?

— Із задоволенням.

Величезний затінений зал «Уолдорф-Асторії» на дванадцятому поверсі, де давала прийом небагата африканська країна, де стояв глухий гул, що виповнював собою весь простір, аж до ліпної стелі і заплутувався в товстих оксамитових гардинах, котився до виходу, де стояли два чорні джентельмени з двома чорними дамами, вітаючи гостей, і де, по традиції, будуть стояти, аж поки всі гості не розійдуться, де під стіною на позолочених жаровнях пеклися апетитні барани, де всі брали з багатючих столів за власним вподобанням вишукані наїдки і їли, тримаючи тарілки в руках, розгулюючи з ними по залу, і вели дуже серйозні розмови, і пили із склянок, які теж тримали в руках, віскі, джин, російську горілку, і всі були в чорному, дами теж в чорному з оголеними плечима, де під стінами по-лісовому, в натуральну величину здійсмалися справжні пальми, — в цій екзотичній атмосфері прийому, що був наче вихоплений із якоїсь островитянської казки, розповідь старого священика звучала, як органічне виверщення, доповнення до цього дива. Щоб їм ніхто не заважав, священик запропонував відступитися до стіни, там були

столики, але він не сів, мабуть, маючи звичку розповідати про всілякі чудеса стоячи.

— Так от, як ви це поясните, містер Онішак? Церемонія, скажу вам, небувала. З острова Мбенга на човнах припливають до поселення Королеву танцівники, з ними — музики і головний жрець острова, який буде керувати цим ритуалом. Пардон, я вас зачепив тарілкою. Я вже старий і незграбний, але колись був гнучким. Так от. Босі люди виходять на розпалене каміння і танцюють. Я потім попросив, щоб показали свої ступні. Ви уявляєте, ніякого сліду опіків. Звісно, наука це пояснює. Але ж то наука. А я кажу про відсталі племена. От вам і квінтесенція, вершина еволюції мислячої матерії. Танцівники мені пояснили дуже просто: розповіли легенду про потоп. Вас не дивує, що на Фіджі є своя версія світового потопу?

Так ось чому я про це згадав — світовий потоп, ось за якою асоціацією воно з'явилося, подумав Василь. Шум дощу... і потоп...

Того вечора, коли почався потоп, старий оповідач Ндендре, найкращий оповідач племені савау, розповідав дуже цікаві історії. За розповіді кожен обіцяв принести Ндендре свою першу завтрашню здобич. Другого дня вождь племені Тінгаліта, що був найкращим мисливцем, подався до гірської річки і зловив там здоровогоного вугра, який тут же перетворився в маленького чоловічка, бо то був не вугор, а бог. Тінгаліта сказав тому богові, що ось зараз віднесе його Ндендре, і той його засмажить, а бог злякався і став просити:

— Відпусти мене, я тебе зроблю найбільшим мисливцем.

— А я уже найбільший мисливець, — відповів Тінгаліта.

— Я дам тобі жінку, дам багато жінок.

— Я можу спати з двадцятьма, з тридцятьма жінками, якщо захочу, і не треба мені твоїх.

— Я бог вогню. Відпусти мене, а я зроблю так, щоб ти ніколи ні в якому вогні не горів. І твої діти, і внуки.

Тоді Тінгаліта розжарив каміння, почав по ньому ходити і не обпікся. Він відпустив бога, за що він сам, його діти та внуки дістали здібність протистояти силі вогню.

— Ви скажіть, чому я маю не вірити танцівникам, коли вони вірять? — розвів руками старий священик і трохи не випустив тарілку, зачепивши нею за колону. — Боги і люди — все це було ще до нас з вами, і віра була до нас з

вами. Я не про християнство чи магометанство, а про віру взагалі, яка здатна протистояти вогню, протистояти болю чи потоцу. Я дещо читав про ваших героїв у останній війні і, скажу вам, благоговію перед силою людської віри в правоту своєї справи... Це ніякими доларами не замінити.

Василь знову піднявся по драбині на хлівець і ліг у сіно, і за асоціацією з попереднім подумав: віра, що перемагає вогонь, і — віра, що роззброює... Віра, що хтось подбає, щоб у тебе було все...

Священик був добродушний і наївний — в його уяві світ скидався на дитячий ігровий майданчик, де все просто.

— Якщо ваші видавці вважатимуть за потрібне, я охоче візьмуся допрацювати. Я чоловік бувалий і розумію, що до чого. Ви атеїст, а я віруючий, але це не значить, що у вас світ має червоний колір, а в мене смугастий... Кольори можна змішати.

— Один американський священик розповідав цікаві речі про свою місіонерську діяльність, та найцікавіше, що з багатого досвіду він зробив висновок: ідеологічні, політичні, релігійні і ще якісь кольори можна змішати, — сказав Василь, сподіваючись насмішити Андрія.

Але той відмахнувся:

— Поши все можуть. До речі, ти не розповів про того... Я не знаю, як його...

— А що розповідати? — відповів Василь ухильно, хоч сам же й підвів до цього, бо, власне, це й мав на гадці, ведучи мову про загадковість людського духу.

— А тоді для чого говорив? Просто так?

В його голосі прозвучало роздратування. Видно, він уже повірив у щось чи принаймні готовий був повірити, встиг насторожити себе якоюсь цікавою пригодою, що спіткала Василя, а відтак і цілу родину.

— Просто так, — відповів Василь, але тут же й продовжив: — Власне, не зовсім так...

— Ти скажи прямо: хто він? — наполіг Андрій.

— Не спіши, мені й самому ще треба розібратися... Одне слово, він мене почав усюди переслідувати. Не так, що ходив за мною слідом, а я його почав бачити в кожному...

— Значить, ти почав догадуватися?

— Ну, досить, будемо спати. Котра година?

— П'ятнадцять четвертої, — відповів Андрій, піднісши до очей ручний годинник із світловим циферблатом. — Ти розповідай, бо я все одно спати не буду...

— Гаразд... Він у мене пройшов усі перевтілення, поки став собою. Якщо, звісно, не помиляюся. Якась символічність перевтілення людини в усі соціальні американські типи, починаючи від безробітного, що майже рівнозначне жебракові... Взагалі загадка.

— Розкажуй, розкажуй, — підштовхнув Андрій, коли Василь завагався, вирішуючи, про що розповісти.

Скромний ленч у передвихідний — то був найдоступніший варіант відпочинку в умовах щоденної напруженої праці в десятимільйонному місті, хоч відкриті двері сотень першокласних театрів, кінотеатрів, десятків музеїв із зібраннями шедеврів світового мистецтва, безліч затишних, часом казково розкішних, з усіма можливими варіантами приємного проведення часу кафе та ресторанів, розташованих майже просто на рівні хідників, на перших, десятих і всіх можливих поверхах, аж до вісімдесят шостого в Емпайр стейт білдингу.

Тут, у своєму колі, все те зникало, і затишна кімнатка на п'ятому поверсі перетворювалася в київську чи ужгородську холостяцьку квартиру, хоч там, за стінами, стояв химерний сталагмітовий ліс із сталі, скла і бетону. На його місці вставав зелений міський пейзаж, змішувалися географічні точки, сповільнювався божевільний рух, стихала напруга суперечок, відходила в нереальність виступи, комітети, комісії, зустрічі, прийоми, відходила офіційність, світ взував хатні капці і говорив про речі прості й хвилюючі — про жінок, про дітей, про любов, сміявся, жартував...

Короткий тайм-аут у напруженому змаганні. Тільки тайм-аут, бо ось пролунає сигнал — і все повернеться на свої попередні місця.

Василь згадав старого священника, його еkleктику «прогресивних поглядів», і тут же хтось застеріг:

— Давайте будемо його розуміти. — І уточнив: — Попробуймо його зрозуміти.

— Зрозуміти не важко.

— Навіть себе самого важко, а це — інший світ.

Василь принагідно розповів про загадкового чоловіка, що вже кілька тижнів переслідує його уяву, і це викликало сміх.

— Маєш гарну забаву. Ручаюся, що завтра його знову побачиш. Я колись шукав одну людину, вона мені була дуже потрібна, і всюди її бачив.

— Але я нікого не шукаю, — відповів Василь. — У мене тут взагалі не може бути знайомих.

— Якась метаморфоза. А ти все-таки постарайся завтра зустрітися з ним і поговорити.

— Завтра ми їдемо до Вашингтона.

— О, це саме та нагода. Треба тільки дуже хотіти.

Василь ліг рано, щоб перед поїздкою добре відпочити, а о четвертій його збудив ручний годинник несподівано голосною в передранковому спокої мелодією «Кукараччі», він хотів зупинити мелодію, але спросонку не догадався, на яку з чотирьох кнопок має натиснути. Умиваючись, згадав сон, як якийсь чоловік перебігав вулицю і потрапив під колеса автомашини, а потім покаліченого ніхто не хотів підняти, Василь теж відвернувся, але той кликав: Василю Семеновичу, змилуйтесь, тут мене ніхто не врятує, тільки ви...

Василь спустився вниз, щоб освіжити голову вранішнім повітрям, ще не просякнутим вихлопними газами. Було холодно, тягнув різкий вітер, місто повільно позбувалося сну — з кожною хвилиною наростав гул і рух. Наче за якоїсь своїм сигналом «Кукараччі» одна за одною прокидалися автомашини, що ночували в усі пори року просто неба нескінченними рядами, щільно притиснутими до бордюрів хідників, обережно вирулювали на вулиці, і, притомом позбуваючись сонливості, бадьоро кидалися в путь, щоб уже до ночі божевільно снувати по тисячах нью-йоркських стрітів і авеню, вилітати на прямі міжміські магістралі і кудись летіли, кудись за чимось гнатися, кудись встигати і врешті звалитися безсило на якомусь замиському кладовищі автомашин й повільно іржавіти в бур'янах, чекаючи свого чергового переплавлення і народження уже в іншій подобі.

Водій чомусь затримувався, хоч звук бути по-американському точним, і Василь пройшов униз до Лексінгтон-авеню, там, на розі, прихопивши невелику смугу хідника, виростав угору залізобетонним каркасом майбутній хмарочос, він ще не прокинувся, і всюди було безлюдно. А на хіднику під парканом спав якийсь бездомний. Василь хутко повернувся, щоб його не розбудити, подумавши: той, хто змушений ночувати на вулиці, мабуть, теж не любить, коли йому заважають, як-не-як, а це теж сон. Відійшовши подалі, раптом подумав: а якщо в і в? І сплюнув від досади, даючи собі слово більше про нього не згадувати.

Виїхали о п'ятій, коли тільки-тільки починало світати, пересікли мовчазний Центральний парк і незабаром влилися в суцільний потік машин, що плив, як червона ріка, світлячи задніми червоними габаритними лампами, пряму-

ючи кудись за місто. Здавалося, що до ранку в Нью-Йорку не залишиться жодної автомашини, але, як тільки вирвалися на трасу з двостороннім рухом, зустріли такий же потужний потік, який вливався до міста, створюючи картину своєрідної циркуляції крові, що живила клітини тисячолічного організму величезного міста. Траса пливла по суцільному розсипищі білих електричних вогнів, перемішуючись з різнокольоровими танцюючими вогнями торгових і бозна-яких ще реклам, що пропонували, закликали, просили, радили, інтригували, дурили: купуйте, купуйте! Купуйте вдень, купуйте вночі, бо все купується-продається: товари, машини, хмарочоси, порнографія, краса, совість, розум...

У машині їхала жінка-лікар, що була в США вперше, зате вже побувала на Кубі, в Алжирі і при нагоді згадувала про це, щоб, мабуть, не видатись новачком між людьми, ціле життя яких було зв'язане з зарубіжними поїздками. Ще їхала дружина водія з десятилітньою дочкою та Володимир Іванович, який у США бував і раніше, але маршрути його досі обминали Вашингтон, тому все в дорозі його цікавило, взагалі був він людиною допитливою, кмітливою, діловою і, як на свої п'ятдесят п'ять, надто рухливою. Він усе підмічав і звертав увагу інших: дивіться. Поки ще їхали вулицями Нью-Йорка, він показав на кількох бездомних, що спали на тротуарах, але Василь відвертався від них, бо дав слово не згадувати, лише на одного все-таки поглянув, бо Володимир Іванович не сказав «дивіться», а якимось особливо здивовано крикнув: боже мій! Посеред хідника перед кінотеатром спав молодий чоловік у джинсах, в клітчатій сорочці, в низько натягнутій на очі фіолетовій беретці. Він спав, наче на м'якому й по-американськи широкому ліжку, вільно розкинувши руки, чорна ряднина, в яку увечері загорнувся чи, може, яку простелив під себе, тепер валялася збоку, а над ним на рекламному щиті, наче хтось умисне хотів поглумитися над нещасним, було виведено великими червоними буквами: «Багатий жених».

— Для рубрики сатиричного журналу «Нарочно не придумавеш», — сказав весело водій, що в усьому любив бачити передусім веселий бік.

— Америка сміється над собою, — свій варіант запропонував Володимир Іванович.

А жінка-лікар зітхнула і сказала:

— Америко, плач над собою.

Потім, уже за містом, Володимир Іванович звернув увагу на багатство мостів, що з'являлись і праворуч, і ліворуч,

і під трасою, і над трасою, вони були таких щедрих розмірів, наче той, хто їх проектував, не бачив, де суша, а де вода і захоплювався тільки красою сталевих візерунків.

Світанок наступав повільно, ніби шкодував гасити дивовижно красиве і розкішне море вогнів, у яких потопали міста і містечка, що виринали то великими островами, то тягнулися суцільним масивом вздовж траси, аж поки на решті не поступилися такому ж суцільному масиву зелені, з-поміж якої зрідка вихапувалися акуратні чепурні села то з одного, то з другого боку.

Тепер уже не було на що дивитися, і наступила сонливість, викликана одноманітним зеленим пейзажем перелісків, лісів та лук і усвідомленням того, що попереду майже цілих п'ять годин цієї одноманітності, посиленою такою ж одноманітністю майже ідеально рівної траси з кількарядовим рухом в обидва боки, що не перетнеться з іншою на одному рівні, а пройде тільки низом або верхом аж до самого Вашингтона.

Щоб прогнати дрімоту, яка стала майже непереборною, коли наступив ранок, затягнутий над землею димком прозорих туманів, що робили овид м'яким, без різких контурів і контрастів, а стрічки та островки вогнів непривітними й жалюгідними, водій весело підсумував:

— Америка очима туристів.

— Очима стороннього спостерігача, — додав Володимир Іванович. — Іде собі Америка боком. На відстані цілої епохи ідуть собі чужі долі... А скажіть, чому все-таки чужі?

— Ви самі сказали: відстань епохи, — відповіла жінка-лікар.

Небо було ідеально чисте, яскраво-голубе, аж синювате, і Василь подумав, продовжуючи розмову для себе: а небо скрізь однаке і земля, мабуть, скрізь однака. А люди поділили все — землю, небо, себе поділили. Свій небесний Гарлем з цегляними, напіврозваленими будинками, і сидять нещасні негри в своєму раю і грають на хіднику в карти, а хтось грає на гітарі і виводить горловим хриплим голосом якусь завиваючу пісню. А білі в своєму раю зводять хмарочоси, грають в бейсбол, грають на біржі, граються чужим і власним життям, перегризають собі горлянки, грабують, загарбують чуже добро і кричать: світ, тобто рай, створений нами, увесь рай належить нам, а ви собі шукайте інде, чи мало вам місця під сонцем? Справді, місця під сонцем багато. Ну, давайте будемо перебиратися кудись, бо тут нас з'їдять. Праворуч? Ліворуч? Угору? Вниз? А хто його знає. Ви не знаєте, де шукати ще не зайнятий негідниками і

хуліганамі рай? Нема вільного раю, ідїть в пекло, там ще багато місця, а чомусь ніхто не хоче йти. Пекла досить було й на Землі, хай тепер інші погріються та поваряться в смолі. Тоді шукайте, шукайте, вас же навчали: іщіте і обрящете.

А може, лише пекло?.. Якщо я плачу, що маєте робити Ви? А Моє — А Твоє... Ні, даруйте, така формула не для раю. Мені тепер смішно, і я буду сміятися. Я маю вигідний бізнес — сотні тисяч доларів річного прибутку. Ні, ні, я автохтон, я був уже тоді, коли ще жив Лінкольн, коли ще жив Кеннеді. І я хочу сміятися, щоб вам легше плакалося. Ах, так, ви там щось вирішуйте в ООН? Я дуже радий, що й ви за демократію, за рівність, зрештою, ми всі за рівність, але що ми супроти всевишнього, що встановив такий порядок? Ну, хто ми? Комашки, дрібні мурашки. Повірте, даремно, все даремно. І кожен спить там, де може, а ви про якесь співпереживання. Даруйте, це все-таки надто високо, абстрактно.

Ось дивіться, оці ось на конях... Це не детектив, хоч нас уже й звинувачують, ніби продукуємо тільки детективи з суперменами і пропагуємо найвитонченішу злочинність і секс. Тут відбувається щось зовсім інше.

Посеред вулиці стоїть допотопної давності літак, весь зафарбований у чорне, льотчик теж весь у чорному і люди, озброєні рушницями та арбалетами такої ж допотопної давності, теж зодягнуті в чорне. І раптом за командою все це зривається і біжить широченною вулицею з оглушливою стріляниною. Допотопної форми рушниці та арбалети стріляють вогнем...

— Стоп, стоп, стоп!

Все затихає і повертається на свої місця. Чоловік у розхристаній сорочці, з розхристаним чорним волоссям, у розтоптаних полотняних черевиках, схожих на кімнатні тапочки, пояснює в рупор:

— Ви не пігмеї, чорт побери! В тому вся суть, що ви повинні показати людську гідність, ви робите благородну справу — визволяєте...

Ну от, а ви ще кажете... Звичайно, вони визволяють.

Непередбачена затримка скоротила час на знайомство з американською столицею, і довелося поспішати.

Василь інколи згадував. «А ти все-таки завтра пострайся зустрітися з ним і поговорити», але воно було якесь поверхнєве, зовнішнє, чуже, і він міг цілком по-туристському спокійно оглядати розкішні будинки із гладким жовтуватим-коричневим облицюванням стін у стилі нео-

класицизму, пережити в емоціях злету і падіння американської нації, нав'язні залами Капітолію; скромними різнокольоровими кімнатами Білого дому, статуями, визначних діячів кучої двоохотрічної історії США, просторим Арлінгтонським кладовищем, з безліччю, до ряботіння в очах одноманітних низеньких надгробків рядових солдатів, привезених сюди в оцикованих гробах з усього світу; помилуватися зеленими, неймовірно просторими левадами, прямими вулицями, скверами, в яких майже губилося поєвропейському приземкувате вісімсоттисячне місто, що годилося б хіба в онуки мегалополісам, які витоптали живу траву, живі дерева, живі квіти, випили живу воду і перейшли до якоїсь дикої суперцивілізації нейлону: нейлонові пальми, нейлонові газони, нейлонові квіти...

Коли десь о четвертій годині сіли на зеленій леваді біля Потомака — спокійної, закутої в бетонні береги, помережаної дрібними хвилями річки, у Василя і голова, і ноги гуділи від втоми. Небо місцями затяглося білою поземкою хмар, що витягнулися злегка зігнутими косами над білим ковпаком Капітолію, над надокучливим шпилем-пам'ятником Вашингтону. Вітерець тягнув свіжий, і було дуже присмно полежати на траві, загубитися в пістрявій людській масі, що вкрила весь берег Потомака. Але як би Василь не пробував втиснутися всім єством у цей спокійний зелений світ, він його незмінно викидав на поверхню, тикаючи у вічі; ось шпиль Вашингтона, Білий дім, Капітолій, а ось важка громада Пентагону з прямокутними грецькими колонами, з трьома довжелезними рядами якихось підсліпуватих вікон-бійниць середньовічної фортеці. Виривали із зеленого спокою і пасажирські лайнери, що через короткі інтервали випливали з-за обрію, переправлялися на той бік Потомака й ховалися за деревами, а в зворотному напрямку трохи іншим коридором піднімалися із захованого десь там аеродрому інші крилаті гіганти, набираючи висоту.

Очманілий світ. Очманіле небо. А низом мете біляста і така лірична поземка хмар. А на леваді діти перекидаються пластмасовими дисками, запускають у небо зміїв і галасують, галасують, і таке, здається, скрізь привілля, такий зелений світ, таке все первозданно невинне.

Очманілий, дитинний світ. Тут, на леваді біля Потомака.

(Ах так, ви там щось вирішуєте в ООН? Я дуже радий, що й ви за демократію, за рівність...).

І тут Василь несподівано побачив його. Він ішов

левадою понад рікою, склавши за спиною руки, і оглядався на людей, наче когось шукав, він пройшов у кількох кроках біля Василя, але не побачив його. Василя просто приголомшила загадковість цієї зустрічі, бо тут її зовсім не міг сподіватися, навіть якось встиг за неї забути, і якби хтось перед хвилиною сказав, що вона відбудеться, Василь лише міг би засміятися. Захоплений зненацька, зробив, мабуть, надто здивований чи, може, розгублений вигляд, бо Володимир Іванович, кинувши гострими очима на того чоловіка, потім на Василя, спитав з насмішкою:

— Зустрілися?

— Що?

— Зустрілися, питаю?

— Це якесь навіювання, — промовив Василь.

— Добре мені навіювання... — звузив чорні очі водій. — Агент фебеер. Та я ж бачу. Він за памі всю дорогу шпарив. Я лише нічого не казав.

— Та перестань, — посварилася дружина, знаючи, що чоловік здатний на подібні жарти.

Але Володя не послухав.

— Ви зараз побачите. Давайте скоренько поїмо і будемо тікати.

— Та ти що? — злякалася дружина, коли побачила, що він не сміється. — Що йому від нас треба? Василю Семеновичу, це справді той, що ви казали?

— Здається... той...

Чоловік пройшов левадою до моста, постояв трохи, спершись на поручні, потім повернувся і пішов назад, але вже не левадою, а понад берегом ріки. Тепер всі дивилися на нього збентежено, підозріло, таки чекаючи чогось, а дружина водія, що завжди боялася всіляких американських підступив, для чогось відклала з рук їжу і сказала тихо:

— Він іде до нас...

— А ти що думала? — нагнітав страх Володя, залишаючись дуже серйозним і навіть по-дипломатичному офіційним.

— Та перестань, будь ласка, — попросила дружина.

Чоловік підійшов зовсім близько, трохи пристав, витер носовичком шию і рушив було далі, та, кинувши несподівано погляд в їх бік, стенився від несподіванки чи, якщо й справді агент фебеер, від задоволення, що таки їх знайшов. Василь зрозумів, що той його впізнав і, перш ніж пройти далі, подивився по черзі на кожного, наче оцінюючи, чи може підійти. А коли віддалилися, може, кроків на десять, Василь нашвидку проковтнув їжу, витер сер-

веткою руки, подався слідом, вдаючи, ніби просто вирішив прогулятися. Деякий час ішли поруч, і Василь чекав, що той зробить, бо чомусь вирішив, що таки озветься першим, але той, кілька раз запитливо глянувши на Василя, продовжував іти, тільки повільніше, видно, чогось чекав.

— Володю, скажи йому, будь ласка, хай повернеться, — попросила дружина водія.

— Думаєш, звідси його не заберуть?

— Володю, ви не жартуйте? — спитала збентежено жінка-лікар.

— Хіба тут до жартів?

А Василь і далі йшов з тим чоловіком поруч, і з того, як незнайомий насторожено кидав на нього очима, Василь розумів, що хоче озватися, та не зважається.

— Пробачте, де ми з вами зустрічалися? — не втримався Василь і забув, що звертається по-українськи.

Чоловік вражено зупинився, на його обличчі засяяла радість, наче й справді дуже чекав, щоб Василь заговорив до нього. Він заворушив губами, але був не в спроможності щось відповісти.

— Ви українець... — сказав паренгіт чоловік з радісним подивом, наче само цю — українець Василь чи ні — його найбільше турбувало. — А я боявся помилитись. Ви пробачте, земляче, просто я... Я думав, що це ви... я так хвилююся, пробачте.

— Хіба ви мене знаєте?

— Ні, не знаю, що ви!.. Я в газеті прочитав склад делегації, і ваше прізвище...

— А звідки ви знаєте моє прізвище?

— Ви не Онищак? — перепитав той збентежено, видно, боячись, що помилився. — Тоді пробачте...

— Онищак, — ствердив Василь.

— Ну бачте. Такі прізвища тільки там, у нас. Я відразу догадався. Від нас досі ще ніхто не був. Знаєте, яка тут рідкість зустріти земляка, в цьому Вавілоні? Мене звуть Джон. Дома мене звали інакше, а тут просто Джон.

— А ви давно звідти?

— Давно! Давно! — відповів той сумно, протягло й голосно, імітуючи цим довгу низку літ, а очі його зробилися вологими. — У цьому Вавілоні, де бог помішав людям мову, щоб не розуміли один одного — просиш хліба, а тобі дають камінь, — я живу давно. Ви надовго у Вашингтон? І я сьогодні їду, ось моя машина. Довька тут живе, і я часом навідуюся. Вона до мене — ні, вона до мене дуже рідко. Діти в Америці рано стають на свої

ноги і відходять. Он махає рукою, треба йти, — раптом захапався чоловік. — Дочка, кажу, кличе. Не бажаєте познайомитися?

Неподалік на дорозі, між нескінченним потоком машин, що вишикувалися обочиною, Василь побачив молоду жінку, одягнуту в легке, майже прозоре голубе плаття, крізь яке чітко проглядали обриси її статури. З-поміж відпочиваючих над Потомаком жінок, що вражали амерпканською неувагою до своєї зовнішності, одягнутих в джинси чи якісь дешеві плаття, дочка Василевого земляка виділялася нарядністю й акуратністю. Вона приємно осміхнулася до Василя, зуби в неї були ідеально білі й рівні, і він подумав: білі, як цукор. І до цього додалося й поняття солодкого — чисто в чоловічому розумінні. Йй було років не більше тридцяти, вся рум'яно-свіжа, хоч під вапінгтонським сонцем в цю літню пору, здавалося, ніщо не могло зберегти свіжість — таке було жорстоко-палюче й безпощадне.

— У вас така гарна дочка! — перебільшено здивувався.

Хоча молода жінка була й справді дуже вродлива.

— Мері, знайомся — мій земляк, — відрекомендував його по-англійському.

Значить, вона не зрозуміла, коли я її хвалив, майнула у Василя думка, і продовжив — для певності — по-українськи:

— Дуже радий, Василь Семенович.

Мері подала йому вузьку й холодну долоню, що теж ствердило попереднє Василеве визначення — свіжа, і запитливо повернулася до батька, чекаючи перекладу, а Василь спитала трохи співчутливо:

— Не розмовляєте по-нашому?

— Погано. Але зрозуміти можна.

Вона радісно і гордовито просіяла, і лише тоді потиснула Василеві руку і пояснила:

— До батька часом приходять його земляки, і я нічого не розумію, а ви знаєте, як це неприємно молодій жінці. Я завжди червоною. А ви прекрасно володієте англійською.

Вона говорила швидко, ковтала слова і була по-жіночому привітна і, здавалося Василеві, рада зустрічі.

— Ну, ну! — сказав Андрій. — Непогана зустріч, правда?

— Дурне тобі в голову йде.

— Ну, ну, — єхидно посміхнувся Андрій і кривнув, потягаючись і шелестячи сіном.

Василя це образило, як ображало його кожного разу, коли згадував це командировочне знайомство, на яке й справді дивився очима командировочного мужчини, і наразі зрадів.

— Чому замовчав? — спитав Андрій.

— Бо ти кінь.

— Чому саме кінь, а не якийсь гіпопотам?

— Бо починавш іржати.

Андрій так азартно засміявся, що й справді було схоже на іржання. І Василь його зацитькав:

— Виселок розбудиш...

5.

Що я їй таке дурне сказала — приїдете до нас на пару тижнів? — подумала Ганна і налякалася: а от мама візьме та й приїде до нас, ще сподобається і залишиться.

— У нас, правда, не хороми, — уже засинаючи, знайшла спосіб, як відрадити матір. — Три кімнати — дуже скромно, навіть тісно. До Андрія завжди хтось приходять...

Не маючи певності, що мати її чула, сильно нервувала, потім взяла цигарки і вийшла. Прикурила в сінях, бо в хаті не зважувалася, а надворі дув вітер. Коли відкрила сівешні двері, на неї хлюпнуло холодом, наче трапила під воду, але так хотілося курити, що загорнула на грудях старий халат, який залишала в матері, щоб не приносити кожного разу з собою, і затягалася з великим апетитом. Її мало турбувало, що негода може зашкодити полям — то було для неї далеке, але і їй було на душі неспокійно, мабуть, за внутрішнім покликком хліборобів-предків, за таємничими законами природи, які раптом у домашньої качки пробуджують інстинкт перелітного птаха, і вона безглуздо стріпує крильми, пориваючись до курликаючого ключа. Здогадуючись про причину цього незрозумілого, явно інстинктивного неспокою, Ганна найперше подумала про машину і спробувала себе переконати, що саме від того й неспокійна. Пробігла до повітки, піднялася по драбині і тихенько покликала:

— Андрію!

— Що трапилося? — охоче озвався Андрій.

— Що трапилося, що трапилося? А ти машину де залишив?

— Не пам'ятаю, небого. Василю, я тобі випадково не казав, де залишив машину?

— Смійся. А якщо вода забере?

— Гаразд, іди спати, а я щось зроблю, — пробурчав Андрій, бо Ганна помішала розповіді, яка його по-справжньому інтригувала.

— Що зробиш?

— Піду, прижену під повітку, в сухе, а може, й сіном накрию на всякий випадок, щоб шини не промокли.

Василь пирскнув, і Ганна озлилася:

— Смійтеся, смійтеся, жеребці!

Хотіла розійтися, але Андрій перебив:

— Іди, жоно, спати, тут Василь серйозні речі розповідає, а ти заважаєш. — Ганна хотіла крикнути: не піду, але Андрій знову випередив її: — Там, жоно, високо, і нічого переживати. Поки там затопить, тебе тут уже не буде. А мені самому машину не треба — кого буду возити?

Ганна пішла до хати, щосили грюкнула дверима, щоб Андрій чув, що вона дуже сердита, і знову лягла, стукаючи об стіну руками, щоб і мати знала, що вона сердита. Спить собі всі, а я не буду, вам на зло не буду! — погрозила Ганна, нарешті зручно влаштувавшись. А він, мабуть, правду каже, там високо, там ніколи не виливало. «Мила, мила, де стояла, Коли вода виливала?» Ну й баба я. Якби й виливало, він нічого не зробить, через воду не піде, не перелетить, бо не має крил. І треба спати, а завтра встану, і все буде добре. Як там моя Дуська, чи покликала когось, чи сама лягла? Таку вже небезпечно липшати саму. Може собі долю загубити, що й світ не бачив. Розум приходить не скоро, коли прийде, вже буде по дівочтву. У такому віці легко схопитися, я знаю по собі, аж мене біда брала, так хотіла чоловіка. І я би її охоче видала, хай би сама собою журилася. А то мушу сторожити та думати, що один раз прийде і скаже: мамо, я собі привела. І то ще півбіди, бо може сказати: мамо, я тобі принісла, колиши. Від теперішніх дітей всього можна чекати, бо ми їх так навчили, бо ми дурні — готові їх на руках носити, поки на ніс не впадемо... Господочку, а якщо когось собі привела! Їм лише те й треба, щоб старі не заважали, вони собі тоді розкошують. Хіба не знаю, хіба сама такою не була? Ой-бо налупцюю, налупцюю, за рік буде синці носити. А мама не спить, я чую, лише прикидається, бо не хоче зі мною говорити. Догадується, що я хочу. Хочу, та й що? Чим Антон або Василь більше заслужив? Тут треба лише невеличкий ремонт, і можна жити. На зиму — замкни, а на літо така дача, що й не треба ліпшої. Й зовсім недалеко. Коли на дачу, то недалеко а до мами — край світа. Тепер усі дачами хваляться, а

мій Андрій не хоче, каже, що йому не належить, бо має власний будинок. Йому ніщо не належить, він і голку бєється взяти. А вже ми могли мати суперлюкс. Ой, спати треба. Один, два, три... В дитинстві, пам'ятаю, молилася, коли сон не приходив, а тепер лічу до ста. Можу лічити й до тисячі, а не засну, бо щось мені на душі неспокійно. Якщо буде так безперестанку лити, всіх нас потопить. Господочку, що буде з нами? Один, два, три, чотири...

— Мамо?.. Чуєте, мамо!

— Чого ти, небого, не спиш? — скаржливо озвалася мати.

— Мамо, мені страшно.

— Бог з тобою.

— Нашу хату ніколи не заливало?

— Що ти кажеш! Нашу хату? Наша хата високо... наша хата під небом.

Мати подумала: така була, як хліб, а тепер — черствий окрасць. Куди то все дівається? Така була...

...маленька, лежала в кориті, що служило колискою, розповита, зовсім голенька, стригла зрамленими ніжками і смоктала вузлик ганчірочки. Так тихенько й заснула — з тим вузликом-соскою в устах. Марія ще трохи погойдала коритом, потім сіла біля печі. І тільки хотіла взяти в руки кужіль, як скрикнули двері, і до хати ввійшов Семен.

Вона трохи не впала від божевільної радості і несподіванки, а Семен покліпав вологими очима, перемигнувся з ноги на ногу, потім кинув кудись у куток чорну заробітчанську торбину і зробив широкий крок до Марії і так пристрасно пригорнув її до себе, що вона трохи не скрикнула від болю. Сліпо цілувалися, мовчки сліпо оглядали одне одного, потім знову цілувалися. Марія чи не вперше в їх спільному житті віддалася цьому сліпому, запаморочливому щастю, коли нічого не знала, лише жила гарячковою жадобою і тим, як Семен її шукав... А після того, іще сліпі й добрі, навперербій запитували: як ти тут без мене? Як ти там без мене?

— Погано, Семене.

— А мепі, Маріє, дуже погано.

Вони не могли стямитися від своїх щасливих переживань і тоді, як заплакала дитина. Лише потім Марія безтямно вирвалася від чоловіка, щодуху заgrimотіла коритом, благаючи: спи, спи, будь тихо. Але дитина не вмов-

кала, і Марія відштовхнула корито, воно перекинулося, і дитина опинилася під ним, але Марія знала лише те, що дитина не сміє кричати, що її не повинно бути, бо інакше все пропаде.

Коли оглянулася на чоловіка, він сидів на землі і поправляв на собі одяг, і довго рукавом піджака витирив коліна. Таким і залишився в її пам'яті з тим несамовитим дитячим плачем. Саме — з дитячим плачем. І згадувала його не просто як втрату чоловіка, а якусь особливу втрату, змішану з втратою дитинства. Дитинства Ганни, Василя, Антона і навіть свого власного.

Після того відразу наступила дорослість, з якої більше не могла повернутися. Потім уже Петро був із дорослості і все, зв'язане з ним, було таке серйозне, наче в ньому ніколи й не було нічого легкого, а тільки фронт, рани і нарешті, як остання крапка, як довершення всього дорослого й дуже серйозного — похорон і пам'ять про власне голосіння, коли їй Ганна казала, смикаючи за руку:

— Мамо, люди дивляться.

— Цить. Хай дивляться, я не соромлюся, і ти не соромся. Плач, дитино, бо вже не маєш батька.

Вона тоді готова була кричати всім, щоб знали, щоб її судили, якщо заслужила, бо їй тепер уже було однаково, бо її життя минуло ось так, заплутано, закарлючено. Їй хотілося, щоб її судили, насміхалися, показували пальцем, але ніхто не сміявся, всі теж плакали, а Ганна рюмсала і завзято смикала їй за руку і просила, ні, не просила — кричала: мамо, люди дивляться.

Лише тому, що відчула перед Ганною вину, що не могла признатися, що з її приходом на світ було зв'язане все її щастя і нещастя, все те, що сховало під собою решту життя, накрило його, як тим коритом-коліскою, звідки вже плач був неголосним, задушеним, — лише тому у всьому потурала Ганні, пробачала їй всі дитячі, а потім уже й не дитячі пустоці, і замість Ганни завжди розплачувалися Антон з Василем. Вона потім плакала, дорікала собі за несправедливість, але знову чинила несправедливо.

Отак я тебе й виховала собі на голову, зітхнула мати, отак ти й виросла колючкою і тепер смикаєш мене за полу і до смерті будеш смикати: мамо, люди дивляться. Та хай дивляться, якщо не надокучило. Вже на мені не побачать нічого — ні гріха, ні святості, бо життя все обгризло, як зубатий пес. А колись на мені було що гризти, якби на кожній стільки, той пес подавився б, тріснув би від ситості. Та смикай, смикай, дитино.

Хтось постукав у вікно, і мати з Ганною разом крикнули:

— Хто там?

— Я, я, сусідко.

Мати, стогнучи, підвелася й босоніж ступила на холодну долівку, а Ганна налякано попросила:

— Не відчиняйте, мамо.

— Не бійся, дитино, то Мойсей за чимось прийшов. Що ти, сусіде, хотів? — спитала крізь вікно. — Іди до хати, двері не замкнуті.

Намацала рукою вимикач, повернула, але світло не зайнялося. Но, тепер уже зовсім пекло кромішнє.

— Нема світла, мамо?! Що тепер будемо робити?

— Лінія десь обірвалася. Пошукай, дитино, свічку, десь на стелажі, на нижній полиці.

Мойсей ввійшов употемках, стукнувся плечем об одвірок і став біля порога. Ганна засвітила свічку, а Мойсей продовжував стояти біля порога з простягнутими перед собою руками, наче й досі було темно і він намацував руками дорогу.

— Чого стоїш, сусіде? Іди сідай.

А Мойсей стояв. Промоклий до нитки, довготелесий з постави, почорнілий від холоду, весь якийсь осунутий, з приреченим виразом на горбоносому обличчі, він справляв гнітюче враження. Марія спитала:

— Та що з тобою, Мойсею? Уже світло, чи ти не бачиш?

— Не бачу, застелило переді мною світ, і ходжу сліпий, як під землею. Сонце світить, а я ходжу навпомацки. — Демонструючи, як ходить, помацав перед собою довгими руками піаніста, пройшов до стільця, залишаючи за собою на долівці мокрі сліди взутих у розтоптані черевки великих ніг.

Сів на стільчику, склав на колінах руки, згорбився і сидів мовчки, як уособлення розпачу, подавленості, скорботи й повної розгуби. Мати з Ганною й собі мовчали, не знаючи, про що можна було б говорити з цим чоловіком, бо, очевидячки, даремно було б втішати його, мовляв, нічого поганого не трапилося. В такому стані, мабуть, ніяке слово не могло пробитися до його душі.

— Ти щось хотів, сусіде? — спитала мати, коли бачила, що той не збирається іти.

— Хотів, хотів, Маріє.

— Що?

— Жити я собі хотів спокійно.

— Та хтось тобі не дає?

— Не дає. А я хотів тут біля своїх предків залишитися, біля своєї Хани. Бррр, як стало холодно, аж тут чую,— притулив долоню до грудей,— і не можу зігрітися. А пам'ятаєш, Маріє, коли ми ще були малі? Я крав від батька цукерки і носив тобі...

Марії стало моторошно від тих слів, бо Мойсей вимовив їх так, наче нагадав про старий борг, який вона за була віддати.

— Пам'ятаєш, Маріє? — ще раз спитав Мойсей.

— Давно то було, сусіде, і неправда...

— Правда, Маріє, правда,— ніби аж сердито сказав Мойсей.— Крав я від батька цукерки. Може, за них мене бог карає, бо інших гріхів не маю.

Мойсей несподівано замовк, знову похнюпився, склав на колінах руки і знову був втіленням скорботи. Потім натужно підвівся і мовчки рушив до дверей, а на порозі став і попросив:

— Не сердися на мене, Маріє, що розбудив. Коли чоловік помирає, готовий усіх тягнути за собою. А мене вже вода бере...

— Як?

— Уже під хатою...

— Та сиди тут, куди підеш? — занепокоїлася Марія.— Ще втопишся.

— Там у мене все майно надворі... У ящиках.

— Ніхто його не вкраде. Сиди тут, у сухому.

— То я...— завагався неборака, повернувся і сів на мокрий стільчик і так видихнув, наче збирався просидіти тут цілу ніч.— Ти погаси свічку, я буду без світла.

Ганна, не чекаючи згоди матері, погасила свічку і подумала сердито: сиди собі, а я буду спати. Ще його мені тут бракувало, щоб зітхав. Прийшов за боргом. Мамо, дайте йому цукерки, я там якісь принесла, і хай собі іде.

— Чуєш, Маріє, що я подумав?

— Кажки, сусіде.

— Я собі подумав: оба мої сини там... Я тут, а вони там...

— Та мовчіть уже,— посварилася Ганна.

Старший — Михайло — був лікарем, працював у районній лікарні, завідував відділенням, йому там усе подобалося, а поїхав.

Молодший — Борис — поїхав через рік. Він викладав у музичній школі, був дуже товариським, веселим і казав: нехай їдуть усі, а я й так залишуся.

Пишуть Мойсеві, що живуть, як у раю. «А ви там, батьку, бідуєте».

«...Ми думали, що війська агресора зупиняться біля ріки Літані. Але одного разу на світанку нас розбудили вибухи. То ворожі літаки бомбили Дамур. Бомбардування продовжувалося три години. Коли все затихло, ми вийшли на вулицю. Майже всі будинки були зруйновані. Ті, хто залишився живим, наче збожеволіли від страху. Одні кричали, одні плакали, інші брели невідомо куди. Того дня було багато вбитих і поранених. Не минуло й години, як знову налетіли ізраїльські бомбардувальники. Тепер вони скинули газові бомби. Діти задихалися кашлем, сіпалися в судорогах. Багато померло. Після бомбардування я зібрала найнеобхідніше і разом з дітьми покинула Дамур. Майже тиждень ми добиралися сюди. Колону біженців весь час переслідували ізраїльські літаки. Вони обстрілювали людей, полювали за санітарними машинами з пораненими. Досі бачу спотворене жахом обличчя жінки, на очах якої загинув трилітній син».

Із газет.

Надворі, мабуть, трохи затихло, бо Марія почула стукання годинника. Потім очі склепила втома, але сон не прийшов, і вона не знала, чи Мойсей ще сидить у хаті, чи то він сказав: «Маріє, ти пам'ятаєш, як мене ховала», чи то вже їй снилося. А годинник цокав собі, і було темно, а Марія не розуміла, чи то сниться, чи згадує, як каже Мойсеві:

— Не йди, сусіде, нікуди. Сховайся десь і перечекай біду.

А то й справді — якийсь страшний сон. Люди всі посмучені, налякані, і холод якийсь незвичайний, невчасний, і півні по висілку співають поночі, співають, як у страшних казках, коли співом проганяють нечисту силу.

Старий Леон, Мойсеїв батько, вже не тримає крамницю, він ходить по висілку згорблений і просить кожного: сусіде, беріть усе, що маю, дасть бог, що повернуся, тоді віддасте, а ні — буде ваше. Якісь цінні речі я приховав. А люди не беруть — бояться біди та й бояться від Леона брати, бо він на все здатний. Но-но, не вбоїтеся, бо всіх нас одне чекає: мене — нині, вас — завтра. І люди від нього відверталися. А Мойся прийшов до Марії...

— Маріє, ти пам'ятаєш, як я тут сидів, а ти казала, щоб нікуди не йшов, щоб перечекав біду?

— Мовчїть собі,— прикрикнула Ганна, а Марія найву побачила...

...як він став у дверях і зітхнув, аж поменшав.

— Що ти хотів, Мойсею?

— Візьми, Маріє, будеш мати дітям.

Він поклав на стіл мішечок з цукерками, а потім вийшов до сіней і повернувся з великим кошиком, він ніс його перед собою й оглядався, куди покласти.

— Будь добра, Маріє, сховай. Може, повернуся, а може... будеш мати від мене пам'ять.

— Не хочу я, Мойсею, не хочу, неси десь на обійстя і сам сховай, щоб я не знала... Час страшний, а в мене діти.

— Маріє, в мене дітей нема — буде для твоїх.

— Неси, Мойсею, сховай так, щоб лише ти знав.

А потім було таке... Страшне...

Старий Леон човгав у великих добротних чоботях попереду, одною рукою спирався на ціпок, а другою тримав закинтий на плече великий вузол з пожитками, поруч під своїм вузлом горбилася Рахілля, а позаду — три сини, невістки, купа дітей — менших, більших, і всі так голосили, що люди стояли на вулиці і теж давилися сльозами.

— А де найменший, Мойсей?

Перед цим страшним лементом, голосінням, схлизуванням ступав жандарм із закинutoю на плече рушницею, а позаду, відставши на десяток кроків, ступав другий жандарм, тримаючи рушницю наперевіс. Біля кладовища старий Леон раптом, незважаючи на гвалт жандармів, завернув убік, а за ним і вся родина. Поставали перед громадкою камінних надгробників і заголосили ще відчайдушніше, грубий надірваний голос Леона то стихав, то знову дужчав, аж поки жандарми не стали прикладами виштовхувати їх на дорогу. Та Леон з Рахілею полягали на могили і ніяк не хотіли встати, сини через силу підняли їх із землі і під руки провели до крайньої хати, де чекали дві підводи.

— Мойсею не взяли, ба де Мойся?

Старого й стару сини посадили на передню підводу, туди ж кинули їх пожитки. Старший син з п'ятьма дітьми та довгою й худою, як дошка, дружиною сіли до них. Молодші сини з дружинами та дітьми посідали на другу підводу.

— Маріє, я піду, бо там у мене вода все забере.

— Ідіть собі на біду та не заважайте, хай мама спить, — тихим, але сердитим голосом озвалася Ганна.

Мойсей, човгаючи ногами, вийшов у ніч, а Марія чула, як він ішов...

...і крикнула навздогін:

— Заховайся в хліві, ти знаєш, де. І голову звідти не висувай і не диш голосно, молю тебе.

Цілий день потерпала від страху, а вночі стояла під стріхою і чатувала до ранку, сплячи навстоячки. Скільки тоді передумала! Скільки за ту ніч істин і святостей потоптала, тупцюючи від весняного холоду, замкнувши в хліві чужого чоловіка, що зробився їй тепер таким близьким, як свій, як свої діти, життям яких ризикувала. Скільки всіляких правд-неправд лізло в голову, і тут же, не оформившись у щось виразне, достеменно, а лише викликавши в душі якусь трепетну надію — ось-ось я зрозумію, ось буде моя правда, зникали, бо одурілі півні, що заплуталися в часі, заважали думкам, і вони теж плуталися і зникали. Лише не зникав холод і страх за чужого чоловіка, якого взялася берегти від чужих людей, розколювався в грудях, як великий дзвін...

...він бомкав протяжно, з вібруванням, сповіщаючи всіх про якесь судилище, про якесь боже розп'яття, яке тикали Марії перед очі, і всі лежали на землі і щось галасували, а старий Леон з Рахілею лежали на могилах.

— Ганно, Ганно!

— Що, мамо?

— Ти Мойсю не бачила?

Ганна сердито повернулася обличчям до стіни, а мати, так і не прочумавшись, не вирвавшись остаточно з якогось напівсну, знову поринула в нього і...

...не червоніючи за брехню, лише смертельно боячись побоїв, уперто твердила:

— Не бачила я його, клянуся на цей святий хрест.

— Поклянися святою богородицею.

— Клянуся святою богородицею: я його не бачила.

— Поклянися Ісусом Христом.

— Клянуся Ісусом Христом, що я його не бачила.

— Панове жандарі, лишіть її, — каже староста. — За брехню так клястися не буде — в неї трос дітей. Не впаде на її голову лжеприсяга — на дітях одозветься. А чо-

ловік у неї на фронті, кров за святостефанську корону проливає. Пишуть про нього, що герой.

Все-таки били, тягали по землі за коси.

Стара Марія прокинулася від різкого болю в потилиці і тихо поклікала дочку, але та вже спала.

Старий Мойсей перейшов сухо через Червоне море, а кіннота фараона потопилася. А ти, Мойсею, в ярузі захлинешся, там тобі буде кінець. У того Мойсея була чарівна палиця, під якою море розступилося, а ти свою палицю кинув за собаками, бо сини запевняли: не треба тобі ту палицю, ми тобі не таку тут візьмемо, і ти плюнь на той Човен і з голови його викинь. А я й послухався — плюнув. Усім людям плюнув в душу, Марії плюнув в душу, а вона мені життя врятувала. Оцій землі плюнув, що мене годувала...

Спантеличено, переминаючись з ноги на ногу, стояв під повіткою, уже не радий, що вийшов з хати, бо йому нікуди було йти, бо своєї хати не мав, бо вже була чужа, продана. Але кудись мусив податися. І зпехотя пішов на своє продане обійстя. Там навколо плюскотіла вода.

Василь з Андрієм пареніті догадалися, хто то вентається по двору, і не стали снукатися вниз.

Андрій відчув сонливу втому. Годинник показував четверту годину, і, задоволений тим, що Василь мовчав, Андрій вирішив спати. І скоро заснув. Він спав так глибоко, що не чув, коли в сусідському дворі дуже голосно, немов бив у дошки, залопотів крилами півень і пронизливо, як на тривогу, закукурікав раз, а через короткі інтервали — удруге і втретє.

Почало на ранок благословлятися.

А виселок щойно заснув. І спав міцно, виснажено.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

1.

Над ранок вода пішла через дамбу, залила прирічкову долину, і виселок опинився в щільній водяній облозі і скидався на справжній великий човен, пришвартований одним боком до гори. Телефонні та електричні стовпи до половини стояли у воді, а біля річки й зовсім зникли. Русло річки позначувалося лише тут-там зігнутими за течією верхками дерев, що за звичайних умов були нормальними тополями, вільхами та вербами. Тепер вони

вказували на глибину води та на її руйнівні можливості, що таїла в собі. Зате все виглядало невинно, спокійно і навіть дуже гарно, наче якийсь чародій вирішив забавити людей на вихідний, зробити їм приємність і, замість звичного пейзажу, раптом за одну ніч перебудував всю околицю, згладив старі обриси й показав людям взірець якоїсь нової, ультрамодерної, зафарбованої в один тон пейзажної архітектури, в якій немає традиційного нагромадження деталей, що, як правило, приглушують основний задум. Ось сині традиційні гори, ось зелений виселок — основні компоненти композиції, а далі — лише кілька зелених мазків, що мають символізувати дерева, та кілька чорних рисочок телефонних та електричних стовпів — символів епохи цивілізації.

У сліпучому сонці, яке щойно виглянуло з-за гори, картина була навдивовиж яскрава і красива. Але мало хто з виселчан бачив її — поснули люди пізно, коли перестав дощ, і тепер надолужували безсонну ніч.

А бригадир проснувся спозаранку. Він спав у бригадному будинку-конторі на тапчані не роздягаючись.

Прокинувся він на якийсь недобрый сон чи на якесь марення і відразу подався надвір, щоб поглянути, чи чогось не наробила вода. Від дверей нічого не побачив, бо овид сховався за садом, і бригадир сягнистими кроками рушив на вигорбок, де стояв обнесений залізною огорожею у високих ліліях хрест, але ніяк не міг протерти заспані очі, щоб добре роздивитися — перед очима жовтіла якась пелена, що простерлася долиною. І не скоро зрозумів, що то вода.

Він крутнувся на місці, схопився руками за голову, не знаючи, що має відразу зробити, до кого бігти. Коротко й заглушено крикнув: люди, вода вилила. Але все це було просто безглуздо — кричати, бігти до когось, робити щось. Усвідомивши цю просту правду, бригадир трохи розслабився і подумав: тепер уже нічого не зроблю, вода вилила через дамбу і своє діло зробила. Якби тоді Стрижак не полакомився на ті кілька гектарів, тепер не пропало б у сто раз більше. А таки пропало, отаву геть замулило.

О, сонце! Бригадир трохи не крикнув від подиву й раптового полегшення, коли з-за гори вдарило йому в обличчя чисте проміння. Він прийняв його як знамення того, що біда кінчилася — усе погане уже звершилося, а ось тепер буде сонце. Довго стояв на галявині, оглядаючись навколо, заспокоюючись. Навіть почав відчувати приєм-

ність від тої дивної картини, що простерлася долиною. Його почала неволити сонливість. Повернувся в будиночок і ліг, подумавши: тепер уже можу спати.

Мойсей не лягав цілу ніч — то стояв біля ящиків, до яких добиралася вода, то ходив навколо двору, а коли зовсім стомлювався, спирался на ящик грудьми, складав під голову руки і дрімал, поки якийсь страх не шпигав у серце. Мойсей тоді раптом позбувався сонливості, поправляв на собі мокрий одяг і знову починав ходити навколо величезних ящиків, накритих від дощу поліетиленовою плівкою. Ящиків було два, до них Мойсей склав усі свої пожитки: меблі, посуд, одяг, всіляке дрібне хатне начиння. Він був чоловіком скромним, непожадливим, тому й майна мав небагато. На ящиках чорними буквами, зробленими за трафаретом, була написана адреса: країна, місто, вулиця, номер будинку. Мойсей уже знав напам'ять цей англійський текст і повторював його, як заклинання чи ритуальну молитву.

Над ранок до одного ящика добралася вода, вона довго підкрадалася — спочатку пролилася на подвір'я, потім обережно, щоб обдурити бідного єврея, щоб приспати його увагу, присувалася ближче-ближче. Коли Мойсей стягнувся, ящик уже був у воді. Старий сторопіло прийняв цей поганий жарт, пробуючи догадатися, що робиться всередині ящика, але пам'ять мав уже погану й не міг згадати, ні те, що там складено, ні те, чи обгорнуто воно непромокаючою плівкою.

Тоді рушив до баби Марії, щоб попросити Василя та Андрія на підмогу, але на його захриплий оклик ніхто не озвався, і Мойсей не осмілювався кликати голосніше, бо шкодував порушувати людям передранковий сон. Повернувся додому, сам вперся спиною в ящик, пробуючи його пересунути на вище місце, але то було над його сили.

— Щоб ти пропав! — сказав старий єврей і махнув на ящики обома руками.

Те, чого чекав цілу ніч і що йому не давало спати, — спочатку страх, що вода замочить ящики, а потім страх, що переріс у інтерес гравця: замочить — не замочить? — те вже сталося, і Мойсей, протяжно й скаржливо позіхаючи, піднявся розхитаними дерев'яними східцями на ганок, постояв там, повагався і пішов до хати.

Андрій, навчений вставати рано, тепер однак не квапився, хоч прокинувся як звично. Вставати нічого, подумав

він, хіба лише поглянути, як там, надворі. Дощ не йде, значить, усе в порядку, і буду спати до обіду, а потім сядемо за стіл, і не встану до ночі. Забуду про всякі біди. Добре, що кінчився дощ. До обіду в саду просохне, і все буде славно. А тепер нічого не залишається, лише спати. Невже так і нічого? То в теці нічого не залишається, бо її життя вже зроблено. Яке вже там не є — гарне чи погане, але вже готове. Тепер їй хіба бідкатися: не так було задумано. В кожного воно не так планувалося: гадалося, кожен хоче щось геніальне, а виходить така химера, що й глянути соромно. А мені ще треба його робити: де зіпсоване — виправити, а решту — майструвати, ще багато залишилося майструвати. А воно як буває? То матеріалу не вистачає, то подадуть якийсь бракований, то погода не служить... А мені з Ганною послужила, трохи хай просохне — і підемо собі в ліс. Ох, прекрасно.

— Не будемо підніматися? — озвався Василь.

— Рано ще. Сьогодні неділя.

— Маєш правду. Будемо спати. План по всіх інших показниках виконано, а для сну якимось не вистачало часу.

— А ми про одне думали.

— Я не думав, я спав.

— Тоді ми про одне спали. Я спав про те, що мамине життя вже зроблено, а мені... а нам його ще робити та й робити. А воно складається, як ти мудро підказав, і зі сну.

— В основному зі сну.

Оба разом позіхнули й замовкли.

Скрізь було тихо, і після дощової ночі була в цій ранковій тиші і спокої якась особлива принада. Сонлива втома приглушувала, згладжувала всі неприємності, що десь лежали на душі, неначе скеровувала їх у якесь розлоге річище, дно якого було виполірувано так ідеально, що плин часу був теж ідеально рівним, без будь-яких збурень. Хотів Василь чи ні, а спокійний ранок із запахом сіна, в якому не можна було адаптуватися до нечутливості, підкидав пам'яті прості, до наївного милі спогади, що, незважаючи на їх різочу неоднаковість, дуже просто вкладалися в один ряд, наче покотом лягали обіч на шарудливе сіно і здіймали хмару пахоців.

Він з приємністю згадав учорашню зустріч з Вірою і відчув бентежне хвилювання від того, що й досі не позбувся своєї юнацької сліпої закоханості, що не хоче її позбутися, хоч розуміє, що все змінилося, що й Віра стала вже не тою і сам начеб мав помудршати. Хіба я не

бачу, що вона просто жінка? — подражнив свої юнацькі переживання. Мабуть, і не така гарна, як мені здається, є багато красивіших і розумніших, але для мене лише вона одна така, що приємна самим своїм існуванням, самою свідомістю, що любить. Якби це випало з мого життя, відразу стало б... навіть не уявляю, яким би воно стало. Вигоріле, викошене, витолочене, вимочене — хоч бери та викинь. Кому воно й справді таке потрібне? А тепер думаю, чекаю і хвилююся. Вона обов'язково прийде, ніяка яруга не перешкодить, я знаю. О боже, яке щастя бути сліпим, до знемоги сліпим, до памороки, до одуріння. Васильку, я зовсім очманіла, загубила голову, ти можеш повірити, що я зовсім без голови. Ні, це не голова, власне, це не моя голова. Чужа, що загонить мене до пропасті, і я розіб'юся. Не уявляєш? Я теж. Є на світі таке, що не можна собі уявити. О, яка я наївна біля тебе... Серйозно можна любити маму, а кохання завжди наївне, з дитячим лепетом. Вона обов'язково прийде, не може не прийти, і я буду страшенно щасливим. Це буде мій черговий щасливий день. Дощ перестав, вода зійде, земля просохне, і все буде прекрасно. Все буде дуже добре.

— Ти, Василю, як живеш із сусією?

Ну, оце я й чекав, позлився Василь, раптом викинутий з приймного стану. Лише цього мені й бракувало для гарного настрою.

— А ми з Ганною живемо дуже добре. Ну, не без того, щоб десь не посварилися. Сім'я — не церква.

Василь не думав вступати в розмову, але не міг обминути гарної нагоди, щоб вколоти:

— Ходиш у неї під п'ятою.

— З чого таке взяв? — не погодився з ним Андрій.

— Щасливі сліпі, — сказав Василь, щоб поглузувати і з себе.

— Хто сліпий?

— Закохані.

— Мені скоро п'ятдесят.

— Я теж не молодий.

— Так би й сказав. І знаєш, що я собі думаю? Чоловік мусить мати особисте щастя. І ти, і я, всі. Нас так природа створила, що без цього не можемо. І хай вони пропадуть пропадом, усі ті плани та проценти, якщо чоловік не має часу через них із жінкою повеселитися. Я і сюди їхав з думкою: от відпочинемо собі, згадаємо давнє. Я не для того їхав, щоб з тобою сидіти тут на снізі, як півень на паркані, і молитися богу: хвала тобі, божечку, що дав

меду ложечку. Мені треба повну бочку... Якби я, Василю, на твоєму місці...

Звичайно, на чужому місці найкраще, чуже місце — просто рай.

— ...Я взяв би Віру і жив собі. А вона тебе чекає, я знаю. Через тебе й розійшлася...

Спасибі, Андрію, за добре слово. Ти все-таки молодець, хоч і бабій, а молодець. Мабуть, я тебе й послухаюся.

— Або гуляв би собі вільним козаком, — уже геть розійшовся Андрій у викладі своїх поглядів на подружнє життя. — Молодички такі крутяться, що пальчики оближеш, — прицмокнув язиком: — Тц...

— ...Чого варта одна Мері! Справді, ти з нею нічого?

— Перестань.

— Ну, я чесно.

— Якщо чесно, тоді замовчи. Це не той випадок, щоб зубоскалити.

— Та ну? Серйозно? А ти розкажи, я тебе прошу. А й справді, якби щось... Так можна, щоб з чужої країни?..

— Ну й дурень.

— Та не роби з себе святого, бо всі люди грішні.

— Мені здавалося, що ти догадався, а бачу, ти ні дідька не зрозумів.

— А що я можу зрозуміти, коли ти мовчиш? ..

— Я тобі говорив про батька...

— Що — про батька?

— Тьху.

— Та ти не плюйся. Я й справді нічого не розумію... і думав, що з тобою щось... з роботою... з отим так званим «земляком»... А чого він за тобою ходив, ще й дочку взяв для приманки?.. Словом, я ні дідька не розумію і ти мене «не вводь во искушення, но избави от лукавого...»

— Гм...

— Отак тобі й гм. Закурили, говорили, й цілу кашу заварили. Ти можеш мене врятувати від цих загадок? Взагалі, я тут починаю губитися... в цій вашій сімейній круговерті. Ти можеш мене від цього врятувати? Ти можеш зробити мене повноправним членом Онищаківської родини?

— Навряд... Але, якщо дуже хочеш...

— Хочу. Дуже. Ну, наприклад, що то за детектив із «земляком»?.. з його донькою?..

Після вчорашнього, коли Андрій побачив у цій історії щось пікантне чи принаймні вдав, ніби його це лише за-

бавляє, Василь не мав бажання розповідати далі, але тепер навіть відчув бажання поділитися з Андрієм, щоб перевірити, чи міг би той на його місці про щось догадатися, щось запідозрити, врешті, зрозуміти причину таких дивних і в той же час начеб зовсім невинних зустрічей?

— Ви коли їдете? Зараз? О, як жаль! — Мері скрушно склала на грудях долоні. — А я хотіла запросити вас у гості, похвалитися новою квартирою. Ми недавно купили, і я тепер кожному хвалюся. Взагалі Вашингтон мені подобається. Нью-Йорк здається холодним, тісним, а Вашингтон теплий і відкритий. І ще мені дуже подобалося на фермі. О, в нас була прекрасна ферма... — вона глянула на батька і замовкла. Потім продовжила: — А батькові більше до душі Нью-Йорк, він свій котедж не проміняв би за цілий світ. Правда, батьку? — Старий кивнув. — Батьку, може, ми попросимо твого земляка, щоб затримався хоч день?.. А-а-а, робота, обов'язки. Шкода, шкода. А я хотіла вам похвалитися новою квартирою.

— Може, й справді затримаєтеся, містер Опицак? — спитав старий, благуючи поглядом, з якого Василь зрозумів, що просить щиро й сподівається, що йому не відмовлять. — Я міг би вас відвезти, якщо ваші друзі поспішають.

Відчувши Василеве вагання, тут же якось хапливо поспішив до Василевих супутників, кинувши:

— Я з ними поговорю. Хоч до вечора...

А Мері перекидала з руки в руку в'язанку ключів і потаємці вивчала батькового земляка, і на тонких її губах грала заворожлива усмішка.

— У вас дома сім'я, діти?

Бач, бач, а хоче довести, що святий, зрадів Андрій своїй догадці. Правда, тут — міждержавні стосунки, а ще посада така. Тепер я його розумію. А все-таки! Андрій аж рукою махнув досадливо. А все-таки...

— Жінка і дочка.

— Одна дочка? — здивувалася Мері. — А в нас, американок, багато дітей. У мене троє, два сини й дочка, а я ще молода. Ваші жінки ліниві.

Василеві аж не повірилося, що вона має трьох дітей — така була по-дівочому струнка й молода. Він, мабуть, надто відверто виявив свій подив, бо Мері збентежено гля-

нула на свою талію, чи не помітив чогось осудливого, але, видно, залишилася собою задоволена, бо сказала:

— Жіпки від того не поганіють. Зрештою, що їм інше робити?

— Загалом американки негарні собою, правда? — спитав Андрій. — Худюці, кістляві. А родять, як кролиці, у Жаклін Кеннеді одинадцять чи скільки. А втім, симпатична, лише черевики сорок перший номер, уявляеш собі? Кажуть, що китайки та японки гарні, мініатюрні, лише ноги тонкі і криві, й страшенно рано старіють. Нема кращих, як наші, правда?

— Ти пишеш дисертацію?

Андрій воркитливо засміявся.

— Ви, мабуть, не працюєте? — поцікавився Василь.

— Я закінчила коледж, трохи працювала в одному офісі, потім чоловік не дозволив. Нянчу своїх малюків.

Вона сказала «малюків» з такою материнською ніжністю, що у Василя враз розвіялося враження про її легковажність і якимсь докором згадалася дружина, і йому зробилося за неї ніяково перед цією молодою матір'ю. Він захотів побачити її дітей, наче тим міг якось приглушити неприємне почуття і зрадів, коли товариші згодилися відпустити його на годину-півтори, поки самі відпочинуть на м'якому моріжку перед дорогою.

Мері охоче сіла за баранку, спритно виїхала з тісної стоянки, десяток разів даючи взад-уперед, і погнала по прямій широкій авеню, з обох боків затіпеній декоративними деревами з густими кулястими кропами. Їхали не розмовляючи, в ураганих сплесках стереофонічної музики, що облягала з усіх боків, роблячи враження якогось повітряного лету в звуковій барокамері чи в просторі абсолютної музики, в якій резонували дерева, будинки, люди — все живе й неживе.

— О'кей,— весело крикнула Мері, притишуючи хід і націлюючись на обочину, звідки саме вирулював синій мерседес.— Я ось тут і живу, на десятому поверсі,— показала головою, вимовивши «на десятому поверсі» з такою любов'ю, з якою перед тим говорила про своїх «малюків», з чого Василь знову зрозумів, що вона закохана і в свою нову квартиру, незважаючи, що район тут не надто тихий, що й поверх не з кращих, одне лише могло вабити — будинок новий, розкішний, в світло-сірому мармуровому облицюванні, з величезною продуктовою крамни-

цею на весь перший поверх. Мері старанно перевірила, чи зачинені дверці машини, і, явно соромлячись перед чужоземцем за таку обачність, пояснила:

— У нас треба замикатись надійно... Моя машина весь час на вулиці, узимку зламали багажник, один раз викрали... На жаль, у нас так.

У під'їзді перед ліфтом Мері знову крикнула своє радісне «о'кей» і першою ввійшла в простору, як кімната, кабінку, по-хатньому застелену товстим синтетичним килимом, і в ролі хазяйки натиснула кнопку, і за мить ліфт безглуздо підняв їх на десятий поверх. Вийшли в просторий, теж з товстим синтетичним килимом на підлозі коридор, у вікні відкривалася зелена панорама міста і знову з незмінним шином пам'ятника Вашингтону, що зорив двома чорними віконцями на гострому дашку, наче маленькими очима.

За весь час, поки їхали, поки піднімалися на ліфті, містер Джон не промовив жодного слова: був схвильовано-зібраним, збентеженим, і час від часу Василь ловив на собі його вкрадливі погляди, наче його вивчав або на щось націлювався, і Василя це непокоїло, наводило на гадку водієве залякування підступами фебеер. Дідько його знає, що це таке, думав він.

Зате Мері, як тільки ввійшли до хати, повністю виявила свої хазяйські права і обов'язки, явно прагнучи заворожити Василя передусім собою і всім, що тільки могла піднести йому в цій хатній обстановці. З її розмови Василь скоро зрозумів, що про Радянський Союз вона знає саме стільки, скільки потрібно американці, щоб бути певною, що стоїть незрівнянно вище від свого гостя і всім його шокує.

— Будь ласка, сюди. Дозвольте, я вас буду звати містер Васил... Я дуже рада, що ви виявили мені таку честь! Ви, певне, багато їздите. Будь ласка, сюди.

Мері відчинила переднюкі і гостинно розвела руками, весело запрошуючи:

— Отак і живемо. Скромненько. Ми не мільйонери... поки що.— А в тоні голосу чулося: отак живуть американці, бо вони вміють робити гроші, і ви мусите нам заздрити, захоплюватися нами.— Мій чоловік моряк, офіцер. Ви потрапили в самісінький барліг американського імперіалізму.

— Мері...— зупинив її батько, не схвалюючи такий тон.— Твій чоловік простий служака, до чого тут імперіалізм? — А Василеві пояснив: — Мільйонери женять-

ся на мільйонершах, а ми — середні американці. Офіцер військово-морських сил... Який то імперіалізм? Мері з вами жартує.

— Звичайно, звичайно,— мило усміхнулася Мері.— Коли я стану першою леді, о, тоді — інша річ...

— Зовсім реальна перспектива,— пожартував Василь, стараючись відповісти люб'язністю на люб'язність і вивести хазяйку з легкого замішання.

— В Америці кожен може стати президентом,— серйозно ствердила Мері.— Пригадаєте, Лінкольн?..

— Ходімо далі,— попросив містер Джон, стараючись перевести розмову на інше.

— Будь ласка, будь ласка,— спохопилась і Мері.— Я трохи неуважна, мене ви просто шокували — такий високий гість, та ще й з відти. Будь ласка, це світлиця. Ми з вами сядемо тут. О, я забула, що Лінди нема і самій треба подавати на стіл. Це в мене чорна служниця. Я роботи не цураюся, але, щоб тримати в порядку хату, а ще трое дітей... Ви не заперечите, якщо включу телевізор?

Граючи безтурботну, щасливу американку, вихилисом підійшла до телевізора, ввімкнула його і, сказавши, «пробачте, на хвилиночку», сховалася за дверима. Сналахнув екран, і полилася музика з стереофонічних колонок в одному й другому кутку світлиці, знову ж, як і в машині, заповнюючи собою весь простір. Через хвилиночку-другу Мері появилася з тацею, поставила її на круглому століку й спритно схопила в руку пляшку, поцікавившись, що буде пити Василь: джин? віскі? коньяк? Вишили джин з тоніком, охолоджений шматками льоду.

Після того Мері запросила Василя оглянути її квартиру, подивитися, як живе середній американець, і по черзі провела його по всіх семи кімнатах, з'єднаних між собою вузькими коридорчиками, розташованих так хитро-мудро, що в них можна було заблудити. Гарно обставлені дорогими меблями, килимами, із зафарбованими в різний тон стінами й підігнаними під цей же тон гардинами, покривалами, кімнати були для Мері наче її власним продовженням — мали доповнити її вроду, жіночу принаду або компенсувати те, чого, може, самій бракувало.

— Оце моя кімната,— показувала Мері, сяючи задоволенням, наче говорила: оце мое обличчя або — оце моя талія.— Я люблю голубий тон, бачите, тут все голубе, ви не помітили, містер Васіл, що у мене й плаття голубе? І очі голубі. Ви не помітили? Присядьмо на хвилиночку. І ще трохи вип'ємо... у моїй кімнаті.

Вона налила келишки, сіла на пуфик і люб'язно підморгнула:

— За зустріч...

Ух ти! — зашарудів Андрій сіном. Це вже та-а-ак... А вона собі — нічого, смілива. Тільки на дідька старий приперся? А він каже: не той випадок, щоб зубоскалити,

— Сюди, будь ласка. Це чоловіків кабінет. Ви відразу догадалися, правда? Колір морської хвилі і оце все: глобус, моряцькі атрибути, макети кораблів, бібліотека. Він брав участь у в'єтнамській війні, вас це, певно, шокує, але я не політик і говорю про все щиро. Він американський солдат, і це його робота, його бізнес. У нас кожен має свій бізнес, інакше помре з голоду. У нас життя, скажу вам, містер Васіл, безощадне. — Вона зробила на обличчі вираз жаху, але це було роблене, бо вона була щаслива американка, мала семикімнатну квартиру на десятому поверсі з кондиціонерами, з автоматичним будильником, який, за заданою програмою, вмикав світло, музику, наповнював ванну водою, повідомляв про стан погоди, про найважливіші політичні новини і новини бізнесу, мала чоловіка, трьох дітей... — Поки чоловік бездоганно несе свою службу, ми маємо все потрібне. Інакше все пропаде. Я вам скажу, містер Васіл, Америка безощадна. — І знову на гарному, майже дівочому обличчі — вираз робленого жаху, а насправді — погорди за себе, за американців, що витримують цю безощадність, під якою інші, зрозуміло, й містер Васіл, зломилась би чи в кращому випадку — зігнулись би.

А старий ішов за ними мовчки, як тінь, із звично закладеними за спиною руками, на його вилицюватому обличчі лежала якась тяжка замрія бувалої людини, що багато бачила на своєму віку і вже має для всього свою ціну. Може, навіть гірку ціну, подумав Василь, якщо тільки він той, за кого себе видає.

— У вас, я знаю, шанують інші цінності, — сказав старий, щоб трохи погамувати дочку, але в його голосі не було переконаності й віри в те, що казав. Просто чув десь цю ходувльну істину й намагався догодити нею радянському гостеві.

Василь, щоб зробити Мері приємність, і особливо її батькові, який попри всю загадковість починав йому подобатися своєю стриманістю, сказав:

— Живете ви непогано. Щасливо.

— О, звичайно,— весело ствердила Мері, маючи на увазі свою квартиру на десятому поверсі і те жіноче щастя, яке переживала, хизуючись перед гостем.

А старий перебив її:

— Хто в Америці щасливий? Ви її одним вухом послухайте, а другим пускайте.

— Ну, батьку...— засоромилася Мері і спаленіла. Несподіваний поворот розмови наче викинув її з найждженої колії, і, опинившись на обочині, здивовано стала оглядатися, не знаючи, на чому зупинити увагу. Потім спохопилася і, зробившись знову щасливою молодою американкою, матір'ю трьох малюків, власницею семикімнатної квартири, дружиною офіцера-моряка, а в перспективі — чим лукавий не жартує в країні «рівних» можливостей! — і першою леді Америки, сказала весело: — Я, здається, запрошувала вас не до музею, а в гості. Ходімо, будь ласка. Скажіть, містер Васіл, за що вип'ємо?

— За ваше щастя, місіс, — не задумуючись, запропонував Василь, продовживши цим тему розмови, водночас і завершуючи її цим матеріальним символом щастя, що задурманює голову, і весь світ бачиться в образі милого малюка чи квартири на десятому поверсі. — За ваше щастя.

— А, знаєте, я ніколи не думала над тим, щаслива я чи ні, — сказала Мері. — Очевидно, все залежить від характеру людини. Дістала несподівані гроші — щаслива, поїхав чоловік — нещасна, старший добре виконав уроки — я знову щаслива. Ви думаєте, президент почуває себе краще, ніж я?.. Бачите, який я філософ. Пийте, містер Васіл... Скажіть, коли ще з вами зустрінемося? Шкода, що не можу похвалитися моїми малюками. Якби ви знали... о, я хотіла сказати: якби ви знали, яке то щастя — діти! Бачите, як усе просто...

Містер Джон зітхнув, щось хотів сказати, але натомість лише задумливо мугикнув. Здавалося, душею він був десь-інде, не в квартирі на десятому поверсі.

Мабуть, у світі старих, у світі досвіду, розчарувань, падінь і... Так, і підйомів. На кожній дорозі свої підйоми. Сантиметри, метри, кілометри. А падіння — теж. Встань, чоловіче, ти ще не мертвий, у тебе ще є дві ноги. Якщо нема ніг, є руки, є, нарешті, костури. А десятий поверх не так уже й високо, коли зважити, що є двадцятий, три-

дцятий, сотий... Нема тільки останнього. Останній лише подих і стук серця останній, а так — вище, вище... Нікому руку подати для певності? На цій висоті її нема, уже на десятому її нема, на жодному поверсі її нема. У нас життя, скажу я вам, суворе, безпощадне. А там вище... Страшно? Треба відкинути страх, інакше нічого було й пробувати. До страху теж можна адаптуватися, і він перестає бути страхом. Труднощі теж перестають бути труднощами, біль — болем. Усе стає просто життям, його клітинами, його кольором, його символом. Усе виправдується всевиправдуючою мудрістю: так суджено.

Містер Джон ще раз зітхнув і сказав, звертаючись до Василя.

— Коли болить, то нічого скаржитися. Скарги тут нікому не допомагають... А щастя...— він махнув рукою.

— О, батько в мене мудрий,— весело, з іронією сказала Мері.

— Мудрість, як сивина, приходиться пізно.

— Все приходиться пізно, батьку, все. До мене теж. І, може, лише під кінець зрозумію, що не так жила. А ви мені не підказуйте...

— Кожен знає лише для себе. А то, як і роки, в спадок не можна передати.

— Батько,— звернулася Мері до Василя,— сидить собі в Нью-Йорку, як старий Саваоф на троні, і мовчить, а очей з мене не зводить, мовляв, іди, не буду заважати...

Ця балачка цікавила Василя лише остільки, оскільки відкривала перед ним завісу над чужим життям, над світом людей, які випадково, але явно інтригуюче ввійшли в його життя і стали персонажами якоїсь цілком випадкової і, мабуть, нецікавої гри.

Повертаючись на берег Потомака, де чекали друзі, Василь стежив за дорожніми знаками і продовжував думку — за їх підказкою. «Екзит» — вихід на іншу трасу, «45 миль» дозволена швидкість, стрілка... Ну, стрілка кожному зрозуміла. Взагалі, кожному-кожному все-все зрозуміло, все розписано, і мчаться в зрозумілому напрямку потоки машин, сунуть у зрозумілому напрямку ріки людей, а преса по свіжих слідах розмотує свої траси із буденними повідомленнями про аварії з людськими жертвами, про вбивства і самовбивства, пограбування, гвалтування, розорення, сімейні пікантності... А все показано стрілками,

розписано, розрекламовано, одне слово — найдосконаліший варіант земного щастя. Ви щаслива, місіс Мері? О, звісно!

Мері вела машину зосереджено і мовчала, але Василь чомусь був певний, що вона запитує: ну, як вам сподобалася моя квартира? Ні, не так. Як вам сподобалося моє Я, складене з семикімнатної квартири, з морського офіцера, з малюків? Я хочу, щоб воно вам сподобалося, адже я передусім жінка.

— А ми про це забуваємо, що передусім жінка, — сказав Андрій. — Без цього кожен з нас — так собі, муляж. Ні холодно, ні тепло. Бог створив чоловіка і думав, що зробив наймудріше. А що Адам без жінки? Що йому робити в раю? Яблука трусити? — Андрій воркітливо, як ситий кіт, засміявся. — Така природа людини. Я знаю, що вони бувають і сварливі, й егоїстичні, й несправедливі, але ми їм пробачаємо. Моя — теж. І твоя Мері... Але ти в ній бачиш усе найкраще. Можеш ти товкти про мир чи про будь-що, але коли в якоїсь там прем'єрші атрофувалася жінка, мати, то це біда не тільки для неї, але і для інших. Це передусім — любов... А твоя Мері не дурна, ти їй хоч квіти подарував? Жінки від цього стають ще кращими. У нас на роботі є баба-яга, а я їй — квіти. Ти подивися б, що за метаморфоза.

Загадкава Мері в голові Андрія потіснила на задній план її батька. Він для нього в цій історії став зовсім зайвим, як тільки привів дочку і сказав: знайомтесь. О, як це благородно — привести дочку, сказати «знайомтесь», а самому поїхати до Нью-Йорка чи кудись інде і стати Саваофом, що створив для Андрієвої уяви таке крилате божество. Ти уявляєш собі — Ме-е-ері! О, та це ж по-нашому просто Марія! Всі вони, виявляється, Марії.

Під світлофором Мері зняла з баранки руки і склала їх на колінах. Руки в неї були білі з голубуватими прожилками на зап'ястях, з бордово-червоними нафарбованими нігтями.

— Мені батько минулої педілі телефонував про вас.

Василь аж сіпнувся.

— А тепер бачили, який схвильований? — спитала Мері.

— А в чому справа? — перепитав Василь, не можучи приховати подиву.

— Я думала, ви знаєте... Він тоді подзвонив і сказав: я зустрів земляка. Але таким голосом, наче зустрів на вулиці живого Вашингтона.

Вона не відразу помітила, що дали зелене світло, аж поки ззаду не стали сигналізувати. Знову їхали мовчки, а на місці подала Василеві руку і, мило осміхаючись сказала:

— Надіюся, ще зустрінемося.

— Обов'язково, — відповів Василь. Після того, що сказала йому Мері про батька, він відчув доконечну потребу знову зустрітися. — Приїжджайте до Нью-Йорка.

— Приїду, — по-жіночому інтригуюче підморгнула Мері.

— Та-а-ак, — проспівав Андрій і причмокнув. — Детектив на голлівудівський мотив. Хоч обійшлося без стрілянини й погоні? Це в них виходить феноменально: піф-паф, мертві, поранені, а машини летять сторчма... Цікаво. А так нічого й не сказав? Втім, дурне питаю... Звичайно, дурне. А може, й не дурне? Стривай, а чому ти кажеш: «про батька»? Про якого батька?

Ото й воно — про якого? Чи про того, що то з'являвся на короткий час, то надовго зникав, а потім...

...щось раптом трапилось. Поки що не з батьком, а з матір'ю. Вона опіміло сиділа, як камінна, й обличчя зробилося безкровним, поживим. Діти спочатку озивалися до неї, потім злякано замовкли. Антон, якому вже йшов п'ятнадцятий, першим догадався, що могло трапитися, і повівся по-дорослому: наказав Ганні та Василеві не чіпати маму, бо вона хвора. На правах дорослого раз по раз за чимось звертався до матері — то запитував, як щось там зробити, то пропонував їй поїсти, але вона ні на що не відповідала. Тоді став її сварити з несподівано дорослою розсудливістю:

— Що так побиваєтеся? Ліпше вже не буде.

Але вона не відповідала на розраду, тоді Антон почав кричати:

— То й сидіть собі, — і для більшої виразності власних переживань додав батькове, теж відчайне: — Дав вас бог, жінок...

І тут мати раптом здригнулася, зляканим ривком підвела голову. Очі її розширювалися, округлювалися, наче дедалі більший простір світу зачерпували в себе, а потім скрикнула:

— Що я наробила?! — й зайшла невгамовним голосінням. — Що я наробила?!

Хустка зсунулася на ший і скидалася на чорну засилку петлі, волосся розсипалося по обличчю. Ганна з Василем

затиснулися в куток, а Антон очманіло від ляку стояв біля матері і просив:

— Мамо... мамо... мамо... Та що таке сталося?

Його збили з пантелику материні скрики, бо звичні в ті воєнні роки жіночі голосіння завжди мали єдине фатальне пояснення, і жінки проклинали тих, що наслали це горе, а мати проклинала себе... Значить — не похоронка.

— Мамо, та-бо цитьте, то не таке страшне,— сказав Антон наугад, не знаючи — страшне то чи ні.

— Що ти розумієш, дитино? — крикнула мати.

І Антон теж зірвався:

— Все я розумію. Я вже не маленький, і добре бачив...

Мати стенулася і повільно, наче боялася побачити щось неймовірне, щось відлякуюче, будь-що, тільки не сина, повернулася до нього всією статуєю і до здавленого шепоту голосом перепитала:

— Ти все зрозумів? — на її обличчя ліг переляк, вибачлива жалюгідна гримаса.— Та йди, йди, дай мені виплакаться.

Йй більше ніхто не заважав, і вона мовчки плакала, вигадувала всілякі провини перед чоловіком, бо тепер, коли «пропав безвісти», йому вже все було прощено, все падало тільки на неї. Вона тепер боялася навіть необачною думкою, мов і пам'ять була вразливою, зробити йому боляче, бо тепер уже не могло бути сумніву: хто перед ким? Тільки вона.

«Пропає безвісти»... «Загинув» — страшно, але принаймні зрозуміло, а він пропав безслідно, його можна шукати повсюди, але його ніде вже нема — тінь, що пройшла по землі і зникла, перетворившись в ніщо.

Погасло світло — нема.

Василеві було чотири роки, він тоді лише перелякався, але не зрозумів. Якось на відстані пройшла втрата батька, і вже зовсім однаково, до байдужості однаково «пропає безвісти» чи «загинув». За своє коротке життя Василь і не встиг відчувати по-справжньому батька, він його більше запам'ятав з материних слів та з тих рідких листів, які мати притискала до грудей, а після розповідала про батька щось хороше і кожного разу по-іншому, бо, мабуть, усе вигадувала. Інколи — і то рідко — вона перечитувала лист і рвала його і ставала гнівною і ні за що на всіх сварилася. Лише після того, як «пропає безвісти», у Василя появилася справжній батько, і він з болем переживав його втрату, дедалі глибше утверджуючись в тій світлості його образу,

який малювався з материних спогадів, хоч і плутаних, зате завжди чистих, похвальних. Лише в рідкі хвилини в неї зривалося з язика щось осудливе, але воно вже не могло похитати ідеальний образ і пояснювалося хіба що непростійністю жіночої натури.

«І дав вас бог, жінок...» Усе було для Василя цим сказано в оцінці материної поведінки. Дав вас отаких, непомірно ласкавих і добрих, непомірно вразливих, мінливих, як безрезнева погода; ідеальних — коли матері, божественних — коли кохані, прекрасних — коли чужі.

2.

Вона спала неглибоко, часто прокидалася, втративши врешті чітку межу між сном і неспанням, коли не знала різниці між тим, що снилося і що було наяву. Їй приходили в голову химерні переплетіння правди й видумки, інколи несподівано зринало щось таке, що було вже надійно втрачено, забуто, і баба Марія дивувалася, що колись таке відбувалося з нею, що то була вона, і не могла зрозуміти, де воно було досі і звідки раптом взялося.

І тепер, тільки розплющила очі, а може, і з заплющеними побачила в чорному прямокутнику дверей Стрижака, але не тоді, коли кричав: «Шкідників у колгоспі не потерплю, ціле кодрло викурю», а ще до того, десь дуже давно. Він переступав з ноги на ногу, червонів і натужно сопів, щоб показати, що злий, а Марія йому казала:

— Чого стоїш, Гавриле? В селі дівчат багато, а я висілчанська, я люблю наших.

— За мене, Маріє, піде будь-котра. Самі силуються.

— То й добре, бери, поки силуються.

— Дуже ти горда, щоб потім не плакала.

— Поплачу та й затихну.

Для чого це раптом згадалося, воскресло? Воно бабі Марії ні для чого, бо й не зрадувало, й не засмутило. Ну, казала, відпроваджувала, бо то було дівочтво, і вона мала інших, а його не любила за хвалькуватість. В мене одне життя, не змарную його за нелюбом, думала вона тоді.

Коли Стрижак зник із чорної рами дверей, баба Марія відзначила це байдужою свідомістю: нема, уже й цього нема. Їй більше нічого не залишалось, тільки фіксувати: і цього вже нема. Колись було навпаки — щось приростало, прибувало, а тепер — ні. Її волосинка не приросте, і травинка не приросте. І на зміну абсолютній байдужості прийшло відчуття жалю: ще міг постояти в дверях, бо гарний

був, чорнявий і високий, але пішов, і більше вже таким молодим не вернеться.

— Ніщо не вертається,— вихопилося в баби Марії вголос, і вона затулила долонею уста, щоб донька не почувала.

Коли повернувся з добровольців, то вже був не таким, і до Марії дійшли недобрі слухи. Вона тоді спозаранку, а було тепло, весняно, поле мерехтіло, як пожарище, побігла в село через пересохлу яругу і запитувала в зустрічних, чи не бачили десь Стрижака, бо дружина сказала, що дома його нема і не почував дома. А коли пішла вдруге, по обіді, він спав, а дружини вже не було, а двері були нарозтвір, і кури гуляли по хаті, і добре наслідили, і все було розкидане, розворушене, і воно злякало Марію догадкою, що тут, мабуть, і сімейне життя розворушене. Довго смикала Стрижака за руку, термосила за плечі, поки прочумався. Тоді сів і заснано сопів, відвертаючись від неї.

— Гавриле, то правда, що люди говорять, ніби щось з Семеном?..

— Ти чого прийшла?

— Ти був із Семеном і все знаєш.

— Я тебе питаю, чого прийшла?

— Скажи, Гавриле, я тебе прошу.

— Гидотник твій Семен, зрадник.

— Гавриле, побійся бога за такі слова.

— Фашист твій Семен.

— Що ти кажеш?! І тобі язик не відсохне?

— Знати його не хочу, чути про нього не хочу.

— Та скажи, що наробив?

— Ти чого прийшла?

— Гавриле, чому мене мучиш?

— А ти забула, як я в тебе стояв біля дверей і просив: Маріє?

Він встав з постелі, на ньому були солдатські штани, заправлені в халяви кирзових чобіт, солдатська сорочка-безкомірка, він похитнувся, стоячи неміцно на ногах, і зачерпнув з відра кухоль води, випив жадібно, водячи на довгій шиї адамовим яблуком. Тоді одягнув гімнастерку і сказав Марії строго, похмуро:

— Сідай... мила моя.

Марія слухняно сіла, змахнувши з стільця куряче пір'я.

— Сідай, кажу.

— Я сіла, Гавриле.

— Сіла? То сиди... А я на тебе подивлюся. Ти така, як і була. Не старієш...

— Гавриле, кажи, що знаєш про Семена.
— Знаю, що він наволоч, фашистам здався.
— Брепеш! — крикнула Марія, як ошпарена окропом.
— А ти сідай, сідай, і на мене не кричи... Коли я тобі кажу, значить, на мене не кричи, бо я тепер можу так крикнути, що тебе і в селі не буде.

Гаврило був геть п'яний і поведився грубо, гоноровито, це й раніше було в його натурі, а тепер ще й підсилилося колишньою образою, горілкою і тим, що був добровольцем, воював, а отже, й став вище від будь-кого, хто сидів дома. Багато чи мало воював, хоробро чи боягузливо — тепер це не мало ваги, бо важив сам факт — доброволець Червоної Армії, а значить — герой, і йому дозволено якщо й не все на світі, то дуже багато.

— Гавриле, ти з мене знущався... — заломила руки Марія. — У мене чорним по білому написано! «Пропав безвісти».

— Туди, туди пропав, — показав п'яно рукою навмання.

— Куди, Гавриле?

— Гм, куди? — замотав головою і вишкірено засміявся. В його сміхові було щось хижувате й дурне, що спотворило обличчя. Він статечно, дуже повільно відкрояв шмат газети й довго неслухняними пальцями скручував цигарку, поки нарешті-таки скрутив і заслинив. — Подай сірники, — кивнув головою до Марії. — Там, на столі.

Марія послужливо подала йому сірники і знову сіла, напружено чекаючи. Але Гаврило закурив, сопів і мовчав, мабуть, таки вирішуючи, що сказати Марії. Його вагання трохи її підбадьорило, подало на щось надію, хоч, власне, про яку надію могла думати, коли так чи інакше Семена не було, Семен пропав, і їй сторази краще, щоб безвісти, щоб ніде його не було і могла б думати про будь-що. Вона тихенько підвелася, щоб не стривожити Гаврила, не підштовхнути його на відвертість і ступила до дверей, але Гаврило зупинив її окриком:

— Сиди.

— Ні... Ні. Не кажи мені нічого. Я тебе прошу, не кажи нікому нічого... Пропав, я знаю, що пропав, а більше не треба.

— Ти що? — здивувався Гаврило такій жіночій нерозумності. — Сідай, — і повторив лагідніше, бо бачив, що Марія зовсім зникла, зовсім розгубилася: — Сідай. Я трохи гарячий, але ти маєш розуміти: хто воював, у того перви не на місці... А про Семена я точно не знаю.

— А ти казав...

— Не знаю, — підвищив він голос. — Пропав, зник, корова його язиком злизала, — готовий був знову розкричатися, але тут же й погамував свій п'яний запал. — То було в Польщі, село не пам'ятаю, але знаю: ми відступили, кипули окопи, а потім Семена не було. Більше нічого тобі не скажу, сама думай, роби висновки. Ти ліпше знаєш, що мав у душі, ти його чула не раз. І я чув.

— А в окопі не могло засипати? — з надією спитала Марія по довгій мовчанці, хоч це теж нічого для неї не значило.

— Могло, чому ні? Але я його не знайшов, коли повернулися.

— Та й що, коли не знайшов? — напружилася Марія, ніби їй щось причулося. — Його засипало, Гавриле, а ти таке говориш. Як ти міг вигадати таке на Семена? — Марія схопила долонями обличчя і заплакала.

Гаврило, що досі, мабуть, не догадався про такий варіант Семенової загибелі, розгубився перед жінчиним плачем і, не знаючи, як поведеться в цій дурній ситуації, щоб не принизити себе в очах Марії, робив затяжку за затяжкою, аж газета схапувалася полум'ям, потім сердито кинув великий недопалок на долівку й розчавив його чоботом.

— Ну ти... ну, що ти... Маріє? — став затинатися. — Перестань. Хочеш, щоб засипало, нехай... Засипало, й баста. Тепер думай, як далі жити. Ти ще молода...

Марія схопилася і побігла з хати, плачучи вголос, наче оце й справді щойно дістала похоронку. Вона бігла селом, потім полем, через яругу, а далі й висілкою і не вмовкала — виливала в сльозах і образі за людьську підлість, і біль втрати, розголошувала всім, що тепер уже достеменно вдова, бо Семен загинув у Польщі, присипаний в окопі землею, Гаврило Стрижаків був з ним і бачив.

А потім повернувся скалічений Петро, і їй трохи полегшало.

— Маріє, ми не будемо оформляти закон... Хочеш бути зі мною — будь, але світ тобі в'язати не стану, бо я на ньому не жилиць, а в тебе ще попереду багато.

— Та так хіба й жити? Через тин?

— Перебирайся до мене.

— Я з свого нікуди не піду. А в мене хороми трохи ліпші, як у тебе... І діти до тебе прив'язалися.

— А ти малій сказала?

— Боже, як я могла? І ти не кажи, нікому не кажи, бо як я їй у очі подивилась би?

— Думаєш, люди не знають і не скажуть?

— Може, й догадуються, а знати не знають... Семен таке нікому не сказав.

Так, небого, я жила, без скарги й нарікань, подумки звернулася до Ганни, що спокійно й глибоко спала на канапі, тихо посопуючи, запрошуючи її до розмови, яку вчора не закінчили. Отак я жила, як бур'ян при дорозі — хто йшов, той і приминав. Може, люди й судили, і я себе судила, бо не жила добре, нікому було мене навчити. Та й чи можна таке навчити, чи можна такі стрілки намалювати, щоб жінка не заблудила, коли з усіх боків її смикають? Коли з усіх боків тягнуть. І для чого мені була та краса? Щоб потім пальцями показували: ген вона, та сама Марія... Якби ви знали моє життя і мою душу, не показували б, бо не винна я, бо свята я, бо мене на хресті розпинали, що й досі забули зняти, щоб уже на небо вознестися. Та сама Марія... Тепер уже не кажуть нічого, а тоді, коли я плакала, судили. А чи хоч хтось прийшов і спитав: що, небого Маріє, тебе болить? Чому, небого Маріє, тебе топчуть?

— Пане, я вас прошу, ідіть.

Наставляла перед себе руки, а він блудними очима, повними пристрасті, прідав її, загірбиши дужими руками, і буркотів:

— Будь розумна... Маріє... мила...

І це знову було те, що в блискучій, повній туманного дурману розкоші готельному номері з передпокою і спальнею. А тепер це було тут, у тісній кімнатці, і знову було задурманене вином і патяками на багатство, приглушене темрявою, цілковитою тишиною, що запала навколо, коли цілий будинок німував, і цілий світ німував, потішаючись над Маріїним безсиллям, страхом і соромом.

— Ідіть, гидкий.

І коли борсалися на підлозі, на шорсткому килимку, відчинилися двері, і наче розірвалося небо. Марія у відчаї впала грудьми на постіль і стала кричати, стала рвати на собі волосся, а Цвінерова дружина біла її кулаками по голові, дряпала нігтями обличчя, щоб її спотворити.

Де ти був тоді, справедливий світе?

Вдарила стільцем по голові? Так, я могла її вбити, і його могла вбити і сама більше не жити з сорому.

Де ти був, справедливий світе, коли Семен бив мене за

подружню невірність і теж дряпав обличчя, щоб споганити, щоб на мене не задивлялися, щоб від мене відверталися, від потворної.

Так, так, це вона, та сама Марія, що з неї можна писати святу Магдалину. Вам не подобається свята? Та кому подобаються святі жінки? Що про святих можна сказати, за що на них пальцями тикати?

А на грішну Марію: ось вона!

Ну сиди, сиди та плач з дитиною на руках, коли не знала шануватися. Було триматися чоловіка. А то пішов і кинув. З чого будеш жити, Маріє?

— Пастиму зелену траву, ходитиму в яругу на водопій, і дитину буду привчати до трави, до бур'яну.

— Маріє, ти не жартуй.

— А що мені залишилося, Петре? Ну, скажи, що мені залишилося? На двох ходити не вмю, заточуюся, то, може, на чотирьох буде певніше. Ось дивися на мене. Тварина. Такою мене всі мають. А я можу поклястися...

— Я тебе такою не бачу.

— Бо ти святий.

— Святі в церкві.

— Я не так думала.

— Ти знаєш, що я й тепер готовий, хоч і дитина, і поганий поголос...

— Ні, Петре. Він повернеться, я знаю, що повернеться. Перегорить. І ти не приходи ніколи, бо боюся, що не стримаю себе, бо ти для мене й досі такий, як був.

У Петра променилися сірі очі, тугою поймалося обличчя.

— Оженися, і я не буду думати, не буду мучитися. А так знаю, що вільний, і не можу собі наказати. Не маю такої сили, хоч ти знаєш, що я не слаба.

— До жодної душа не лежить.

Так, небого, я жила. Але не скаржилася нікому й не протягала руку, щоб хтось допоміг, бо лише на себе надіялася. А ти хочеш мене на вулицю вигнати, лише щоб запосісти оцю стару халупу. Потерни ще трохи, я сама переселюся, вже не довго буду сидіти на своєму троні, вже не довго буду королевою на цьому острові. А тоді перебирай у свої руки. Лише не сваріться з Антоном, бо він теж чекає, коли залишу. Чесно поділіться. Ти, Гавно, візьми собі верхнє королівство, там, де Поруб, а Антон візьме собі нижнє, над яругою, бо він уже тяжкий ходити на гору.

А Василь нічого не просить. Твоє, Ганно, верхнє, хоч твій батько... Ну, не твій справжній... Словом, інше не мусиш знати. Хату я не зберегла, бо дуже була стара, дерево сточив шашіль, що лише порох курився, коли завалилася. Ой, то була гроза така, що земля танцювала. А ще зранку я забігла за чимось. Не за «чимось», а за ним, Ганно. Сон мене дурив, і кожного дня забігала. Зайду до сіней і хочу впасти — так сильно б'ється серце, і боюся відчинити хатні двері, бо знаю, що даремно. Стою під дверима і думаю: хоч трохи поживу надією. А в сінях темно, і запах такий, ніби варили картоплю і ще не вивітрилося. В старій хаті той запах дуже довго тримається, стара хата так просякає життям, що нічим його не вимити, стіни ним просякають, долівка ним просякає. Я й тепер іду через те Петрове хижництво, і паморока мене б'є — так сильно пахне. Ти не відчуваєш, бо ти далека від цього, як пішла в міську школу, так усе й забула, розгубила. А в мене воно усе вросло, з усім вросло — з голодом, з святами, весіллями, похоронами, чекаваннями... Лише няня твого... Не твого, але... Знай, що няню, та й усе. П'ять разів його проводжала, а тисячу разів чекала. Всіх вас народила пі заміжньою, пі вдовицею, бо його дома не було. Ходив по світу, і не знаю — куди й за чим, а коли повертався, ви вже були. Одне задушилося, бо нікого біля мене не було, лише кіт нявчав, а я його не могла випустити з хати. А коли ти мала бути, втік без шапки, як на пожар. Такий у мене був календар — місяць разом, а роки — сама. І все воно, донько дорога, тут, у цій хаті. І я вся тут, більше мене піде нема, ні крихітки. А для тебе лише відпочинок, гриби та річка. Прийшла на чуже і пішла з чужого. А я й смерті боюся лише тому, що не буду бачити, чи в порядку тут, чи не наробив хтось шкоди. Ще я й одну ногу звідси не витягла, а вже поламав тин, відкрив навстіж. А Семен, коли загороджував, казав: загороджу тебе, жоно, щоб ніхто не пробрався, поки буду воювати. А він і досі воює, загорожу Антон зламав, бо сильний, він усе може зламати. Всі ви тепер сильні, а я зовсім змаліла. Не чекай, дочко, не чекай, бо я не вмру, бо я на цьому світі подержуся. Хто вистояв на цьому Човні, той заслужив безсмертя. Легких та порожніх вітер звідси попіс, як полову, а мене не міг, бо я прив'язана пуповиною, бо це моя мати, що мене пестила-доглядала. Я така щедра! Пішла в п'ять літ до Леона та взялася за мітлу, за пелюшки, за ганчірки... Що згадувати? Смикали старий Леон, та Рахіля, та їх сини за волосся, скільки хотіли. Я була ганчіркою в чужій хаті. Видерли мене з якогось поноше-

ного сарафана, намочили в помийному відрі, добре вижмакали, щоб була м'якою, і витирали мною підлогу, чоботи, все витирали, і я ніколи не просихала. Ану візьми там ганчірку і витри собі... І старі, і малі все собі витирали. А я потім зашкарубла і дряпала до крові. Малому Моті гарячу картоплю в рот забила, трохи не сконав, потім боявся потикатися мною, а старому Леонові підклала на стілець голку. Як чупнув широким задом, так заревів, так підстрибнув, що хата задрижала. Та що з ганчірки візьмеш? Викрутили, вижмакали — та й тільки... Боже, яка ніч довга! Ніколи їй кінця не буде. І мені скоріше прийде кінець, бо струхлявіла вся, що ледве купи тримаюся. Раз лише розсиплюся — та й по всьому. Будь здоровий, білий світе, вже ні ти мною, ні я тобою не буду журитися. А, то вже день, а я й не дивлюся. І дощ перестав. А я й не думаю, що в мене свято. Чому не думаю? Думаю! Життя своє згадую, сподіваюся, а про гостину чого журитися? Все в коморі, раз-два — та й гостина готова. Сідайте, дорогі діти, дорогі мої сусіди, і будемо веселитися, бо всього мали в житті доволі, лише веселого було мало.

За вікном було сіро, ще сонце не зійшло, і баба Марія вирішила ще полежати. Зажмурилася і знову полинула в звичну стариківську напівсонливість і...

...стала біля вікна й дивилася, як Семен теше стовпи для огорожі. На ньому сірий бушлат, куплений від якогось злодійчука за пляшку самогону, бушлат йому завеликий, і Семен у ньому видається дебелим і онецькуватим. Шапка-вуханка зсунулася на очі, набрякла від мокрого снігу і скидалася на мокрого плюгавого собаку, що скрутився в калачик, ще й куций хвостик стирчить.

— Ганно, чи то я сплю? — але дочка не озвалася. — Ой, не сплю, не сплю.

Семен вправно махав сокирою, а в Марії від якоїсь внутрішньої, самій незбагненої радості і щастя горло здушувала спазма... Мабуть, я щаслива на світі, думала вона. Попри все я щаслива. Он чоловік нарешті дома прижився. Втік з малярської армії, прийшов пішки від Дунаю, переховався, поки не прийшло визволення, і наче його підмінили. Ніколи досі не турбувався обійстям, а оце раптом взявся за хазяйство. Вилежався, відпочив

після двох років, відтанув душею і сказав: гех, запустило тут без моїх рук.

Попри все на світі я щаслива!

Надворі розталь, чорна грязюка, витоптана ногами, а з неба сиплеться густий-густиий сніг. Перший цьогорічний сніг на незамерзлу землю, на осінні болота. Він лягає на чорну грязюку і тоне, а на траві — біло, і стовбури дерев, і дахи хат, і гори теж замолочилися і нагадують про чудесні білі зими. Але поки що тільки сиво на сухих місцях, і дим над хатами сивий, гіркуватий, з мокрих політ, і не вгору пнеться, а спливає по дахах униз, бо мокрий, бо осінній, важкий. Із Семена куриться пара — розгарячився сокирою. Старий хворостяний тип, попробований курячими та собачими лазами, уже був звалений, складений під повітку, уже для воріт та хвіртки були вкопані три гладко обтесані букові стовпи. Вони позначили межу майбутнього подвір'я. Чомусь Семен розширив його. Коли Марія спитала, для чого, він таємниче підморгнув і сказав весело: сини ростуть, підуть весілля, треба місце для танців-увиванців, ще ми з тобою, Маріє, натанцюємося, на своєму не встигли, а на сипівських відтанцюємо за все.

Марії хотілося, щоб Семен поглянув у вікно, в її бік, їй раптом закортіло побачити його обличчя, його очі, його вуса, його веселу усмішку, бо за всім цим так заскучала, що ніяк не могла насититися. Куди ходила, що не робила, а очі — на чоловіка, і думка радісна про чоловіка: я така щаслива! Ну, оглянься, дорогий мій, я стою у вікні і чекаю. Який ти гарний, і великий, і товстий, як ситий кіт. Лише насправді ти худий, заморений, то бушлат великий. Погано на фронті годували, не було мене, щоб наготувала. Тепер вже нікуди тебе не відпущу, буду доглядати, як малого, сама не поїм, а тобі дам... Ну, повернися до мене, я тут чекаю, у вікні чекаю.

Семен випростав спину, видно, занила, збив зсунути на очі шапку-вушанку і несподівано повернувся до вікна. Марія вся розцвіла від того доброго погляду, від його легкої, нічим не затьмареної посмішки. Я щаслива, яка я щаслива! Відпочинь, крикнула Семенові крізь вікно, а він считав мімікою: що? Відпочинь, показала жестом, але Семен заперечливо замотав головою: ніколи, треба робити. По-парубоцькому підморгнув їй, поплював у долоні і знову зігнувся над буковим стовбуром, розмашисто загнував сокирою, полетіли білі друзки. А Марія продовжувала милуватися ним, радіти своєму великому щастю,

леліяти в душі радісні думки, що не виходили далі за сімейне коло: він, вона, діти. І то буде сьогодні, завтра, з а в ж д и. Він, вона, діти, і всі разом, усі щасливі.

Край города біля яруги показалася чиясь постать, і хоч була за кущами, за сонячниковим бадиллям, за пеленою снігу, Марія впізнала дочку, що поверталася із сільської школи, куди ходила після того, як окупанти торік закрили однокомплектну школу на висілку. Побачивши дочку, одягнуту в старий піджак, пов'язану чорною хусткою над самими очима, щоб не залітав сніг, Марія злякано перевела погляд на чоловіка й обірвала недоспівану свою радість: він, вона, діти...

Семен теж побачив дочку і перестав працювати. Не піднімаючи з чола ушанку, ніби хотів замаскуватися, стежив за дочкою, проводив її очима.

— Чи то я сплю, чи мені сниться, Ганно?

— Чого вам?

Стара Марія прокинулася, але та тяжка картина і той тяжкий, тривожний настрій її не кинули. Видіння було таке сильне і реальне, що не могла від нього відмахнутися, і продовжувала згадувати.

Семен стояв непорушно, аж поки мала не підійшла до нього зовсім близько.

— Що робите, няню? — спитала дівчинка. — Тешете? Він відповів не відразу:

— Тешу.

— Робите загорожу?

— Роблю.

— Для чого?

— Щоб злодії матір не вкрали.

— Ти боїшся злодіїв?

— Боюся. Можуть біди наробити. Можуть казна-що наробити.

Мала пішла до хати, а Марія кинулася до неї і стала цілувати:

— Ой, замерзла як! Скидай, скидай піджак, давай я допоможу.

— Я сама, — випручалася дівчинка. — Що ви, як маленьку?

— Маленька, ти в мене завжди маленька. Ану не крутись, ой, які личка холодні! Чим ти застібнула, дротом? Боже мій, ану знімай лише, я пришию гудзика.

— Я сама пришию, він у школі відірвався, ось...

— Сама, сама... А чоботи які мокрі, не бійся, перемерзли ніжки, як качани. Роззувайся та сідай біля печі. Марія роздягла, роззула дочку, на руках понесла до печі.

— Грійся, поклади ніжки ближче до вогню, от сюди, на поліно, а мама зараз обід наготує, гудзика пришиє...

Але метнулася до вікна поглянути: що Семен? Він сидів на старій колоді, звисивши руки й голову, обличчя Марія не бачила, його закрила шапка, але їй досить було бачити згорблену позу, щоб зрозуміти, що в нього в душі діялося. Хороший, щасливий настрій, що так владно залив був душу, коли все здавалося до неймовірного простим і гарним, раптом розвіялося, наплив до хати вологий осінній холод, і Марія мерзлякувато щулилася. Виявляється, не просто в колі, де тільки він, вона і діти. З-поміж усіх визивно вистромлювалося кругле біляве личко чужої, і від нього всі робилися нерідними, підкидьками. Семен, видно, зжаднілий за два роки воєнної бездомності, до сімейного тепла й затишку, хотів цього не помічати, а може, й не помічав на перших порах, та вже через кілька днів пасторожена Марія відчула, що тріщина не затягнулася. Та заспокоювала себе: боюся, а тому, мабуть, привиджається. А ось зараз зрозуміла, що даремно себе обманювала.

За обідом Семен крадькома вивчав дочку, а потім винувато відвертався і брався до їжі, щоб забутися. Ів мовчки, а як Марія щось запитувала, відповідав коротко, з винуватим виглядом.

— Ти чого такий? — допитувалася Марія вкрадьки, обережно, щоб не зробити гірше, вдаючи, ніби не догадується.

— Нічого, стомився.

— Ти відпочинь, — просила Марія ласкаво й співчутливо.

— Відпочивав два роки, — відповів дратівливо. Він сердився на Марію за те, що прикидалася, ніби не розуміє, але, щоб якимось згладити, додав: — Промучився два роки, щоб їх чорти забрали.

— Ой, промучився, промучився. А тепер сиди в теплом, відпочивай, з хазяйством я й сама впораюся. А загорожу зробиш весною, як потеплішає.

— А, — махнув рукою, відбиваючись від її настирливості. — Сидіти та дивитися на... дивитися на це все — думки замучать. За роботою час скоріше минає.

Він повеселішав, коли повернувся з школи Антон, а за ним десь від сусідів об'явився голодний і посинілий від холоду Василь і від дверей кинувся батькові на руки.

— От мої хлопці, мої легіні,— загукав Семен, куйовдячи малому шапку нечесаного волосся.— Розкажуй, де ти гуляв-волочився, шибенику малий? Ану давай до миски. А руки, руки? У гної з курями теребився. Ану, Антонку, бери його, шкреби з нього грязюку.

— А він завжди, як порося,— сердився Антон, але тут же з любов'ю й турботливістю брався допомагати чотирілітньому братикові.

— Сам ти, як порося, а я білий. Мамо, правда, я білий?

— Білий, білий, як свинячий сир,— дражнив Антон.

Дитяча простота, безпосередність, дитячий щасливий гомін родили в Марії заплутані переживання, безліч нерозв'язних запитань: чому, ну чому?.. Але що — чому? І хто в цьому винен? Ніхто не винен і всі винні, всі, всі, навіть вони, діти, хоч бозна за що. Чи за те, що прийшли на світ, чи за те, що радіють одне одному й не підозрюють: навколо них діється веремія в батьківських почуттях і загрожує хтозна-чим. Марія рада була б хоч на якийсь час сховати дівчинку, віддати її до когось з рідних, але в неї не було рідні, а дитина, мов на зло, розпещена братами, завжди була на виду, завжди найголосніша, найвередливіша, найвимогливіша. Вона першою липла до батька — залазила йому на коліна, відштовхувала братів і до ревнивого крику відстоювала своє неподільне право на батькову ласку: мій няньо, мій няньо. А Василько, в свою чергу, відштовхував її і собі кричав: мій, мій, мій! Семен досі якось заспокоював дітей і старався вигадати собі роботу, щоб піти, або для них вигадував якусь роботу, щоб відв'язалися. Зате зараз, коли по обіді діти загіяли суперечку, Семен якийсь час мовчки в чомусь вагався, ламався в душі. А Марія чекала, ні, вона благала в думках, щоб встав і сказав: мене чекає робота, але він не вставав і не брався заспокоювати дітей, а коли дівчинка відштовхнула брата і той заплакав, Семен схопився і крикнув:

— Іди, іди, ти не моя! Чуєш, ти не моя! — Змінившись на обличчі, пояснив, розтлумачив: — Він мій і він мій, а ти ні!

Стямившись, що вчинив недопустиме, напavidку одягнувся і вибіг з хати, залишивши за собою дитячий плач,

лемент, галасування. Марія намагалася якось помирити дітей, заспокоїти, а потім налуццювала обох, а коли старший взявся заступатись, налуццювала і його, а далі лягла на канапу долілиць і сама зайшлася плачем.

Семен згодом виправив свою помилку: пояснив дітям, що він солдат і Антон з Василем солдати, а Ганна дівчина, значить, вона не солдат, вона мамина. Але то було для дітей, а для себе й для Марії залишалось інше, і воно не старіло, не затухало, а при кожній найменшій нагоді спалахувало гостро й пекуче. Щоб цього обминути, Семен більше затримувався надворі і, як тепер Марія зрозуміла, загорожу теж взявся ставити не з хазяйської турботливості, не з думкою впускати тут коріння господаря, хоч, може, в перші дні й було таке в душі, й не гнав його від себе, бо намандрувався по світах по нікуди, і ця тиха гавань справді видалася йому наразі земним раєм і засліпила очі на всі складності, притлумила увагу й гостроту сприймання того, що могло розворушити, розбурхати пристрасті.

Із загорожею возився довго, брався до неї з перервами, насував з нею нерви і собі, і Марії, ходив до сусідів на посиденьки, ходив через яругу, що стала затягатися від берегів прозорим льодом, у село, прислухався до розмов і ставав замкнутим, похмурим, а потім сказав:

— Загороджу тебе, жоно, щоб ніхто не пробрався, поки буду воювати.

— Ти для чого?..— уже не злякано на таку приголомшливу, здавалось би, новину для жінки, а із злорадством спитала Марія.

— Тебе треба обгороджувати.

— Дякую, дорогий чоловічку, за турботу.

Поїхав уранці, коли діти ще спали. Поцілував хлопчиків, а про дівчинку забув.

Сипався сніг густо, земля була сліпучо-біла, і коли Семен вийшов з хати, ще ніде не було слідів. А природа вся урочисто-мовчазна, чиста й велична. Марія, боячись потолочити цілинний сніг, двором пішла за чоловіком слідом, а за огорожею порівнялася з ним, взяла за руку, і до яруги ішли поруч і мовчали, і все навкруги якось величаво мовчало. Над яругою хвильку постояли, в обох на очах були сльози й туга. Семен ковтав пересохлим горлом, потім обняв Марію вільною рукою, поцілував і сказав:

— То я піду.

— Іди,— сказала Марія. Хотіла додати: вертайся скоро

живий і здоровий, але залишила це в думці, для себе, а йому сказала: — Мене тут знайдеш. І дітей тут знайдеш.

— То я пішов.

— Іди.

Потім потягнулася самотність і даремне чекання.

Іде полем, а сніг глибокий, злежаний, померезаний слідами. Люди дістали наділи і ходять по снігу, міряють землю кроками, ховають обличчя від пекучого вітру, повертаються до нього спинами і ступають упригинці, наче і їх вітер позгинав, як дерева над річкою. Вільхи та верби зачорнили берег річки.

— Тепер ми, Маріє, господарі — масмо землю.

— Ой, тепер ми газди.

— Твій пише?

— Пише, кожного дня.

— Мій фотографію прислав.

— І мій.

І Марія повертається обличчям до вітру: хай січе, хай палить холодом, хто тоді розбере, від чого?.. Од вітру, звісно.

— Мамо, а чому няньо мене не любить?

— Не вигадуй таке.

— Ви думаете, не знаю?

— Що, що знаєш?!

— Бо я не солдат, а Василь з Антоном солдати.

— Яка ти в мене розумна, яка ти в мене золота. Зате я тебе дуже-дуже люблю.

— Бо я ваша, правда?

— Ти моя, моя, муко ти несказанна.

3.

Ти потім з нею зустрічався? — хотів спитати Андрій, але відповів собі сам: звісно, зустрічався. Моряк десь плаває, а що молодій жінці робити? Веселися, душе, поки можеш, живи, поки живеться, лови, поки ловиться. Театри, кіно, телебачення — там, мабуть, усе в один голос волає: дай щастя, боженьку! А я в боргу не залишуся — возвеличу ім'я твоє, свічку куплю, як собаку облуплю, дам на службу, лише будь чоловіком, не скупися на якусь там дрібницю, на якусь там молодицю. Їх же скільки! Щось моя молодиця довго спить, забула й про машину. «Бо казала я тобі, бо лише ти, бо лише я...» Ой господи, вуха тріщать. У Василя добре: він — в один бік, вона — в дру-

гий, і будь здорова, яворова, присилай телеграми. Треба, мабуть, вставати та дивитися, що з світом твориться, чи хтось не вкрав. Може, лише ми з Василем залишилися, а інші — люлі. А ми двоє на весь рай, два парубки без жінок. Та-а-ак, без них довго не протримаєшся, будеш гупати у двері всевишнього обома кулаками: або переробляй на цілого, або давай і другу половину, бо весь рай у пекло перетворю. Треба вставати.

— Ти потім із нею зустрівся? — все-таки вихопилося.

— Бачу, ти закохався.

— Ти кмітливий.

— Доц перестав, і буде гарна днина.

— А ти не кмітливий. Я це вже давно зрозумів.

— Землероб.

— Землераб, Василю. Раб землі, природи взагалі. Якби можна стати господарями, а не рабами... Принаймні господарями самих себе... Усі, мов янголята з білими крильцями...

— А далі що?

— Все, крапка.

— Після крапки можна починати: раз-два!

Василь пружиною підстрибнув, зробив кілька змахів руками під команду «раз-два» і ступив до драбини.

— Десять годин.

— Жартуєш?

Андрій теж притьмом схопився з неприємним відчуттям, що проспав якусь роботу, хоч тут же й висміяв себе: ніяка робота сьогодні не чекає. А Василеві сказав:

— Уяви собі, ми могли й гостину проспати.

— Ото була б оказія.

На їх голос вимогливо замекала коза, і Андрій їй крикнув:

— Сьогодні такий день, кізонько моя люба, кізонько моя мила, що доведеться потерпіти. Ти знаєш, що сьогодні? А, нічого ти не знаєш. Сьогодні... — Він виглянув з-під хлівця і сторопів, і те, що побачив, пояснив козі: — Сьогодні, дорога моя, перший день світового потопу. А то — сорок днів і сорок ночей. Значить, ще тридцять дев'ять...

Він у старих штанах, у майці, стоптаних черевиках подався на город, насторожено й здивовано оглядаючися, наче чекав розумного пояснення тому, що побачив. Але ні з котрого боку не було ніякої відповіді, крім одної: вода.

На нижньому кінці вода досягнула крайніх хат, у Мойсея піднялася до перших східців, а ящики посеред двору були майже на третину у воді. Літній тваринницький табір край висілка теж був оточений з усіх боків, корови снували під навісом, потикалися то в один, то в другий кінець і неспокійно мукали. А небо заволоклося хмарами. Сонце, що було виглянуло спозаранку, давно сховалося, і знову над землею висів дощ.

— Проспали, Василю... Так можна все проспати, — позлився Андрій.

— А що було зробити?

— І небо можна залатати при бажанні... Ти знаєш, звідки цей потоп? З дурної голови. Ходімо, я йому подзвоню, спитаю: ну що, дорогий? Ходімо.

Його звична вайлуватість зникла, в руках появилася енергійність ділової людини, що вирішила зробити раптом щось єдино можливе в даній ситуації.

— Бачиш, Василю, куди воно заводить? І хто за це відповідь? Ніхто. Уяви собі, ніхто. Отака безкарність... А пам'ятаєш, скільки з ним мама воювала, казала: не рушай, для чогось вона потрібна, раз люди насинали. Ні, бачиш, усі до нього були дурні, лише він мудрий. Що нам природа? Ми її, як кішку — за хвіст...

Андрій ступав широко, довгоного, Василь відстав і не чув, що говорив далі. У бригадному будиночку було порожньо, насмічено, на підлозі рябіли недопалки, видно, бригадир уночі смалив і не вибирав, куди кидати недопалки. Андрій схопив у руку телефону трубку, підніс до вуха.

— Я тобі скажу, дорогий... Що таке? Тьху на тебе! Василю, уявляєш собі, телефон не працює. — Стукав пальцями по важелях, а потім кулаком по столу. — Ти уявляєш собі ситуацію? Відрізані від усього світу. Може, й електрики нема? — Повернув вимикач і сплеснув у долоні. — Чудово! Уявляєш собі, отакий маленький самостійний світ? Первісний спосіб життя — без електрики, без телефонів. Ми починаємо його освоювати... «Множтеся, наповняйте землю і владарюйте нею...» Один дурень наказав зруйнувати дамбу і створив нам маленький помилковий світ... Що з ним будемо робити, Василю?

— Не знаю.

— Думай. Ми господарі, значить, маємо думати.

— Он бригадир, він придумає.

Бригадир зрадів, заставши в конторі людей, привітався і відразу запропонував:

— Курить.

— Спасибі.— Андрій взяв цигарку, але не припалив.

— А я вранці аж зрадив, коли показалося сонце, і думав: пронесе. І знову собі ліг...

— Скажіть, що з цим телефоном? — перебив Андрій.

— А ви не бачили? Стовпи під водою...

— От оказія. От педоля. Хоч трохи попсував би йому нерви, бо воно має боліти до смерті. Зробив паскудство — знай, що так не минеться.

— Ви про Гаврила Гавриловича? — догадався бригадир.— Він хотів зробити добро...

— Робити добро — страшенно хитра штука. Тут можна бачити всіх, а можна тільки себе.

Бригадир цю розмову не підтримав, бо це тепер нічого не значило. Зараз треба було думати, що робити, принаймні вгадати, чи на цьому кінчиться, чи підніметься вище і затопить виселок?

— Дорого я тепер заплатив би, щоб хтось сказав, як там? — показав бригадир пальцем угору.

— О-о-о,— проспівав своїм безбарвним, але повним іронії голосом Андрій.— Люди споконвіку прагнуть розгадати, що там? Звісно, бог і всі святі, а отам,— показав униз, під ноги,— пекло з усією нечистою силою. Тільки як воно все влаштовано? Того, на жаль, не знаємо...

— Вам жарти...— засоромився бригадир за проявлену довіру, хоч мав сподіватися іронії, бо знав удачу Андрія Васильовича.

— Коли людині нічого не залишається, вона починає жартувати, глузувати з свого безсилля.

— Хіба нічого не можна зробити?

— А що зробите?

— Я не знаю, але скласти руки теж не маємо права.

Бригадир був молодий, до армії закінчив сільськогосподарський технікум, служив у ракетних військах, а після армії три роки працював у колгоспній конторі, писав усілякі папірці, потім йому дали захирілу бригаду, з якої майже вся молодь розбіглася і постало питання про ліквідацію й самої бригади.

Бригадир вчився заочно в інституті, постійно мав академічні заборгованості, бо всілякі господарські справи, а особливо громадські доручення, якими колгоспне керівництво щедро наділяло невідмовного в роботі молодого спеціаліста, не дозволяли серйозно готуватися до екзаменів, а несерйозно Степан не міг, не вмів.

Щоб одружитися, йому теж не вислачало часу, і в усіх відношеннях жив невлаштовано, думаючи тільки про те, щоб вивести з відставання бригаду, а вже потім — усе інше: інститут, одруження, нормальна, як у всіх людей, квартира, одяг...

— Щось треба думати, Андрію Васильовичу...— знову з довірою звернувся до Андрія, бо то був районний агроном і мусив щось порадити.

Тон наївної довіри однак не налаштував Андрія на серйозний лад, і він продовжив з іронією:

— Ось,— показав очима кудись угору, на стелю.— Тільки й там глухі.

Молодий бригадир невдоволено зморщився, і на його обличчі застигло розчарування, ніби хотів сказати: ось які ви.

Василь вийшов з контори і здивувався: на висілку було тихо, спокійно і навіть безлюдно. Хоч тут не до спокою, подумав Василь. Хай-но з гір піде нова хвиля — будемо плавати.

Все навкруги було гнітюче, застигле. Аж під хати стелилася пелена жовтої води, сховавши під собою луки, де вчора ще паслася худоба, де було зелено. А відразу за цією жовтою пеленою — кінець світу, сипя безвість. І дзвонять десь дзвони. А кладки не видно. Та-а-ак, кладку затопило, стривожився Василь. Кладку затопило, і Віра не прийде... От як воно погано склалося. Що тепер буду робити? Лише через цю призму сприймання відчув справжню величину лиха.

Повернувся в контору, сів біля стола і з неприязню дивився на німий телефон. Невже так нічого й не можна зробити? Дурне питаю. І все-таки...

— Степане...— Затнувся, бо знав, що хоче спитати дурне. Але таки мусив спитати і чомусь відчув, що треба звернутися до бригадира й по батькові. Але як його по батькові? — Степане Васильовичу...

— Я Іванович, але називайте просто Степаном. Мене всі так звуть...

— Степане Івановичу, невже ні в кого нема човна?

— Нема. Таж ніколи досі не потрібен був...

Знаючи, що хоче сказати нову дурницю, Василь і далі не стримався:

— Треба бути готовим до всього.

— Тут ви, Степане, прогавили,— дуже серйозним тоном

підтримав Андрій.— Ви мусили мати вертоліт. Принаймні амфібію.

— Жартуєте, бо не відповідаєте ні за що. А я боюся...

— Чого боїтеся? — ласкаво спитав Андрій. Він був стурбований і ображений і в такому стані мусив з когось кепкувати. Власне, не з когось, а з себе, але настрої передався на співрозмовника, бо не міг себе гальмувати.

— У горах, мабуть, і зараз іде дощ.

— Та хай собі, ви не журіться,— сказав Андрій.— Хай горяни журяться своїм дощем. Не будемо ми за всіх мати журу. Хай кожен думає про себе... Гаврило Стрижак думав про себе і бачите, як усе гарно нам влаштував.

— У горах, мабуть, і зараз ллє,— повторив бригадир і приплюснув долонею мокру беретку, що й до того була приплюснута і скидалася на підгорілий млинець.— Як звідти налетить нова хвиля... З худобою що зробимо?

— За корів не турбуйтеся, вони добре плавають. А я плавати не вмю,— роблено забідкався Андрій.— Треба собі високе дерево виглядати.

— Он дуб,— охоче і не без іронії показав бригадир у вікно.

Андрій висунувся у вікно, там і справді височів товстезний дуб з розлогою кроною, і Андрій здивувався — як міг його досі не бачити? Можна, виходить, так жити, щоб нічого не бачити, навіть отакого велетня. Можна, значить, жити сліпим, а раз лише жахнутися: он воно яке? Страшне? Може, й страшне, а може, й ні. В мене є якась серйозна турбота, а я думаю казна-що. Якись у мене чорні думки сьогодні, з чого б то? Дуже просто. У мене були інші плани, я думав прекрасно провести ці дні. Та хай йому дідько.

— Ходімо, Василю, додому, все одно нічого не зробимо. Я хотів на Стрижаківі зігнати злість, а не виходить. Ти знаєш, що цікаво? Мені головне — зігнати на комусь злість за те, що вийшло не так, як я планував. Степане, вам не хочеться на комусь зігнати злість?

— А що з того?

— У безвихідному становищі треба пробувати все. А може?..

— Дивіться, які там хмари. Там просто ллє...

Чи т а м лило, важко вгадати, бо з усіх боків було однаково темно, обложно, і можна було подумати на будь-що: туман, мжичка, злива... Бо все то було за морем води, десь т а м...

У бригадира був кепський настрої, він боявся, що з гір нахлине ще більша вода, і під цей настрої там, куди не

сягала його воля, лив дощ і потоки води гуркотіли зворами, перемахували через валуни, зривали на своєму шляху мости. І чим довше бригадир вдивлявся на темно-синю пелену, що огортала маленький, підвладний, а радше — доступний його сприйманню світ, тим очевиднішою видавалася йому загроза.

А для Андрія та м купчилися низькі тумани, що вставали після нічної зливи. Бо він хотів, щоб було саме так. Андрій любив у таку пору бродити по мокрому лісі, шукати під кущами гриби, вгадуючи наперед, чи знайде під отим кущем чи під деревом гриб, ніби ведучи з собою гру: знайду — не знайду.

Тепер я нічого не знайду, сердився Андрій. Будемо сидіти в хаті — та й тільки, а в мене були свої плани. Виходить, життя побудовано поганенько, хтось добре поміркував, з чого його будувати. З каміння, глини, заліза. Змішав добре і зліпив кожного з нас. Усіляких наліпив. Це, Андрію, будеш ти, а це — Василь. А якщо хочете, можна й навпаки: це Василь, а це — Андрій. То лише ми тремтимо кожен над собою, а в глобальному масштабі... Ганна правду каже, що я над усім тремчу, усім турбуюся. Тепер не буду, хай турбується бригадир. Я собі теж можу створити маленького чортика, щоб мені служив. Покладу під пахву зносок, буду його дев'ять днів носити, і вилупиться чортик.

— Андрію Васильовичу.

Андрій у думці буркнув: дай мені спокій.

Але коли бригадир з довірою спитав, чи не слід було б все-таки, ви розумієте, на всякий випадок зробити насип ось там, неподалік від Мойсеевої хати, на отій горловині, Андрій йому поспівчував і сказав без іронії і колючості:

— Не знаю, Степане.

— Ось від тої тополі, бачите?

— Не знаю...

— Якби там перегородити, тоді ніяка вода не добереться до центру висілка. Лише відти можна чекати біди... Ходімо подивитися.

Вони пішли до тополі, оглянули, виміряли кроками, і Андрій задумався:

— Гм... гм...

Бригадир стежив за ним напружено, з надією, аж подався вперед, ніби хотів швидше вирвати бажану відповідь.

Андрій ще раз пройшовся, міряючи кроками ширину горловини, потім сперся плечем об тополю і сказав:

— А ви розумно придумали, Степане. Мабуть, розумно. Мабуть, скликайте людей.

Бригадир враз повеселішав і притьмом кинувся до контори, щоб по радіо скликати людей, але тихо полаявся, коли ненароком ще раз нагадав собі, що електрики нема і вся техніка мертва. Доведеться мені ходити від хати до хати й пояснювати кожному, і кожен буде кивати на сусіда. Був би я справжній господар, цього б не трапилося. Коли пішов дощ, я казав, що треба підсипати дамбу. Керівник має бути рішучим і твердим.

Першою на його дорозі стояла хата старого Адама Панасюка. Бригадир рішуче піднявся бетонованими східцями на широку веранду і стулив кулак, щоб заґрюкати в двері, бо саме «заґрюкати», а не «постукати» відповідало його настроєві; заґримати і крикнути щось сердите, щось грубе, щось образливе. Але замість того, він мимоволі постукав тихенько і став прислухатися. Потім постукав іще раз і знову прислухався.

Андрій з Василем стояли неподалік.

Він постукав знову, трохи голосніше, але ніхто не озивався.

Хата в старого Панасюка була нова, ще не обштукатурена, і будував її старий, не знаючи, для кого, а може, й для чого, бо діти його вже давно жили в місті і мали комунальні хати.

Бригадир постукав ще голосніше.

Фундамент, вимуруваний з тесаного залізняка, був високий, надійний, і нічого було боятися, що вода може дістатися до кімнат. Зате підвал, де старий Адам тримав поросю і курей, могло затопити. Вода піднялася вже до двору, а на городі з-під її жовтого покривала виступали тільки султани кукурудзи, та тички квасолі, та хиталися на воді соняшникові шапки, і було таке враження, що шапки повитріщувалися від страху, повідкривали великі роти, наче кричали: о!

Коли появилася у дверях старий Адам, у нього теж раптом обличчя перетворилося в круглий рот: о-о-о-о! Але він не кричав, бо горло здавили страх і подив, лише згодом прорвався високим, півнячим:

— Во-о-о! Во-о-о!

Не «вода», а тільки «во-о-о», і ціле обличчя — круглий соняшник. Бо все раптом, зі сну, з несподіванки, з повного блаженства, що ніяк і не пригадує: було вже щось подібне чи ні, врятувався тоді хтось чи ні?

Старий розвів руки і продовжував кричати, незважаючи на бригадира:

— Во-о! Во-о-о!

Василеві кортіло засміятися, але старий Адам став на коліна і заволав:

— Лю-у-уди!

Потім кинувся в підвал, випустив порося і став його заманювати на східці, до хати.

— Чинь, чинь, чинь... Допоможи, Степанку.

— Та що ви робите?

— Заженемо до сіней. Чинь, чинь, чинь... Лови за ніжку, за хвіст, занесемо, бо дурне. Бо таке дурне, аж кувіче.

— Киньте ви порося, беріть лопату. Кажу вам: лишіть. Чуєте? Ходімо насипати дамбу.

Налякане порося, кувікаючи, кинулося у відчинену хвіртку, забрело у воду, злякано заверещало і метнулося назад, а старий Адам спіткнувся об якесь начиння, розкидане по двору після будівництва, і впав на руки.

— Люди, допоможіть! Люди, дияволи, чорти, порося топиться!

Василь з Андрієм перехопили опаліле порося серед городу і завернули на подвір'я, там якимось загнали в куток, зловили і понесли до сіней, потім заносили до сіней курок, два лантухи білої муки, і лише після того старий сів на східці.

— Но, оказія... огонь пекельний... А я собі спав... бо хто міг подумати... — проптовхував Адам уривані від перевтоми слова. — А звідки напасть?.. Мабуть, дамба... Стрижакова робота... — І раптом знову закричав: — Люди, чорти, кому вона заважала? Сотворитель сякий-такий... Море створив... огонь пекельний.

— Ходімо, діду, — почав квапити бригадир. — Будемо щось робити...

— Яму копати, бо що інше? Всім ямку!.. Ходім, люди, та пом'янемо, поки живі... поки не впаде з неба огонь пекельний...

Сіпаючись, підвівся, відчинив двері, а порося кинулося йому під ноги, залящали кури — трохи знову весь дідів товар не опинився на дворі.

— Зробимо поминки, бо потім буде пізно. Всьому буде кінець.

Ті опиралися, але старий силоміць заштовхав їх до хати.

— А порося для чого рятує, коли всьому кінець? — підколов старого балагура Андрій. — І порося, і курей...

— Бо дурний, бо таке в крові... сам здихай, а худобу бережи... Моя небога ще з того світу приходила до худоби...

— Як — з того світу? — спитав Василь.

— Приходила... Її спалив огонь пекельний...— Старий розгониисто перехрестився.— То нині роковина... ходіть, пом'янемо.

Весь у білому, старий Адам скидався на якогось чаклуна чи шамана, і в словах його було щось чаклунське, мабуть, саме тому дехто з селян вірив, що Адам знається на якихось чарах. Ця слава велася за ним ще з молодості, а надто після загадкової смерті його дружини Єви, на якій оженився не так з любові, як з легковажного бажання спарувати біблійські імена — Адам і Єва. Чи було й справді так, чи Адам вигадав, але про таємничість смерті Єви й досі пам'ятав цілий виселок. Спозаранку встала жінка цілком здорова, затонила в печі, а коли почала молитися, раптом несамовито закричала: «Огонь пекельний з неба!» Впала на долівку й більше не підвелася. Обличчя в мертвої було червоне, ніби й справді вогнем обпечене.

Потім уже Адам зв'язав цю дивну смерть дружини і особливо її крик «Огонь пекельний з неба» з подією, що відбулася того ж дня і ніби тої ж години та хвилини за тисячі кілометрів від маленького Човна в японському місті, надавши їй у такий спосіб іще більшої загадковості й таємничості, як і самій атомній бомбі. Більшість жінок схильна була цьому вірити, але інші слухали Адама, знаючи його вдачу, з поблажливою усмішкою. Та як би там не було, а день раптової смерті Єви, а отже й чорний день світової історії через оту загадкову смерть дужої молодой жінки, яка сполошила околиці і зігнала на похорони силу-силенну людей, став пам'ятним для човнянців, а атомна смерть дістала якусь особливу окраску.

— Сідайте, сідайте, люди, — метушився старий Адам.

— Сідати, діду, ніколи, — сердився бригадир. — Треба рятувати виселок, насипати дамбу...

— Треба яму копати, — кричав Адам, по-шаманському розмахуючи руками.

Хата була майже порожня: старе ліжко, чотири скрипливі саморобні стільці, такий же старий, з посіченою дошкою стіл. На кожній ніжці стола були зарубки, що показували, як росли діти.

— То я собі значив, як тяглися на стіл за хлібом... Лише хліба тоді не було... Тепер є, а вкусити нічим, біда зуби взяла. Сідайте.

Та сідати було ніде, бо на кожному стільці щось валялося, якесь ганчір'я, якесь начиння, якесь селянське снастя.

— Кидайте на землю, бо старий я такий, як праведний

Ной, і не встигаю, — крикливо розпоряджався Адам, безладно метушачись.

Із шухляди стола вибрав хліб і попросив, щоб хтось нарізав, потім поставив на стіл великі гранчасті склянки і теж попросив, щоб хтось налив, бо в нього танцюють руки, бо біда до них взялася та тіпає ними, як пропасниця, але то вже недовго, бо Єва кожну ніч приходить і просить, щоб уже йшов, каже: чи тобі, Адаме, ще не допекло самому, каже, що там дуже добре: і годують, і поють, і робити не силують. Та я вже й пішов би, лише не знаю, на кого це залишити, а з собою брати не дають, кажуть: що на землі нажито, треба залишити на землі, а з собою нічого не можна нести, святий Петро ще й кишені вивертає, щоб не заніс якусь грудочку грішної землі. І то, щоб ви знали, мудро. Якби можна з собою брати, вже нічого на землі не лишилось би, ще й каміння понесли б, і глину, і сміття. Лише написати на табличці: тут була Земля.

— А хто, діду, напише? — спитав бригадир.

— Но, ви кажіть, люди добрі... огонь пекельний... Вона, небога, впала... ой-йой... Річниця нині...

А в мамі день народження, подумав Василь збентежено. Справді, в такий день. Смерть і народження. Єва, прамати заги... Що я й справді, вона не загинула, раптово померла. Хоч був би старий про це не нагадав, бо тепер уже буду думати...

І воно буде мені псувати настрої. Воно мені буде псувати свято...

— Но, ви кажіть, люди, кінець...

— Не лякайтеся, діду, до кінця ще не близько, — насмішувато заспокоїв Андрій.

— Кажу вам, люди: світ такий ненадійний... люди його так розхитали, як той дзвін. Бо люди стали страшенно мудрими. Розхитали-розхитали, а зупинити не можуть. Бо розхитати легше, як зупинити...

— Ви, діду, багато мудруєте, — перебив молодий бригадир, бо йому не сиділося, бо дідові балачки лише побільшували його неспокій і тривогу.

— Мудрувати мушу, бо світ тепер мудрий, — закричав дідо. — Світ такий мудрий, що сам себе перемудрувати хоче... А тим, що за морем, нема спокою, ми їм очі колемо, моя нова хата їм очі колемо... Тут по радіо я слухав, скільки того вже пароблено. Вибухне — і цурки не залишаться.

Андрій засміявся з дідової балачки.

— Не смійся, не смійся, бо то не смішки... І цурни не залишиться... І вони там, за водою, не відсидяться. Я десь читав, як то було, коли мою Єву... Ой-йой...

«Енола Гей» зробила різкий розворот на 60° від бойового курсу, пішла в круте піке і з максимально можливою швидкістю почала віддалятися від цілі.

Стрілки показували 8 год. 14 хв. 50 сек. Бомба на висоті 600 м.

І коли о 8 год. 15 хв. бомба спустилася ще на 100 м, бомбові прилади включили систему ядерного заряду — це миттю викликало ланцюгову реакцію.

...8 год. 15 хв. 30 сек. Вибух.

На якусь долю секунди над землею спалахнуло заслінлюючим світлом ще одне сонце.

Воно було в сто разів яскравіше від небесного світила.

Вогняна куля ринула на місто.

В одну мить вона спопелила живцем і скалічила сотні тисяч людей. Тисячі будинків перетворилися в попіл, який потоком повітря був підкинутий угору на декілька кілометрів. Місто спалахнуло, як смолоскип.

Те, що відбувалося там, унизу, важко було передати словами.

«Спочатку з'явилася яскрава блискавка вибуху, — згадує сержант Б. Керон. — Потім заслінлююче світло, в якому було видно вибухову хвилю, що наближалася, потім — грибоподібна хмара. Враження було таке, наче над містом вирувало море кип'ячої смоли».

«Ми побачили те, чого ще не бачила жодна людина, — пише капітан Льюїс. — Місто було на $\frac{9}{10}$ покрито вируючими хмарами диму, і над ним здіймався велетенський білий стовп диму, який менше ніж за 3 хв. досяг висоти 30 тис. футів і здіймався все вище... Ми, зрозуміло, чекали чогось страшного, але те, що ми тоді побачили на власні очі, викликало в нас почуття, що ми страхітливі воїни XXV століття. На зворотному шляху ми були групою людей, що перебували в повному сум'ятті. Ми бачили найжахливіше, що може побачити людина. Ми не могли взяти себе в руки. Було моторошно усвідомлювати, що із землі зникло ціле місто...»¹

¹ Тут і далі — з книги А. И. Иойрьш, И. Д. Морохов, С. К. Иванов, А-бомба.

Василя бентежило, що день народження матері співпав з такою подією, і він сердився на старого Адама: для чого сказав?

— Ходімо, ходімо, не витрачаймо час,— квапив бригадир.

Андрій з Василем повставали з-за стола, але старий загував:

— Що ви хочете, люди добрі? Воду зупинити? Воду ніхто не зупинить, бо рідка. Світ не від води пропаде, а від огню пекельного... Ви чуєте, яке понавигадували? Раз бухне — та й по всьому.

— Годі вам, діду,— підтримав Василь бригадира.— Будемо сидіти із складеними руками, то й справді бухне. Ходімо.

— Нікуди я не піду з своєї хати. Я старий чоловік. Я хворий, і дайте мені спокійно померти в моїй хаті, бо я на неї тяжко змагався.

— То й помирайте собі на здоров'я,— засоромившись перед чужими людьми за свою безпорадність, бригадир розвів руками, потім обома махнув на старого Адама Панасюка, наче кидав на нього хрести, і перним рушив із хати.

Доведуть мене до того, що почну робити дурниці, подумав бригадир. Ось піду по дворах і повипускаю все живе, повиганяю на вулицю. Ото почнеться оказія. А дідове порося таки випущу, хай бігає старий балабон. Але коли бригадир відчинив сінешні двері, порося кинулося до хати і зчинило вереск, наче зрозуміло, що той задумав.

— Но, но,— роззначливо сплеснув старий долонями.— Чинь, чинь, чинь. А бодай тебе лисиця з'їла. Бодай тебе беззубий вовк з'їв. Вогонь пекельний, ой-йой... Люди, дяволи, робіть із ним щось.

Бригадира напав хлоп'ячий сміх, почав сміятися й Андрій, потім і Василь. Усіх напав такий сміх, що й на вулиці не могли стриматися, хоч сміятися й не було з чого.

— Отакі ми,— вирішив стати серйозним бригадир. На його кругле, майже хлоп'яче обличчя знову лягла стурбованість.— Що будемо робити? — спитав не без дипломатії, мовляв, не я сам, а ми всі.

— Ми підемо спідати,— відповів Андрій.

— Як хочете,— кинув бригадир, але цей тон видався йому не досить зневажливим, і він додав: — Як собі хочете, товариші.

Повернувся і пішов до контори. Стунав твердо і тримав-

ся прямо, і Василеві він сподобався саме таким — юнаком, що хоче стати старшим, соліднішим, вусатим, чи що. Ми завжди тягнемося вище, подумав Василь.

4.

Від старого Адама бригадир повернувся до контори, сварячись і на діда, і на Андрія з Василем, і на себе самого. Але я не відступлюся! Я всім доведу, що я бригадир! Я вас в одну мить усіх підніму на ноги! Рішуче схопив у руку залізяку, що лежала біля східців, і кинувся до підвішеного на стовпі уламка іржавої, аж червоної-рейки.

Це сигнальне знаряддя було придумане Стрижаком ще в перші роки колгоспного життя. В кожній бригаді висіла рейка і щодня озивалася оглушливим калатанням, скликаючи колгоспників на роботу або на збори чи з будь-якої іншої потреби. Рейки були саркастично охрещені «Стрижаківими дзвонами», бо й справді щодня по кілька разів озивалися і на висілку, і в селі якимись дереңчливими дзвонами і вносили в життя нервозність. А користі не давали — колгоспники не зважали на їх гримотіння, і бригадирам і далі доводилося ходити від хати до хати і де благанням, а де грубощами і сварками виганяти людей на колгоспні роботи. Але й потім, коли часи змінилися, коли вже Стрижак не був головою, коли рейки замінив колгоспний радіовузол, їх ніхто не знімав з простих міркувань: не заважають, хай висять. Зрештою, якась користь в рідкі випадки з них була. Дзвонили в рейки, як десь спалахувала пожежа серед ночі, коли в хатах радіоточки були виключені, чи траплялася якась інша нагальна пригода. На висілку за весь час таких нагод було три: коли до майже збезлюдного Човна з лісу спустився ведмідь, а потім, коли загорілася скирта соломи, і ще раз, коли пішов з колгоспу Стрижак. Тоді били довго, з переливами, і на висілку, і в селі.

Бригадир став біля рейки, зажмурих очі від передбачуваної сили удару і щодуху загував обрізком залізяки. Звук і справді виявився несподівано гучним, аж у грудях у бригадира здригнулося. Він бив залізякою з розмаху, з сердитим завзяттям, так і не розплющуючи очей, погрожуючи: ось вам! Ось вам! Я не песик, щоб тявкати в кожного під хатою, зараз ви всі схопитесь, зараз ви всі потерпнете. Ось вам! Ось вам! Усіх чортів підніму з пекла, а свого доб'юся. Тривожний голос рейки піддавав йому завзяття, та водночас побільшував тривогу перед стихією. Коли, стомив-

шись, навідмаш кинув залізяку і рукавом піджака витер спітніле обличчя, з мстивою радістю побачив, як вибігали з хат дорослі люди, діти і тут же здіймали крик від несподіваної картини розливу і від гримоту рейки, що все ще відлунювався між хатами, попід низькими темними хмарами. Бригадир переможно погрозив: ось вам! Тремтячими пальцями взявся вилувлювати в коробці останню цигарку, а вона вислизала, як жива. Супроводячи цю дію думкою, з таким же задоволенням, як допіру колгоспникам, погрозив, коли вже тримав її в роті: щоб тебе сірник спалив! Плеснув по одній кишені, по другій... Тільки нема тих сірників, завжди в мене чогось нема, завжди я щось забуваю, один раз забуду й про себе і не буду знати, що я таке — бригадир чи солом'яний дід, та й стану в коноплі, буду лякати горобців, лише й тих конопель ніде нема. От усі біжать! Що їм тепер скажу? Беріть відра, діжки, горнятка — будемо воду вичерпувати. Драбини теж беріть, щоб виносити воду на небо, зіллемо її знову в хмари і штовхнемо, хай собі пливають, отакенні хмарищі відпровадимо кудись в Африку.

Василя стрижаківський авральний дзвін наздогнав уже під хатою, і він знову здивовано подався на город — що раптом трапилося? Під це оглушливе гримотіння рейки вся стихія набула якогось нового, начеб ще загрозливішого змісту, і він подумав: як же я цього не розумів? Як же я не бачив, що хмари й справді нависають? А в мами день народження... Хоч був би старий Адам не нагадав... Шосте серпня...

Хмари он які, он як сунуть...

Василь став на городі, за хатою, і дивився, як молодий бригадир гримає залізякою, перехапуючи її з одної руки в другу. Цей дзвін і досі сприймався як щось важке, пов'язане з повесним голодом, холодом і тисячами бід і неладів.

— Що там, Васильку? — злякано озвалася мати, стоячи під хатою. Вона була простоволоса, непричесана, в довгій білій сорочці, боса. І це лише доповнювало моторошність картини.

Босоніж вибігла з хати Ганна і теж вклякла за матеріною спиною, наче мала гадку захиститися нею від того, що побачила, а ще радше — почула.

— Господочку, господочку...

Ця картина — мати і Ганна під хатою, налякані й спантеличені, — теж з'явилася з відтти і нагадала Василеві, що й справді воно було тут, у їхній долі, у його власній долі...

Забувши про сніданок, хоч і проголоднів здорово, подався знову до контори, де вже зібралася юрба і здійняла звичний в подібних випадках гомін.

Воно було тут, подумав для себе Василь, бо в голову напливало все разом, змішуючись з суперечкою людей.

— Та ніхто вже не зарадить, і що ви надумали?

— А я говорив Стрижакові: не смій, бо ніхто не знає, що буде.

— Природа має свої закони.

— На неї кулаком не грюкнеш, а Стрижак хотів кулаком...

— Люди, звідти все одно не загородимо.

— Горловина широка... Якби техніка.

— Та он бульдозер, лише Кирило поїхав.

— Куди поїхав?

— До сина... ще в п'ятницю, до повені.

— Беріть лопати!

— Не робіть, люди, дурне. Що прийшло, то й прийшло — вище вже не підніметься.

Василь стояв обіч, явно не знаючи, чи є рація в бригадировій затії, тим більше, що людей сильних і здорових на весь виселок — кілька чоловік, а то все пенсіонери та хилі діди. Свою некомпетентність у цій справі сприймав гостро. Явно вершилося щось таке, над чим був не владний, до того ж було таке відчуття, ніби воно повторювалося, тільки цього разу на іншій конкретній події, на іншому віковому рівні. Оглянувся на хату... Там була мати з Ганною...

...Тільки мати була здоровою, красивою, сильною, а Ганна була малою, в короткому домотканому платтячку. Вона стояла позад матері і виглядала звідти, боязко висуваючи голову, а холодний вітер розкидував її пряме волосся, а вона незграбно загортала його худю рукою.

Люди вже розійшлися, лише посеред двору стояли збиті наспіх дерев'яні підставки, на які ставили труну. І світ зробився неймовірно порожнім, як понесли дядька Петра.

З ним було добре, за його спиною можна було сховатися, як за стіною, і тепло було біля нього, а от пішов — і

раптом стало холодно, хоч уже наступила весна і йшло до теплих днів.

Понад селом закурликали журавлі, вони зламали рівний ключ, закружляли, заголосили і розсипалися; невелика зграйка кинулася вбік, віддалилася від табуна, ніби збиралася сісти на талих водах, що затопили долину. А хмари були чорні, з білими баранцями, і скидалися на довгі, через усе небо, водяні вали, і вони тихо сунулися на північ, а зграйка журавлів покружляла-покружляла й кинулася за табуном, прискорено хлюпаючи намоклими крильми.

Мати провела журавлів повними туги очима, провела, як своїх, і, коли затих за висілком їх гомін, вона рвучко схопила на руки Ганну, хоч та вже була не дитина, а підліток, і стала її пристрасно цілувати, даючи волю своєму горю.

— Як тепер будемо жити?

Потім взяла підставки для труни і обережно, п'яним кроком, понесла їх під повітку і там кинула, потім, забувши про дітей, подалася до контори, там не знайшла залізяки і взяла з-під стріхи поліно і стала розмірено, дослухаючись до приємного дзвону, бити ним об рейку. То був напрочуд приємний звук, без деренчання, без залізного скреготу — наче падто обережно, із досконалим музичним чуттям хтось ватним молотком бив об дзвін. Всі троє дітей пішли до матері, стали біля неї і дивилися зачудовано, й заворожено на її натхненне і якесь просвітлене обличчя. Прийшли й деякі сусіди і теж поставали мовчки, заслухавшись, і не наважувалися зупинити цю дивну жіночу молитву-прощання з любим чоловіком. За ним не дзвонили, бо так собі заповів, і піп за ним не читав молитви, але проводжати прийшли й односельці, й чужі люди, незнайомі тут, з ким був близький за життя. І ось тепер дзвонила жінка. Довго й тихо прощалася з ним, так же по-своєму — незрозуміло людям, як і любилися, — теж по-своєму, незрозуміло.

— От і дає Марія.

— Бог її знає, що за жінка.

На могилу того дня більше не пішла, а, пригорнувши обома руками дітей, повернулася до хати. Гуртом посідали біля печі на ослівчику і дивилися, як грають на полінах веселі язики полум'я.

Всі мовчали, горнучись ближче одне до одного, і було в цій сімейній німоті щось глибоко тасмниче і зворушливо-тепле, воно робило всіх ще ближчими, коли навіть дітям

здавалося, ніби щось зрозуміли, ніби щось підслухали одне в одного, що досі кожним утаювалося для себе.

Мабуть, тому, що і дзвін рейки, і оцей розлив були зв'язані з Стрижаком, Василеві мимоволі згадалося, як той зупинив його біля школи, погладив ласкаво по голові і сказав:

— Передай матері, хай заїде на правління... Чимось допоможемо.

— Дякую.

А як сказав матері, вона почала сваритися:

— Нічого мені від нього не треба. Якщо прийде до хати, женить його кочергою. Діти, чусте, кочергою його женить.

То було таке несподіване в матиному ставленні до голови колгоспу, що діти здивувалися, бо досі приходив — і нічого. Вони сперечалися з дядьком Петром, і Стрижак сердився, а дядько Петро говорив спокійно, мати часом клала дещо на стіл і казала:

— Вишити нема що, їжте насухо, може, ситими порозумієтеся між собою.

— З Петром ми не порозуміємося, бо він літає у хмарах, а я мушу сидіти на грішній землі. Мені твої теорії до лампочки. Добре бути розумним, сидячи в хаті, а ти іди на моє місце. Як почнуть усі сто бід рвати тебе на куски, тоді заговориш інакше... Чому ти, Маріє, не женеш його в бригаду? Що ти за бригадир, Маріє, коли в тебе робоча сила дармує?

— Не треба мене гнати, хай лише трохи підлікуюся.

— Я тобі дам легку роботу. Ходи в контору, рахівником будеш.

— Не ятри, Гавриле, чоловіка, коли бачиш, що не може, — заступилася Марія.

— Будеш вважатися на роботі, а платня буде йти. Тобі треба їх годувати, раз уже взявся.

— Дітьми я журюся, — казала Марія.

— А ти глянь на них — жебрачата.

— Давай більше на трудовень. Ти голова.

— А я тебе бригадиром поставив, щоб і ти думала.

— Знаю, за що поставив.

— Знаєш... Все ви з Петром знаєте. Всі ви готові мене вчити, а самі...

— Не кричи, Гавриле, і не злися...

— Буду кричати, бо хочу, щоб був порядок.

— Бог тебе знає, — мовив Петро. — Ніби й чесно робиш, а щось не так.

— Роблю, як мені совість підказує. І що на душі, те кожному в очі й кажу.

— Погано. Може, треба послухати, що і в людей на душі?

— Колгосп між передовими в районі, і, вважаю, я його витягнув на своїх плечах.

Ось де воно озвалося, подумав Василь, відчувши навіть ніби задоволення, що трапилося це лихо і ще раз довело, що Петрова засторога була не даремною, що й матрина образа була не даремною. Ось де може наздогнати помилка.

А люди сперечалися, псували собі нерви над тим, що хтось наробив, може, й при їх же м'якотілості, та тільки тепер ніхто не думав брати на себе частку вини.

До гурту приволікся Мойсей і сказав безпристрасно, як щось таке, про що мав людям сказати, хоч воно його й не стосувалося:

— Мене зовсім заливає, уже під самим порогом.

— Ви чуєте? — гарячкував бригадир, заносючи над головою руку.

На дуба сіли дві ворони і закаркали, дослнуючи до людського гомону і свій дикий голос.

— На дощ кричать, — пояснив хтось.

Зашилися в юрбу і собаки, що прибігли за господарями, і собі підняли гавкіт, а за ними загелготали гуси — гвалт.

— Товариші, товариші, — просив бригадир. — Та ви зрештою зрозумійте...

Він брався пояснювати, але людський різнобій не влягався. Тоді бригадир незалежно, ніби йому раптом стало байдуже, засунув руку в кишеню по цигарку, але, нічого там не знайшовши, рушив до горловини. А люди, повагавшись, подалися за ним, мовляв, подивимось, що там.

Так вони собі жили-поживали, спало Василеві на гадку.

...Значить, жили-поживали в тому маленькому царстві. А управляв тим царством маленький імператор... Не будемо називати, скажемо лише так: добрий, гуманний імператор, що всіляко дбав про добробут людей. І дав він для збільшення багатства, тобто для підвищення добробуту зруйнувати дамбу і влаштував море...

Тонка вона штука, ота турбота про людей. Але і в тонкій треба розібратися. Ось, дивись, огріх, асиметрія душі. Але нам часом не хочеться морочитися, мовляв, дрібниця. Обрубасмо сокирою, трохи якось про людське око пригладимо... Щоб доти не тік...

Василь ступив у ковбаню і перейшов на другу борозну, де вище.

...Щоб доти не тік, поки я не втік. А ось воно й прорвало, потекло. Значить, трохи помилився чоловік, але ми то спישемо. Людське в людині теж спישемо. По частинці, по частинці, аж уже нічого й нема — висохла душа, витратилася. А цей хлопчина, дивись, уміє й без кулаків. Молодець... Значить, так вони собі жили-поживали...

А взагалі, складна то річ — жити-поживати, бо воно-таки не казочка з щасливим кінцем... А поки що я побіжу поспідати.

Мати й далі стояла під хатою. В білій сорочці, боса.

...Полюби мене, полюби... А за що тебе любити? Щоб зробив мене красивою.

— Бачите, мамо, що твориться? — сказав Василь, бажаючи зрозуміти, що думає.

Але мати похитала головою й змовчала. Потім несподівано озвалася сама:

— Я була така, як цей молодий бригадир... Сварилася з Стрижаком за дамбу, за Поруб, за всім побивалася, а тепер собі тут стою та думаю: як то все було давно. І як скоро відійшло.

(...Відійшло, як повінь по зворах.

Відспівали солов'ї на світанках, обсипалися зелені роси.

А молоді косарі обкосилися, а молоді літа ізносилися...

І що думалося, те й не збулося, лише літа — кру-кру...)

— Іди, Ганно, наготуй сніданок, не стій біля мене.

— І ви, мамо, не стійте тут, холодно.

Але вона не хотіла йти до хати. Вона мусила все бачити. Так було легше. Так було надійніше. І для неї, і для всіх.

Андрій помив руки, знайшов у коморі велику квітчасту миску, повну яєць, — їх завжди теща тримала в цій мисці. Смалець і залізну сковорідку теж знайшов на старих місцях.

— Василю, може, розкладеш вогонь, — звернувся до Василя. — Так би мовити, розподіл праці... Табто розподіл дачі. Чуєш, жоно, щоб ти мамі про це і не заїкалася.

— Ти в наші сімейні справи не втручайся, — огризнулася Ганна.

Так от чим вона турбується, нарешті з неприємністю здогадався Василь. Він взявся розкладати вогонь. Чи її оця

повінь не турбує? Сухі поліна відразу зайнялися, весело запалахкотіли, зашкварчав на сковорідці смалець. І Андрія, мабуть, повінь не турбує. Чи я сприймаю світ не так, як вони? Ось він гарячу сковорідку голою рукою. Мабуть, і гаряче життя отак — голою рукою.

Мати повернулася до хати і сказала Ганні:

— Чому не накинеш на стіл чисту скатертину?

— Таким гостям зійде й клейонка.

Мати пішла до шафи і відчинила скрипчиві дверці. То була стара-старенна шафа якогось коричнево-чорного кольору, у ній на верхній полиці рівними акуратними стопками лежало материне плаття — і старе, ще дівоче, десятиліттями не торкане, і нове, яке дарували їй діти до іменин, але яке вона ніколи не одягала, бо то було б у її розумінні розкішню, — між людей уже давно не ходила.

На середній полиці були складені рушники, скатертини та інша білизна, і саме на ній мати зупинила очі, не трапляючи відразу на потрібне, бо вже давно ні до чого не торкалася й забула, де що лежить, вона повела пальцями по берегах складеної білизни і зупинилась на чомусь яскравому, що було на самому споді, потім видобула його, воно виявилось вишиваною скатертиною — такою давньою, що мати про неї вже зовсім забула. На її обличчі майнув легкий подив: звідки тут взялася? Сполоснула скатертину в повітрі, замилувалася, перехиливши голову. Від скатертини вийшло чимось злежалим, старим і хвилюючим, і кожен сприйняв її по-своєму гостро й бентежно, бо кожному щось нагадала, тільки Андрій сказав без будь-яких спогадів, просто захоплений багатством і яскравістю вишивки:

— Диво.

А Ганна вихопила з рук матері скатертину і загомоніла:

— Я ще пам'ятаю, мамо, коли ви її вишивали, як тепер бачу: отут на ослінчику біля вікна, а вже темно, і ви оділи окуляри. У вас окуляри завжди трималися на кінчику носа, так смішно... Мамо, я візьму собі...

Швиденько почала складати скатертину, згинаючи за старими слідами, але мати сказала:

— Дай сюди.

— Мамо.

— Простели на стіл.

— Та ви що? — заперечив і Андрій.

Василь зрозумів материну наполегливість і підтримав її.

— Сьогодні будемо їсти на вишиваній скатертині. Ось так.

— Не барімось, бо може й справді піти дощ,— сказав Андрій, щоб припинити суперечку.

Ганна взяла з стелажа чотири тарілки, та раптом, наче об щось вдарилася головою, влякла і злякано округленими очима прикипіла до Андрія. Здавалося, вона почула чи побачила щось таке, чого інші ще не могли почути і побачити, всі насторожилися, навіть Андрій, не знаючи, чого має сподіватися. З тарілками в руках Ганна кинулася до вікна, інші подалися за нею, ніяк не догадуючись, звідки чекати біду, тоді Ганна повернулася до чоловіка і крикнула:

— Андрію!

— Що таке? — перепитав чоловік теж високим голосом.

«...За спалахом вибуху послідували інші лиха. Це передусім дія теплової хвилі. Вона продовжувалася лише одну мить, але була така сильна, що розплавилася навіть черепицю і кристали кварцу в гранітних плитах, перетворила у вугіль телефонні стовпи на відстані 4 км і, нарешті, настільки спопелила людські тіла, що від них залишилися лише тіні на асфальті хідників або на стінах будинків.

На зміну теплової прийшла ударна хвиля: порив вітру, що вирвався з вогненної кулі, змітаючи все на своєму шляху, понісся із швидкістю 800 км/год. Хоч стіни будинків деяких великих магазинів, зведених з урахуванням сейсмічності, і не завалилися, внутрішня частина будинків перетворилася в купу обломків: під тягарем завалених дахів завалилися всі поверхи. За винятком декількох стін все інше в гігантському крузі діаметром 4 км було стерте на порох. Страшний порив вітру ніс із собою все, що йому зустрічалося на шляху.

Слідом за тепловою і ударною хвилями і пожежами через декілька хвилин після вибуху пішов незвичайний дощ, великі, як кульки, краплі його були зафарбовані в чорний колір. Це страшне явище було зв'язане з тим, що вогняна куля перетворила в пару вологу, яка була в атмосфері, вона потім сконцентрувалася в хмару, що піднялася в небо. Коли ця хмара, насичена водяною парою і дрібними частинками пилу, досягла холодних шарів атмосфери, відбулася повторна конденсація вологи, що випала у вигляді дощу. Цей дощ виявився недостатнім, щоб погасити вогонь, але його чорні краплі ще більше посилили замішання і паніку серед доведеного до відчаю населення.

Після дощу обрушився на місто новий порив вітру — великий «вогняний вітер», що на цей раз дув у напрямку

центру катастрофи і посилювався в міру того, як повітря пад Хіросімою ставало теплішим від роздмухуваних пожеж. Вітер дув з такою силою, що виривав з корінням великі дерева в міських парках, де стовпилися люди, що рятувалися від вогню. Він підняв величезні хвилі в рукавах ріки, від чого багато людей, які кинулися у воду, рятуючись від вогню, потонули.

Лауреати Міжнародної премії миру художники Ірі і Тосіко Маруки — очевидці вибуху в Хіросімі — писали: «Сліпучий спалах, вибух, свідомість приголомшена, хвиля вогняного вітру, і в наступну мить все навколо загорається. Тиша, що наступила після гримкотіння, якого ні з чим не зрівняти, гримкотіння нечуваної досі сили, порушується тріскотом вогню. Під руїнами заваленого будинку гинуть люди, гинуть у вогняному кільці ті, що прийшли до свідомості і пробують рятуватися...

Мить — і з людей спадає згорілий одяг, набухають руки, обличчя, груди, лопаються синюшні пухирі, лахміття шкіри сповзає на землю... Це привиди. З піднятими руками вони рухаються юрбою, паповняючи повітря криками болю. На землі грудна дитина, мати мертва. Але ні в кого немає сили прийти на допомогу, підняти. Приголомшені і обгорілі люди, обезумівши, збилися в ревучу юрбу і сліпо тикаються, шукаючи виходу...

Ні з чим незрівнянна трагічна картина; люди втратили останні ознаки людського розуму...

На покалічених людей ринули чорні потоки дощу».

— Андрію, наша машина!

Ганна кинула на стіл тарілки, вони погрозово дзвякнули, а сама кинулася надвір.

— А я гадав, світ гине, — сказав Андрій, продовжуючи накривати на стіл. — От як воно близько. Свій ніготь, своя волосинка. Давай, Василю, швиденько поїмо і підемо щось робити, бо ті діди не багато втнуть.

Ганна побігла на город, де кінчалася кукурудза, звідти видно було, як широко розлилася вода, а за нею видно було село, воно лежало під горою, і вода до хат не добралася, але Ганна, щоб виправдати зчинений гвалт, сварила чоловіка: бо той ні про що не турбується, він тільки про громадське, а своє може хоч і пропасти, а я знаю, що машина вже у воді.

— Гукни її, хай іде до хати, — сказав Василь Андрієві.

— Жінки завжди роблять те, що треба, — відповів

Андрій. — Я колись думав, що вони можуть помилятися, як і чоловіки, але ні.

— Не говори дурниці, — перебила теща.

— Не всі, не всі, — заспінився Андрій виправитися, маючи при отому «не всі» на увазі саме тещу. — Знаю, що ви, мамо, здорово помилялися, тому, що ви думали і слухали, що думають інші. Не проста штука слухати інших. Сідай, Василю, бо час тікає.

— Клич Ганну, — наполягла мати, переживаючи до дочки щемливе почуття, хоч знала, що та вередлива і даремно свариться з чоловіком. Розуміючи свою материнську несправедливість, все-таки не стала себе переборювати, бо то почуття було не хвилинке, не відокремлене від усього її життя — то було все її життя, то була вона сама, то була її доля, якою трималася цього світу.

Василь вийшов із хати і гукнув:

— Іди додому, чого там стоїш?

Але Ганна не оглянулася.

— Не ображай маму. Вона хоче, щоб усі разом... Вона, як дитина...

Ось у чому вона, загадка: дорослі, розумні начеб, а — діти. Отак вони й жили-поживали у своїй дорослій казочці. Під ногами у Василя чавкала вода, і він продовжив: чалапали по грязюці і думали: а все-таки славно, хай йому дідько.

А де початок тій казочці? Десь глибоко-глибоко, у правічності — якась пилинка, з якої почалося. Пилинка на пилинку — і виріс м'ячик, і люди десь там появились, і відразу: давайте розінемось трохи з м'ячиком. Гуц, гуц, а відлуння ж у тій порожнечі! Може, все-таки обережніше треба. Все-таки обережніше, бо можна так стукнути, що той м'ячик розлетиться на друзки. Удар у нас став таким, що нічого й не залишиться.

Стій собі, стій... Василь повернувся до хати. Він у душі сердився на Адама: чому згадав, що сьогодні шосте серпня?

Ганна ще постояла, а коли зрозуміла, що більше ніхто не буде просити, теж рушила за Василем.

Ну, чому він про це згадав?!

«Хіросіма скидалася не на місто, зруйноване війною, а на фрагмент картини кінця світу. Людство піддало себе самознищенню, і люди, які пережили ядерний вибух, почувалися, як після невдалого самогубства. Жертви атомної бомби втратили бажання жити.

Місто горіло, скрізь на вулицях лежали люди, живі і мертві. Очевидець розказував: «Живі виглядали ще жахливіше, ніж мертві. Люди, в яких від вибуху витекли очі, повзли вулицями, прагнучи по пам'яті знайти дорогу до річки, щоб угамувати спрагу... Вони вже не були схожі на людські істоти, а радше скидалися на личинок комах, що впали з листя на тротуар і тепер безпорадно повзли».

Після вибуху фоторепортер хіросімської газети «Цутоку сімбун» Х. Хійосі пройшов зруйноване місто вздовж і впоперек, але рука його рідко натискала на спуск фотоапарата. «Мені було соромно зафіксувати на стрічці те, що відкрилося моїм очам», — пояснював згодом.

Місто не загинуло відразу й повністю. Не всі чоловіки, жінки й діти Хіросіми померли моментально, позбувшись усіх жахів і страждань. Багато було приречено на нестерпну агонію, на повільне вмирання.

Ні, Хіросіма була не німим кладовищем, як виглядала на фотографіях, а місцем мук і відчаю, які не можна описати. Всі, хто міг бігти, іти чи принаймні повзти, щось шукали: ковток води, їжу, ліки, лікаря, жалюгідні рештки свого майна і передусім тих, хто вже позбувся страждань, — своїх загиблих близьких.

До перил мостів було прикріплено сотні, тисячі оголошень, що повідомляли про те, де хто знаходиться і як з ними зв'язатися. Деякі оголошення були написані вугіллям прямо на камінних тумбах. Перед ними, як перед вітринами великих газет з останніми вістями, юрмилися ті жителі Хіросіми, хто залишився живим».

5.

Коли Василь з Андрієм вийшли, Ганна, не прибираючи з стола, почала копатися в шафі: брала по черзі кожну шматину, розстеляла її перед собою і оцінювала:

— Це годяще, а оце... Мамо, для чого ви тримаєте таке лахміття? Щоб міль розводити?

Так і сортувала, розкладаючи все на дві купи — годяще, негодяще.

— Ви собі, мамо, залишіть одне-два плаття, якусь білизну, а інше викиньте. Оце, наприклад, для чого? Спалити, щоб місце не займало. А такі хустки тепер у моді, — знову сказала Ганна і відклала хустку окремо. — Мамо, а цей відріз для чого тримаєте?

— Їсти не просить, то й тримаю. Поки все на своїх місцях — і я з ним, а як його не буде, ні за що буде захопи-

тися руками... Ти все, дитино, бери собі, а мене прикриєте якоюсь рядниною, у землю шкода закопувати добру річ. Я колись думала, що ніколи не зношуся, така була здорова та залізна, що кінця собі не бачила. А минулося. Як пішов Петро, і я з ним пішла.

Пересіла на стільчик до вікна, щоб не бачити, як порпається дочка в її статках, в її житті. Вона так і подумала: тут усе моє життя, а Ганна в ньому порпається, перегрібає, як курка сміття, а там нічого нема.

— Ганно, нічого там не знайдеш, бо я не тим трималася,— озвалася неголосно.

— Вам, мамо, усе не так...

— Стара я, дитино.

— Ви, мамо, не сердьтеся, але я вам давно збираюся сказати...— Ганна напружилася, бо нелегко було сказати те, що її мучило.

— Кажі, кажі,— заохотила мати.

— Ви могли не так життя собі постелити...— якомога м'якше, лагідніше почала Ганна. Вона поклала з рук якусь шматину, що її саме вибрала з шафи, і продовжила затято, наче загодя просилася на сварку: — Чому ми стали сиротами при живому батькові, чому Антонова доля поламалася? — Ганна замовкла, чекаючи чогось страшного, але мати залякло сиділа біля вікна, лише нижче похилила голову. Ганна не знала, як це пояснити — чи мати не зрозуміла, чи вирішила й далі мовчати, чи вже стала такою байдужою, що то її не турбувало. І це розпалило Ганну, і вона продовжила, бо хотіла викликати матір на розмову чи навіть на сварку.— Що виграли, що не пішли за Стрижака? Що ви цим довели? Жили б у місті... машина...

Мати сіпнулася і вхопилася рукою за раму вікна і мовчала, крутила головою, не то заперечуючи Ганні, не то просячи, щоб не говорила.

Я, дитино, жила так, як могла, як мені совість казала. Може, й погано, але чесно. Лише тепер уже не знаю, де чесно, а де нечесно. Де правда, а де неправда, бо в тебе вона, Ганно, не така, як у мене. Видно, не так я жила; я вже й не виправлю, бо пізно. Та й що виправляти — не знаю. Де я робила не так? Ану не заважай, хай подумаю.

— Іди, Ганно, я хочу побути сама, бо ти мені таке говориш, що моя стара голова тріщить.

— Ой, ви собі знову щось вигадуете...

Ганпа вдала, ніби продовжує займатися перебиранням у шафі, але її інтерес до материного шмаття спав, і вона робила це автоматично, без душі, без мети, яку мала досі, а коли зрозуміла, що мати їй так нічого більше й не скаже, вийшла надвір, тихо причинивши за собою двері.

Мати залишилася в хаті сама...

...Сама-самісінька... Ще й Петро жив, а вона відчувала ту самотність, бо бачила, що Гаврило приходив не до Петра, не по дружбі, і про дітей піклується не тому, що їх жаліє. Він виганяв Петра з хати, щоб йому не заважав, бо день при дні був дома, і ні разу не міг застати Марію саму, а похапцем, при зустрічах в конторі, на вулиці чи на роботі про серйозне важко говорити.

— Ти від мене тікаєш, Маріє,— пробував її десь затримати.— Чому? Може, за Семена сердишся, що я тоді таке сказав?

— А чого ти від мене хочеш?

— Ти знаєш.

— Я живу з Петром, і мені добре. А з двома не знаю...

— Помре, чи не бачиш? Ти з ним не розписана.

— Я з ним живу, і чого більше треба?

— Для чого собі руки зв'язуєш? Долю свою губиш...

— Друг він тобі, Гавриле, а готовий його в яму штовхнути, лише щоб собі добре.

Марія від нього тікала, обминала, щоб не зустрічатися на самоті, а він грозив:

— Ти від мене, Маріє, нікуди не сховаєшся... Ще такого не було, щоб Стрижак свого не добився. Запам'ятай.

Припізналася в полі, вибираючи картоплю, а то було за селом, за яругою — наділ з панської. Картопля вродила чудова, бульби, як кулаки, і Марія не могла натішитись, і коли йшла додому увечері, накривши вибрану картоплю бадиллями, не переставала переживати радість. Уже не тільки за картоплю, а й за те, що Петра залишила дома в гарному стані, і за те, що вечір видався тихий і теплий, а стежка прохолодна і повітря прохолодне. Переживала радість навіть від власного існування і думала, що все добре, що все на своїх місцях: і трава, і дерева, і гори, і зірки, що тут-там уже вихопилися на безхмарне небо. Вона думала спокійно і усвідомлювала, що й думки її на місці. Бува ж так, що все на місці, казала собі Марія. Хоч і дуже рідко, але інколи я можу скласти всю ту всячину на місце, і вона нікому не заважає. Якби

захотіла умисне так розкласти, то не змогла б. Воно саме собою. Така злагода в душі з усім світом. У мене так дуже рідко, бо завжди хочу якось інакше. А тепер добре. Хай собі все лежить так, як є, бо лише одну думку переставлю на інше місце — і все порушиться. Петро каже: я того пішака не туди поставив і програв партію. Петро любить шахи, а малий Антон уже його перемагав. П'ятнадцять чи шістнадцять? Добра я мати, що не знаю, скільки дитині! Шістнадцятий. І це теж добре. Якби було більше або менше — вже погано. Що Гаврило приходить і чіпляється, як реп'ях, теж погано. Але тепер і він не заважає. Усе так розкладено по місцях, що ніде не випирає. Марія дивилася на поле, на гори, на небо — що не так? Але скрізь було добре. Лише не треба жодного пішака торкати, бо програю. Хай собі ті пішаки ідуть пішки, а я теж собі іду пішки, бо коні зайняті на колгоспній картоплі, а моя почекає до завтра.

До світлого неба ліпилися чорні гори, чорні дерева, і Марія спокійно думала, що світ мусить бути то чорний, то зелений, то зовсім світлий, і згадувала, як у дитинстві не любила, що сонце і світло завжди з'являються разом, а їй хотілося, щоб спочатку було сонце, а потім уже світло, і їй уявлялося, яка то краса — світле-світле сонце, а небо чорне і земля — теж.

— Маріє...

Вона не злякалася на цей раз. Іншим разом, коли її світ бував розворушеним, обов'язково злякалась би, а тепер ні. Гаврило вийшов від річки на стежку і перегородив їй дорогу.

— Ну, що ти став? — спитала Марія.

— Я тебе чекав... виглядав, коли будеш повертатися.

— І знайшов собі роботу...

— Ти мені її знайшла.

— Та зійди з дороги, мені ніколи стояти — дома чоловік і діти.

Стежка була для двох вузькою, і Гаврило ішов збоку, по траві, а вже випала роса, і Гаврилові чоботи були мокрі, але він на те не зважав, лише пильнував, щоб тертися рукою до Маріїної руки, бо то був тепер для нього такий світ, що якби віддалився, не зміг би втриматися на ногах.

Марія завважила для себе, але в тій же попередній налаштованості на спокій, що Гаврило вищий від неї майже на дві голови, що покійний Семен був з ним рівний, а Петро набагато нижчий і дуже слабкий. І покалічений. Чому я вибрала собі такого, коли є сильний і з виду гар-

ний? Як дивно буває. Але вона обірвала цю думку, бо була саме тим пішаком, якого не треба рушати з місця, щоб не програти. Але за якийсь час вона знову подумала: чудно складається в житті. Зустрінуться двоє, як ми тепер, ідуть собі, штовхаються. Як ми з Семеном... штовхалися, як чужі воли в борозні. А тепер згадую з приємністю, і на Гаврила, може, так не ображалась би, якби тоді таке не говорив. Він за мене Семена чорнить і вигадав таке. Колись виявиться правда, і я йому тоді нагадаю. А виявиться. Діти всюди пишуть, шукають... Але я думала над тим, що ось так зустрічаються, а потім кажуть: така доля. Може, й доля, бо в житті таке все складне, що інакше й не пояснить ніхто. Але що він від мене хоче, коли я вже сказала? Він упертий. Але і я не воскова. Усі троє вчилися разом, Петро між ними був найрозумніший. А всі такі різні.

— Ти не стомилася?

— Я із заліза.

— Ти не з заліза. Ти вся м'яка... я собі уявляю...

— Не уявляй.

— Кинь ти його.

— А ще друг.

— У цьому нема друга. У цьому все — сліпо. Взяло за душу. Влізло туди... Стихія...

— А ти мав сторожити, щоб не влізло.

Марії навіть приємно було вести цю розмову, бо в неї тепер усе було добре.

Високо над горою мерехтіла зірка, то ставала яскравішою, то погасала, робилася рожевою. Мабуть, там віє вітер і гасить зірку, на небі теж бувають вітри, і всі ходять у гунях, а вітер загортає поли. Під гарний настрій Марії хотілося думати щось диковинне.

— Ти молода, здорова, тобі треба чоловіка.— Гаврило схопив її за плечі і пригорнув до себе.— Тобі треба здорового чоловіка, а не каліку.

Від дужих чоловічих обіймів Марії зробилося гаряче, трохи паморочно, і вона подумала з відчайним криком: боже, що він робить?! А гарячий, дикий! Пойнята якимсь жертковним відчуттям власної приреченості, запамороченням, відчувала, наче паде в прірву.

— Пусти, чуєш?!

Гаврило потім не відпускав її від себе і дихав бурхливо, уривчасто, пробував її цілувати, а вона ховала голову, відверталася і приказувала крізь стиснуті зуби:

— Іди, іди!

До хати повернулася Ганна, щось сказала, але мати не відповіла. І Ганна вирішила її не турбувати. Знову відчинила шафу і взялася перебирати материне шмаття.

Після тої зустрічі довго не заходив і на вулиці чи в конторі намагався її обходити, і Марія заспокоїлася. Та пізньої осені, коли надворі ішов дощ навпереміжку з снігом, коли по голих деревах свистів вітер, зриваючи з них останні листки, Гаврило знову з'явився. Правда, не став до розмови з Марією, а сів біля Петра і, наче чинив щось негідне голови колгоспу, сказав з невмілою чоловічою ласкою:

— За що тебе так життя покалічило? Чим согрішив перед ним?

Петро не прийняв співчуття:

— Ти часом не випив, що так просльозився?

— Не корч з себе героя. Я бачу... Болить душа, лише кріпишся, закусуєш губи... От сліпа доля, щоб їй лихо. Не вірю, що не плачеш, коли ніхто не бачить.

— Плачу,— сказав Петро, і на худій тонкій шиї заходило адамове яблуко.— Я теж не з каменя. А воно лише раз дається.

— Ціле життя боровся, по тюрмах мучився, фронт пройшов... Ще й колгосп організував, хоч і напівживий... Де й сили стільки брав. А тепер, коли можна б жити...

— Що з тобою сьогодні, звідки така сльозливість?

— З тобою що?

— Кинь ти ці жалюці, ліпше вже критикуй. Як будеш стояти над гробом, тоді шкодуй... якщо зможеш.

— Тоді не зможу.

Все-таки, мабуть, в душі Гаврила щось перевернулося. Чи то Петрова слабкість підказала, що тому залишилося небагато і не треба його ображати, чи сам почав глибше дивитися на життя, але з того осіннього дня переключився на Петрову облюбвану тему, і коли той починав свої розмірковування над життям, охоче стверджував: так, так, життя — не казка. Часом і сам пускався в міркування:

— Ну, тебе не буде, мене не буде... А все це залишиться, ми, значить, все це залишимо. Значить, пропади воно пропадом, бо нас воно вже не буде ні боліти, ні радувати.

— Чому так егоїстично — пропади воно пропадом? Тоді нічого й зараз старатися-побиватися.

— Зараз я живу і хочу, щоб був порядок.

— Для себе, виходить, щоб був порядок?

— Для себе... І для тебе, і для Марії. А хто прийде після нас, хай старається про себе. Якщо ми для них усе зробимо, стануть трутнями, лежибочками, а ти знаєш, як я дармоїдів не люблю.

— Всього за них не зробиш, не можеш зробити. Я пам'ятаю, як мій няньо старався для мене, а не зміг усього...

— То був інший час.

— ...і мою війну не зміг за мене перевоювати, і мої митарства не міг за мене перенести... А він би охоче...

— Це правда, це правда,— відразу погоджувався Гаврило.— І мій мене любив і тепер любить, але якби йому сказав: давай, няню, замість мене... Не пішов би під кулі, бо хоче своє прожити сам. І ти хочеш...

Марія була переконана, що Стрижак не вступає з Петром в сперечання, бо не хоче чинити йому боляче, і розмову на цю тему підтримує, бо бачить, що тому залишилося небагато.

Своєю поведінкою Гаврило пасторожив Марію. Наляштована на чекання поганого, й сама побачила, що з Петром погано, хоч назовні наче й не змінився. Часті Гаврилові навідини, що почалися з того осіннього дня, теж витлумачила для себе вбивчо: чекає — коли? Такий висновок робила Марія і з того, як Гаврило дивився на хворого, яким тоном зашитував: як живеш-масшся, вона чула інше — «і досі живеш-масшся?». А коли, розмовляючи, чомусь на часинку замовкали, Марія схапувалася з колючим запитанням: уже?!

Так продовжувалося цілу зиму, а коли напровесні Петро саме так і помер — усі троє були в хаті, розмовляли, а потім Гаврило сказав: «Відійшов»,— Марія накинулася на нього з плачем: не смій. Гаврило її заспокоював: не голоси, Маріє, мусиш змиритися, видно, така доля.

Але Маріїн біль не уймався:

— Як тепер буду жити сама? Сама-самісінька, як папець?

— Не сама — люди, Маріє, з тобою, діти... Я біля тебе.

— Не хочу я тебе бачити, іди з хати. Іди, Гавриле, з хати! Бо це все ти, ти, ти!

Але їй не вистачило сили вигнати його ні з хати, ні з свого життя. Уже на Петрових похоронах Гаврило розпоряджався всім і на правах голови колгоспу, і на правах друга покійного, і Марія мусила скоритися, хоч усередині в неї все протестувало і кричало: ти не смієш тут

бути, тобі тут не місце. Але Гаврило статечно й старанно робив свою справу, хоч і не так, як планувала Марія, бо не було ні оркестру, ні промов про Петрові діла, ні поминок, але вона мусила з усім змиритися, бо Гаврило нікого не слухав.

І після похоронів коли навідувався, теж приймала це; як власну долю,— по-жіночому нестерпно, але фатально, знаючи, що нічого не зробить ні з собою, щоб став їй близьким, ні з ним, щоб відвернувся, щоб не приходив. І життя її йшло, як по вузенькій кладці,— коли ні в один, ні в другий бік не оступитися, а вперед теж страшно, бо там незмінно був Гаврило. З часом вона настільки зжилася з цим становищем, що іншого собі не уявляла, і все її вдовине життя перетворилося в чекання, як було ще за Петра, коли чекала приходу Гаврила з виснажливою думкою, що принесе — надію чи лихо?

В цьому чеканні, в цій насторозі Петрова присутність була настільки сильна, не вивітрена не лише для Марії, але, мабуть, і для Гаврила, бо поводитися обоє так стримано й обережно, так ретельно обминали кожне слово; яке могло б не сподобатися Петрові, наче той і досі сидів на постелі і щось тихо читав або задрімав на хвилинку. Це відчуття посилювалося Петровим піджаком, який продовжував, як і за його життя, висіти на спинці стільця і який Марія не брала звідти, боячись образити цим покійного, а в очах людей виявити неповагу до його пам'яті.

— Ти сховай цей піджак або дай якомусь жебракові,— зірвався якимось Гаврило.

— Мені не заважас.

— Заважас... Навіщо собі душу ятриш?

Схопив із стільця піджак, зігмакав його і став оглядатися, куди кинути.

— Дай сюди!

Марія вихопила в нього з рук той сірий, добре поношений піджак і, замість того, щоб знову повісити на старе місце, як намірилася, старанно його склала і сховала до шафи. Та раптом злякалася такого блюзнірства і напалась на Гаврила:

— Ти цього хотів? Ще й цим тобі заважас?

Можна було чекати, що Гаврило на цю сварку знахабніє, що було б зовсім логічним у його характері, і Марія наготувалася до відпору, але він сів, узяв обличчя в долоні і сказав тихо:

— Що я хотів... Ти знаєш, що я можу хотіти, коли при-

ходжу кожного дня і бачу, що ти не наближаєшся... А я думав, що він стоїть між нами...

— І чекав його смерті...

— Не чекав, хоч кожен з нас щось чекає.

Він продовжував сидіти в попередній позі, тримаючи обличчя в долонях, а руки в нього великі, селянські, а нігті теж великі й повищерблювані. Такі були в Семена, ні з того ні з сього подумалося Марії. Це начеб трохи при-тлумило її неприязнь до Гаврила, і вона вперше подумала: чи могли б ми жити разом? Але, ще й не вдавшись до обмірковування, тут же відповіла: ніколи! А коли знову глянула на його великі руки, уже не побачила у них схожості з Семеновими і запізнило дорікнула собі: як я могла подумати?

А Гаврило випростався і сказав:

— У спокої я тебе не залишу!

Марію це насмішило. Якось несподівано й недоречно, аж подивувалася з нестійкості свого настрою, з несподіваних і нічим не виправданих його перемін, бо мала на таку погрозу злякатися чи позлитися. Може, було б і ліпше, якби злякалася і сказала: роби що хочеш, бо даремно сподіватися іншого — трое дітей, і роки пригинають, може, й посвіла, лише не дивлюся в дзеркало, бо ліпше себе не бачити. Головно — буду не сама, буде в хаті чоловік, у дітей буде батько. Не батько — вітчим. Та що зробити з собою, коли душа не лежить? Запрягтися в одне ярмо, бо так ніби легше. Кінь з коровою — то не пара.

— Гавриле, в мене діти, вони тебе не люблять.

Гаврило на ці слова сіпнувся:

— А ти їх проти мене не підбурюй.

— Я не підбурюю.

— А не ти рада, щоб гнали мене кочергою?

Марію це ошелешило: он які вони — вже мене продають. Стривайте, я з вами поговорю.

Це вперше Марія виявила в своїй сім'ї тріщинку, незлагодженість з своїми дітьми, чого досі начеб не існувало і для чого Марія не бачила якихось причин, бо тільки дітьми й жила. Вона потім пробувала себе заспокоїти: діти, що вони розуміють, для них кульок цукерок чи якась інша дрібниця така спокуса, що не втримаються.

— Мамо, — радісно покликала Ганна від шафи, аж злякала матір, що заглибилася в спогади. — Гляньте, мамо, що я знайшла у ваших скарбах. — Вона натрапила на нижній полиці на своє старе платтячко, розгорнула його

перед собою й дивувалася та раділа, піби раптом побачила себе довгоногим і смішним підлітком.— Мамо, як ви його зберегли?

Я, дитино, все зберегла, відповіла мати подумки, бо ще не пройшла її образа і не могла вступити з Ганною в розмову. Я ваше дитинство, кожного з вас — Антонове, твоє, Василеве — пам'ятаю ліпше, як своє, бо тяжко ви мені далися.

Баба Марія сиділа біля вікна, а за вікном плавали сині хмари, а поля не було, замість нього жовтіла вода.

Хтось пройшов вулицею з лопатою на плечі, з накинутим наопашки піджаком, баба Марія чула, як на мокрому чавкали кроки і плескали по ногах халяви гумових чобіт. Так і життям чоловік пройде: чавкає під ногами на мокрому, а на сухому хрустить, і залишаються на якийсь час ямки, а потім зникнуть. Бо вже інші тим місцем ідуть і свої ямки залишають. Ще хтось пройшов під вікном з лопатою. Ідуть насипати дамбу, бо вода бере мій Човен. А я сиджу з козою, бо не хотіла в хороми.

Вже скоро десять років, як я сиджу. А доти моцувалася з життям, подумала баба Марія з погордою за себе. Кому потрібен пень? Кому потрібна німа жона, що не пройшла, а прослизнула? Якась діва Марія...

(Якщо життя, то щоб кров, а не червона фарба. Та вже як жити, то лемешем вивертати, а не нігтикком дряпати. Та вже як жити, то голосно, а не над вухом: шу-шу-шу...).

Хоч і немічна, а так би і вхопила в руки лопату і пішла між людей.

Отак і будемо сидіти, отак і будемо балакати, понервувала Марія, гніваючись і на себе, і на Гаврила, що ні одне, ні друге не зміг зробити щось таке, щоб припинити. Ага, он щось, мабуть, придумав. Гаврило довго м'явся, то сягав за чимось у відстовбурчену кишеню піджака, то знову опускав руку, хоч то було зовсім не в його нахрапистій і прямій натурі.

— Та ти що, як сватач, червонієш?

Він зніяковіло зиркнув на Марію, потім на Ганну, вибрав з кишені щось загорнуте в газету і став у нерішучості водити рукою то до Марії, то до малої, вагаючись, кому має дати.

— Тут я...— І раптом згадав, що має зробити. Розірвав газету, кинув її на долівку і простягнув до Ганни скруток синьої матерії.— На, бери. Бачиш, яке гарне. Будеш мати на свято.

— Ой боже, а я думала щось...— розчарувалася Марія, що чекала чогось більшого.— А він якусь шматину. Ой боже...

Дівчинка спочатку простягнула за подарунком руки, але тут же відсмикнула і сховала їх за спиною.

— Для чого таке робиш? — посоромила його Марія.

Гаврило спаленів:

— Нічого не роблю. Всі брали, думаю: буде малій, не завжди таке купиш.— Вважаючи, що з Марією легше домовиться, простягнув їй скруток.— Пошиєш, буде мати в чім у школу ходити.

Але Марія теж відсмикнула руки, як від чогось брудного, і Гаврило тоді схопився, як опшарений, оглянувся по хаті і щосили жбурнув скруток на ліжко, а сам пішов, грюкнувши дверима.

Тільки Гаврило вийшов, Ганна притьмом схопила обіруч матерію, пригорнула її до грудей і стала азартно танцювати по хаті, викрикуючи в захваті, що вона тепер буде найкраща між дівчатами, що дядько Гаврило добрий і вона його любить.

Марія оторопіла. От погане створіння, от кара божа. Візьму зараз і спалю.

— Перестань кричати! Перестань танцювати! Ти дивися на неї, любить. Вуйка Гаврила любить. Отаке, що від землі не видно, а вже вміє обманювати. Чи бачили ви таке, люди добрі, вуйка Гаврила вона любить! Не дури ти мене, дитино, і не вчися світ обманювати вже відтепер. Матерію ти любиш, а не Стрижака.

Ганна сполоснула в повітрі синє платтячко, приміряла до себе, щасливо сміючись і крутячись по хаті, наче пішла до танцю із своїм дурненьким дитинством.

— Мамо, а чи й справді я була колись такою малою?

— Ти й тепер не виросла,— проговорила мати, трохи відтанувши в душі.

— Ой, що ви говорите — така...— гомоніла Ганна, крутячись по хаті, тримаючи за короткі рукава синє платтячко, як партнера у танці.— Тра-ля-ля, тра-ля-ля... А чому я його, мамо, не зносила? Певно, зберігала його на свята, а потім виросла з нього. Зовсім коротеньке стало.

Ганна подивилася на себе, на платтячко і знову щасливо засміялася, бо таке воно було смішне, оте все, що вона бачила, що переживала, а разом і таке бентежне! Ганна враз перестала сміятися, бо подумалося дивне: я і моє дитинство, я і моє дівочтво, ось я з ним танцюю

і сміюся, а воно сміється з мене. Смієшся? Авжеж, ви такі смішні, Ганно, поповнілі, великі, а я драчунка і сміюся з вас. А чому говориш мені на «ви»? Я всім старим говорю «ви», і вуйкові Гаврилові говорила на «ви», а він мене пестив, лише в нього не виходило, а подарунки від нього потайки брала. А мама забороняла, чому ти, дівчинко, не слухала маму? Мама не вмiла жити, а ви, Ганно, теж не вмiсте жити. А я на тебе візьму прутик. А як виросту, Ганно, я на вас візьму прутик. Тільки не спіши рости, будь довго дитиною, візьми там усе, що належить, ні клаптика не залиш, бо воно потім не повернеться.

Ганні стало аж моторошно від цих думок, бо в тій веремії, що розгулялася навколо і змішала реальне з чимось неймовірним, вони були теж немовби спотвореною реальністю. Ось вона, Ганна, і ось її дитинство. А ось стара мати і десь тут же її молодість, дівочтво. Сидять стара з дівкою і перемовляються, і не розуміють одна одну, бо зовсім чужі. Стара знає про дівку все і судить її, а дівка про стару ще нічого не знає. Як ти там, бабо, живеш? Так, небого, як усі старі: сиджу в хаті і думаю про тебе, думаю собі, яка нерозумна, чому не йдеш за Стрижака, а мучишся з дітьми сама?

— Мамо, я візьму собі це платтячко.

— Бери, небого,— відповіла мати.— Мені нічого не залишай.

А Ганна подумала: які вони всі!.. Зіжмакала платтячко, кинула на нижню полицю, націлилася очима й на ті купки, що розклала на два стільці, але розрадила себе; на маму не треба зважати, старі всі примхливі. Може, і я буду такою...

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

1.

«Трагічні події, причиною яких стали випробування американської атомної зброї в районі Тихого океану, сталися в березні 1954 р. В ті дні назва маленького і невідомого до того часу атола Бікіні почала вимовлятися на всіх мовах світу.

1 березня 1954 р. рибалки японської риболовецької шхуни «Фукурю мару», що в перекладі означає «Щасливий дракон», побачили в небі яскравий спалах, за яким послідував загрозливий гуркіт. То на атолі Бікіні був проведений черговий вибух американської водневої бомби.

Ось деталі цієї трагедії...

Ясна й прозора ніч, безхмарне чорне небо засіяне незчисленними зірками, що відбиваються в безмежній водяній гладіні. Повільно тримає свій курс через океан «Фукурю мару». Тихе прохолодне дихання піднімається з південного сходу, від Маршаллових островів.

Мацуда, що стояв біля керма шхуни, мерзлякувато посіпував плечима. Чути лише монотонне шипіння хвилі, розрізуваної носом шхуни. Він собі тихо наспівує...

О третій годині кермового змінює Хатторі. Коли Мацуда піднімається наверх, він бачить в каюті капітана світло. Що може робити капітан у таку пізню пору?

Капітан Цуцуї сидить перед картою. Він неспокійний. Через якісь три години зійде сонце. А сьогодні ж саме те перше березня. І ось це коло, це прокляте коло, акуратно проведене циркулем, тільки олівцем зроблене коло на морській карті навколо Бікіні.

Заборонена зона, встановлена американцями, напевно перебільшена. Незважаючи на це, він буде уважний і обережний. Ліпше пройти зайвих пару кілометрів на північ. Обережність передусім. Він нервово постукує олівцем по карті. У капітана Цуцуї болить голова. Йому б треба поспати, але в такий час капітан не повинен залишати судно без догляду.

Цуцуї встає і тихо піднімається нагору. Від свіжого бризу йому стає краще. На сході зірки вже поблідли. Він перемовляється з стерновим. За допомогою компаса старанно визначає місцезнаходження і курс шхуни і, дивлячись на карту, вираховує: до Бікіні 91 морська миля. Почувається невпевнено, лихоманить. Зітхнувши, він іде геть із палуби.

3 год. 30 хв. Радист Кубояма одягає навушники... 2315... 2440... 3335... 4721... 4998... Зашифрований текст, якого він не розуміє. Хто і кому може тут щось повідомляти?

Незабаром прийде час вставати... 4721... 3015... 4007...

Стомлений Хатторі ходить взад і вперед по палубі. До зміни залишилося ще півгодини. Він знімає випрані сорочки, що висіли на шнурку, натягнутому поперек корми. Вони майже сухі, вологі від роси. Погода й далі хороша.

Його думки і думки інших линуть далеко за океан...

3 год. 40 хв. Хатторі спускається грубими, чисто виштруганими дошками в радіорубку.

— Є щось нове? — запитує він, просуваючи голову і плечі у вузьке віконце. Кубояма заперечливо хитає головою. Не оглядаючись, мимохить зауважує:

— Сьогодні вони кидають бомбу. Цікаво б знати, чи ми щось побачимо?

— На якій, власне, ми відстані звідти?

— Приблизно 100 км.

Хатторі дивиться на годинник. Ще раз обходить корму, потім... Зляканий, з широко відкритими очима дивиться на південний захід.

— Капітан!

Над водою з'явилося біле сліпуче світло. Дивитися в той бік було неможливо без болю в очах. Над океаном палало полум'я.

— Бомба, — прошепотів Хатторі, — це бомба.

Із води виросла жовта грибоподібна хмара, з сірими краями, все ще сліпучо яскрава. Ось вона, гігантська і загрозлива, піднялась у небо, повільно переходячи спочатку в оранжевий, а потім у світло-червоний колір. Заціпенілі Хатторі, Кубояма і капітан Цудуї дивляться, як зачаровані, на вогняну хмару. Незабаром ціла команда зібралася на палубі.

Бомба! Голосно лунали збуджені голоси. Грибоподібна хмара продовжувала рости, і її серцевина повільно переходила в брудний, темно-червоний колір. Через 8 хв. члени екіпажу почули страшний грім і виття вітру.

Нарешті напруга спала. Все минулося. З ними нічого не трапилось. Почалися сміх і жарти. Та й що могло трапитися на такій відстані? Один за другим вони почали спускатися вниз, щоб одягтися як належить і поспіяти.

На сході повільно вставало сонце. Блідим здавалося його світло для очей, які тільки що дивилися на вибух.

Рибалки закинули сіль. У словах, якими вони перекидалися, все ще чулося збудження. Гігантським стовпом стоїть у небі хмара диму. Сонячне світло стає дедалі слабшим, непаче небо затягнулося тонким покривалом. Лівиво тягне судно рибальську сіль по хвилях. Незадовго до 8 год. починає сїяти дрібний дощ. Дощ? З чистого неба? Але ж що це таке? Води нема. Це пил, тонкий, білувато-сірий пил. Із повітря, зверху падав попіл. Пиловий дощ ставав дедалі густішим. Одяг, обличчя, голови, ціле судно вкривались товстим шаром попелу.

— Чи це не від бомби? — спитав один з рибалок голосно. Звісно, від бомби. Той, що запитував, не потребував відповіді. Звідки б іще? Вже не можна було дихати без того, щоб противний дрібний попіл не набивався в рот і ніс. Рибалки плювали за борт, лаялися, кашляли, сякалися. Шар попелу на судні сягнув уже сантиметрової товщини.

У Кубоями не було часу, щоб зачинити вікно. Їх визивають «Міойін мару», «Кіхішо мару», «Кайко мару». Всі бачили вибух. Попіл заліплює очі радиста, вони сльозяться, печуть. Нарешті він все-таки зачиняє вікно. Минає, мабуть, година, поки дощ із попелу стихає і перестає повністю. Капітан наказує навести чистоту на судні. Відро за відром піднімають моряки нагору морську воду, миють і шкребуть палубу, трапи, поручні. Аж до полудня триває прибирання судна. Потім приводять в порядок самих себе.

Минуло два дні. Біля 7 годин ранку над морем подув свіжий бриз. Капітан дав команду витягати сіль. Рибалки стали до блоків. Тяжка, промочка сіль піднімалася з води. Вона не надто повна, але чомусь дуже важка. Коли, нарешті, улов опинився на палубі, більшість рибаків знемогли від утоми.

Хатторі був здивований блідістю свого сусіда.

— Що з тобою? Тобі зле? — Той заперечливо хитає головою і кашляє.

— Мені теж погано, я надто зіслаб.

— Ти теж дуже блідий. Можливо, з їжею було не в порядку.

Хатторі оглядається, більша частина команди сидить на палубі, дехто курить. В нього болять голова, і він відчуває, що може впасти. Йому хочеться лягти, відпочити. Що це таке з ним трапилося? Він здівив зуби. Напад слабості поступово минув.

Перед обідом сіль мали вибирати другий раз. Судорожними рухами люди тягли канати, напружуючи рештки сил. Рибалки над силу переводили дух. Сіль піднята. Попереду щось хлопнуло. Сіль! Вони впустили сіль. Капітан злякано дивиться з містка.

— Хлопці, що трапилося?

Капітан спускається вниз і приєднується до рибалок, але теж відразу відчуває олов'яну тяжкість у всьому тілі. І сіль здається зробленою з олова. Рибалки з розгубленим виглядом дивляться по боках.

Без будь-якого задоволення вони обідають. Раптом один рибак схоплюється і піднімається на палубу. Чути, як його вивертає від нудоти. Западає тяжка мовчанка. Кубояма, який теж їв без апетиту, відсуває свою миску. Він знову прямує до свого передатчика і передає, за вказівкою капітана, повідомлення в ефір: «Команда хвора. «Фукурю мару» лягає на зворотний курс. Першого березня о 7 год. 55 хв. почався дощ із попелу. Що нам робити?»

А до рідної гавані Іаецу ще більше 3 тис. км.

Їм доведеться бути в дорозі два тижні. Свербить шкіра на голові. Плечі, руки — все горить. Його так нудить, так погано. Він механічно встає, одягає навушники. Хитаючись, підходить до поручнів, Кубояма корчиться від болю в животі. Дуже пече в роті. Він судорожно хапається за трос і непритомніє.

Три члени екіпажу, остаточно знесилені, лежать на своїх циновках. Шхуна взяла курс на північний захід. До вечора злягло вже сім чоловік. Апатичними, неживими виглядають їх запалі очі. Кубояма ледве витримує перебування в радіорубці. Минають виснажуючі дні і ночі.

До Іаецу ще біля 2 тис. км.

Обличчя, шиї і руки більшості рибаків покриті червоними виразками. «Бомбовий пил». Всі зараз так думають. Необхідні роботи на шхуні ще якось виконуються. Витримували несуть вахту біля стерна. А що, коли раптом налетить гроза? Але тайфуну нема. Спокійно стелиться водяна гладінь, відбиваючи сьєво сонця удень і світяться ночами, заманлива і мирна.

Капітан Цуцуї ледве переводить дух. Спочатку їм поталанило, вони натрапили на хороші, багаті рибою води. А тепер — його артерії на скронях гнівню надулися — трюм завантажений в кращому разі наполовину. Його погляд ковзає по старій шхуні.

До Іаецу 1,5 тис. км.

Капітан погано веде судно. А хто міг про це знати раніше? Прокляті гангстери! У безсилій злобі він стискає кулаки і знову їх розтискає. Надто пізно. Сталось...

До капітана підходить радист.

— Ось радіограма з Нагасакі.

Капітан читає: «Попіл, напевно, радіоактивний. Терміново повертайтеся».

Він хитає головою.

— Повідомте наші координати!

Кубояма повертається до своїх приладів.

До Іаецу залишається ще 1 тис. км.

14 березня «Фукурю мару» приплив нарешті до Іаецу. Його вилов був конфіскований.

До інших гаваней теж почали прибувати судна з радіоактивним вантажем. Людям загрожувала катастрофа — масовий голод. Отруєно один з основних продуктів харчування 100-мільйонного народу. Почали закриватись риботоргуючі підприємства в Йокагамі, Кобі і інших великих і малих містах.

27 березня припливла «Міюін мару» з хворою командою і отруєним вантажем. Через десять днів після вибуху бомби на відстані 1500 км від Бікіні судно потрапило під такий же дощ із попелу, як і «Фукурю мару».

2.

Василь черпав лопатою намоклу й важку глину і з розмаху кидав у горловину, інші теж брали лопатами мокру і тяжку глину і кидали в улоговину, роблячи насип на тому місці, до якого вже добралася вода, щоб перегородити їй дальшу дорогу до центру висілка, який лежав на заглибині, наче й справді на дні човна. І збоку це виглядало безглуздо — якихось півтора десятка чоловік взялися самими лише лопатами насипати дамбу, на спорудження якої за нормальних умов потрібно в декілька разів більше сили. Хтось сказав:

— До судного дня вправимося.

— Не плач. Люди все можуть.

Дув різкий, але теплий вітер, освіжував снітнілі обличчя, мокрі руки, сушив промоклий одяг.

— Яка біда нарадила мене будуватися на цьому Човні, та ще на низькому місці, коли в селі добрі наділи? — бідкався старий Адам Панасюк. Він кричав, мов усі навколо були такими ж туговухими, як і сам. — Але хто міг сподіватися? Зроду-віку такого не було. Підступить, бувало, до Мойсея, а далі — сухо.

Весь у білому, в чому спав, бо забув переодягтися, Адам кричав на всю долину, а перед ним стелилася вода, і він, ніби дражпився, кидав перед неї глину: на, подався.

— От якби бульдозер, — кричав Адам. — Та що бульдозер — вся колгоспна техніка! Загріб з одного боку, з другого — ціла гора. А голіруч... Але люди, як ті мурашки, цілі гори можуть насипати. І цей Човен люди насипали. По камінчику, по жменьці глини...

Появився Антон, він був розхристаний, простоволосий, у розстібнутій на грудях сорочці, у високих гумових чоботях.

— Антоне, ти без лопати? — зустрів його Адам Панасюк.

— Відчепись від мене з своїми проповідями, — прикрикнув Антон, дуже серйозно оглядаючи роботу й розчаровано крутячи головою.

— Ви, Антоне Семеновичу, не на рибку зібралися? — уїдливо спитав бригадир.

— На раки.— Антон сів на пеньок і взявся закурювати.— Лопатою тут нічого не зробіть, лопата тут слаба,— сказав авторитетно і закашлявся.— Щоб ти пропала,— полаявся на цигарку, вирішуючи — курити цю чи спробувати другу, бо, мабуть, ця погана і зірвала кашель.— Василю, що там мама робить?

— Чекає тебе в гості, вже стіл накрила,— відповів хтось в'їдливо.

Василь вдав, ніби не чує, бо соромно було за старшого брата. Люди зрозуміли Василеву мовчанку і взялися його виручати:

— Та йди, Антоне, коли мати чекає. І так сидиш даремно.

— Нікуди я не піду.

Знову закашлявся, а за ним і старий Адам, кашляли навперебій, ніби глумилися один з одного.

З-поза хмари виглянуло сонце, і раптом так усе заблищало навкруги, так сліпуче спалахнула вода, що люди аж стрепенулися на таку зміну. Всі на мить перестали працювати і поспиралися на лопати, полонепі цим дивом вогню, що запалив землю і небо, вирвавшись з сильного полону хмар.

А старий Адам загукав:

— Он! Он! — Наче побачив не сонце, а якесь божество.— Поклонімся йому.— Сам схилився до землі в якомусь ритуальному поклоні.

Та світло раптом зникло. Як з'явилося раптово, так раптово й зникло. Після цього дивного свята світла і вогню зробилося дуже похмуро й сутінно, наче наступив вечір. Передихнувши, помилувавшись сонцем, люди без бригадирового понукування продовжили свою нелегку працю.

— Ге-е-еххх...

Бризнув дрібний дощ і затих.

— Ге-е-еххх...

От якби техніка... Хоч би один бульдозер... Хоч би отой якийсь завести, що біля контори. Але хто заведе? Як заведе? Бульдозер, може, й без пального, а бульдозерист поїхав до батьків у гості — він у селі. Е, для чого думати?

Василь витирав рукавом з обличчя піт, нетреновані долоні горіли, натерті держакон лопати, але працював із задоволенням, і якби не та дошкульна свідомість, що кладку затопило і він не зустрінеться з Вірою, від чого пропала вся принада цього дня, почував би себе зовсім щасливим. Та ще якби старший брат не стовбичив перед очима, не ображав людей.

Антон сидів на пеньку, пригнувши під себе ще й вербове гілля, і розпікав молодого бригадира:

— Треба братися не тоді, коли горить. Чуєш, бригадире, що я кажу? Розумний господар робить не так.

З ним ніхто не вступав до розмови, бригадир теж відмовчувався.

— Ти, Антоне, ліпше переклади роботу з язика на руки, — попросив Андрій.

Антон трохи побоювався шурина, бо той знав узяти на кпини — отак невинно, добродушно, — тому не став йому відповідати, лише подумки огризнувся: рррозумник! Всі тут розумні, а роблять дурне. Я то все зробив би не так, бо в чоловіка на те голова, щоб робив розумно, а вони — шшшу-шшшу... Не вони, що я дурне кажу? Вода — шшшу-шшшу, геть усе зміє. І мама би зробила не так. А як? Не скажу, хай мене добре попросять. У мамі сьогодні свято... Я буду добре триматися, щоб її не сердити, бо вона сердиться за огорожу. І пити не буду. Вип'ю дві чарки... Три — більше ні крапки. Одну — за мамине здоров'я, другу — за себе, а третю... Ні, всі три за мамине здоров'я. За себе — четверту... От рррозумники, хочуть жменями море вичерпати. Мама зробила б усе інакше. Мама тут була королевою... Маріїна бригада... Маріїн виселок... Маріїн Антон. Не знаєте котрий? Перед ним кожен знімає шапку. Без нього ніхто не обійдеться, бо має добру голову на плечах. Треба на діжку обруч набити — до Антона Маріїного, колодязь вимувувати — до Антона, годинник чи якусь техніку відремонтувати — до нього, хату збудувати — все до Маріїного Антона. А дамбу насипати? А море висушити? Можу! От закурю, подумаю і зможу. Ви мені тут пам'ятник поставите. На Маріїному острові. Разом з мамою. Ось там. Це хто такий височенний і дужий з такою маленькою? Мама з сином. Маленька, як синиця... То лише тепер маленька, бо роки її обгризли. Стривайте, хай лише закурю. Знаєте як?

— Бригадире, чуєш мене?

Не чує, дується. Та ти мені, Степане, на цій же дамбі пам'ятник поставиш, коли скажу.

— Бригадире, в тебе на плечах голова чи диня?

— Ідїть ви, Антоне Семеновичу, додому, не сердїть людей.

Антон схопився, поплював у долоні, взяв від когось з рук лопату і так лихо оглянувся навколо, наче одним помахом лопати взявся все переінакшити.

Верба, на якій сидів, повільно випрямлялася.

— Дивіться, що ви робите? Кидаєте, кидаєте, а прийде вода — все змие. А розумний чоловік на вашому місці зібрав би каміння, зібрав би усе каміння, що є на світі,— і туди, і туди, і туди... Дерева зрубав би і кинув уперек, гілля, щоб стримати глину...

— Розумно.

— А де взяти каміння? — спитав бригадир з насмішкою, щоб виправдатись перед людьми, мовляв, я над тим думав.

Антон кинув лопату, засунув руки в кишені і з незалежним виглядом, як людина, що переконалася, що тут нема з ким говорити, рушив було до матері, але за кілька кроків повернувся, став обіч в тій же гордо незалежній позі і сказав милостиво:

— А я тобі, бригадире, каміння подарую.

— Дуже вам дякую, Антоне Семеновичу.

— А ти не дякуй, бо я щедрий. Он, он, он... три купи, майже під руками. Позич від людей, потім колгосп поверне. Фундамент завтра ніхто не почне мурувати. У Синиці п'ять кубів, коні в бригаді є, підводи є... Ти маєш думати, от.— Антон постукав себе пальцем по чолю.

Всі тепер дивилися на Антона трохи здивовано, а Антон теж дивився на себе, на отакого розумного, на отакого великого і посміхався: рррозумники, а без мене нічого не можуть зробити.

Із села долинуло мелодійне бомкання дзвону: бом-бом, бом-бом...

— Чуєте?! — підняв Антон угору палець, наче дзвін ударив у його честь. Втім, йому, захопленому собою за таку винахідливість і значимість у громаді, так і подумалося, що то в його честь, бо щось же мусило таке трапитися, коли чоловік врятував від поводі виселок.

Дзвонили на обід, і великий дзвін завивав якось незвично, мабуть, водна гладінь створювала особливий акустичний ефект, і люди заслухалися.

— Бом-бом, бом-бом... — у такт ударів дзвону хилитався з ноги на ногу старий Адам.

Василь теж мимохить заслухався, нахапуючись думкою на щось нез'ясоване, але бентежне. Свято музики, мелодія дзвону... І свято світла. Увесь світ чорний — куди не оглядайся. Хмарочоси — вгору, твердий камінь — унизу, а з усіх боків темно-синій океан... І все йде мимо, ні за що вхопитися, ніде навіть схватися. І от — ящик з-під

якогось краму. Ви не уявляєте, пане Оніцак, яка то розкіш. Особливо коли за картонними стінами ящика мороз...

Що це мені прийшло в голову?

Свято музики все ще не закінчилося, видно, той хто дзвонив, мав задоволення від своєї роботи. Хтось сказав:

— Підемо пообідати чи спочатку закінчимо роботу?

Таке запитання було безглуздом, хоч'у кожного формулювалося в думці саме так — «чи спочатку закінчимо роботу». Хіба так просто її закінчити? Тут до ночі вистачить, навіть якщо й кіньми, а то і взагалі...

— Йой, то вже полудне,— стривожилася мати.— То вже скоро вечір, а на стіл ніщо покласти. Ганно, треба щось робити...

— Я, мамо, не сплю.

Чому це мені тепер прийшло в голову? Свято тепла... Ах так, недавно бачив у телевізорі. А там надивився не збоку, а всередині, з чужої долі. Але яка то чужа, коли...

Дзвін нарешті затих. Закінчилося свято.

— Підемо перекусити? — спитав Андрій.

— Ходімо,— погодився Василь.

Андрій черевиком зчистив з лопати налиплий ґрунт і взяв її на плече.

— Антоне, ти обідати не думаєш? — звернувся Андрій до шурина.

— Мною не треба журитися. Я ще за себе вмю і сам.

— Не чіпай його,— попросив Василь.

Він теж старанно обчистив лопату і взяв її на плече.

— Тільки не затримуйтеся, товариші,— попросив бригадир, сам пікуди не збираючись.

— Ми — туди й назад. Ходімо, Андрію.

Пішли поруч, під ногами чавкала грязюка, поги ковзалися.

— Василю, я не розумію, про що ти... Ну, про того американця...

— Як — про що?

Андрій знизав плечима і глянув на Василя з недовірою.

— А хто з нас розуміє? — звернувся не так до Андрія, як до себе, Василь. — Хто з нас розуміє? — Він поковазнувся і впав на руку. — Відвик я від фізичної праці. Геть стомився.

— Ганно, чуєш, Ганно?! Яка ти камінна...

— Ви мене таку народили.

— А ти й не сказав: зустрічалися потім?

— З ким?

— Як — з ким? Місіс Мері.

З хвилину йшли мовчки. Василь вагався. Потім сказав:

— Це довга історія. Я тобі не казав?

— Про що?

— А, пробач. Я забув, що ми думаємо про різне.

— Я говорю про Мері.

— Голодній кумі...

Василь ішов мовчки, а потім узяв Андрія за руку:

— Я тобі не казав, і Ганна, мабуть, не казала: ніякої могили в Польщі нема.

Андрій пристав.

— Але ж мама...

— Вона повірила... Що там вона! Я сам повірив, бо десь же вона мусить бути — в Польщі, в Угорщині, Німеччині... Треба людину десь поховати, щоб не блукала без могили... Не сиділа в ящику...

Ви можете собі уявити, як я почувався в тому ящику? Це особливе відчуття, пічим не гірше і пічим не краще, як у Рокфеллера, коли йому заважають сторонні шуми або... Ні, краще сказати: погані сні. Я теж приймав за сон і щипав себе, щоб прокинутися. І я прокидався, але з одного сну та в інший, такий же безглуздий і пеймовірний. Вам, мабуть, нецікаво? Але я чомусь хочу вам розказувати. Нікому в житті не розказував, бо тут не прийнято відкривати душу, а вам хочу розказати. А ось надумате писати оті.. як називається? От-от, мемуари. Спасибі. Ви не дивуйтеся, в мене голова забита іншим... Словом, колись будете писати про себе і десь там втиснете. Кому не хочеться бути вічним? Може, й муха хоче бути вічною, лише в неї своя вічність, своє загробне життя. А чому й ні! Я тепер багато читаю всіякої... Ви не читали, наприклад, «Достовірність ірраціонального»? Зараз уже не згадаю автора. Колись мав добру пам'ять, а тепер починаю забувати. Давнішнє пам'ятаю, а сьогоднішнє — ні. Можу вам розказати всю автобіографію, по днях, по числах, навіть по годинах. Сам хочу її інколи якось сплутати, зліпити з неї щось таке... щось... щось... А вона не дається. Замащена, замурзана, спітніла... О, саме це слово — помилкова. Виглядаю я цілком солідно, пристойно, отакий собі респектабельний містер Джон. А ви погляньте всередину. Як у той картонний ящик, і звідти, зсередини мого Я, спробуйте зорієнтуватися за Великою ведмедицею, за іншими сузір'ями. Ви

назовні один, а всередині — інший. Я себе уявляв десь там, а насправді — десь в картонному ящику на Бродвеї або на Парк-авеню... І я й досі з цього не виберуся... Гюмик... Вам цього не зрозуміти, бо ви з іншого світу. А спосіб життя в'їдається в душу, як вугільний пил у руки шахтаря. Подивіться. Вся душа отак просякне, і що б не робив, а відчуваєш, що зліплений з бруду, з насмішок, з наружи, особливо коли бачиш все це навколо себе кожен день. Ось дивіться.

Ще було не темно, але вікна вітрин вже палали вогнями...

Ось звідки воно! — згадав Василь. — Свято вогню.

Вони проходили біля чепурної церковки на Лексінгтон-авеню між 67-ю і 66-ю вулицями, попереду над лісом хмарочосів кольоровими світловими дугами стирчав у небо стіжок «Крайслера» і червоний палець антени на бруску Торгового центру. Все з бетону, все із заліза, все — в бетоні та залізі, саме життя, здається, не тілесне, а зроблене з пержавіючої сталі і чорного чавуну — двох сортів: біле і чорне.

Чоловік, зроблений з чорного чавуну, — голова, оголені руки, ноги — все з чорного — лежить на східцях церкви, майже на тротуарі. Як статуя Ісуса, знятого з хреста й кинутого по-хуліганському на землю.

Ви думаєте, його хтось підніме? Всі пройдуть мимо. Життя пройде мимо, і чоловік нарешті стане зовсім нечутливим, відлитим з чавуну. А колись був гарячий, прямо з ковша, коли ще метал кипить. А їхати до Союзу не хочу. Ви спробуйте подивитися на все з мого світу. Коли я ще жив там, у вас, я читав про Америку, і вірив, усьому вірив. Дехто писав і правду про цей рай, але я не слухав, бо для нещасного чоловіка десь мусить бути на землі таке місце, щоб міг сховатися, щоб зогрітися, як в огій коробці. А тепер я тут, і тепер не маю куди тікати, бо я в раю. Мені вже пізно створювати інший рай, мене тепер уже ніхто не вихрестить у іншу віру. От дивіться...

Під стіною, у якійсь ніші між двома виступами будинку, сидів бездомний чоловік, видно, готувався тут же заночувати, але поки що...

Ви його, містер Онішак, уже не переконаєте, що є інший рай, бо він уже перепробував. Рай — то для інших, а для нього — лише це. Для нього тут дома, він носить на собі свою хату, як слимак. Я, бувало, сидів ось так. Я мав міс-

це біля Центрального парку. Ви були в православної церкві святого Миколая на 97-й вулиці? Я старався триматися десь поблизу, все-таки ніби біля своїх. Я там мав прекрасну домівку, не можете собі уявити. Мене вже хмарочоси не вабили, мене вже, як кожного пересиченого, тягнуло до сільського затишку, до соломи, до хатинки... Саме такої, як ви розповідали, десь на зеленому висілку, щоб і річка, і яруга, і жаби щоб навесні лящали...

Але я невихований дідуган — тільки про себе, тільки про себе. Але ви мене не судіть, бо я такий радий, що зустрів земляка, і не можу набалакатися. Ви мені, як рідний. Не гордуйте старим неборакою. Це для мене свято... Я тепер у своєму минулому, ви мене взяли і повели у свій край, і я такий щасливий. А ваша мама жива? То ви дуже щасливий чоловік. Мама, брат, сестра... А тут усі чужі, навіть рідна мати чужа. Ви помітили: тут батьки з дітьми не хочуть жити. Моя Мері у Вашингтоні, а я в Нью-Йорку, я засвоїв американські звичаї. А у вас там — усі свої. Розкажіть, пане Василю, про себе, про свою маму... Ви мене дуже опшасливили. Я досі рідко кудись виходив, а коли прочитав у газеті ваше ім'я... У вас гарне прізвище, а я своє змінив, я все своє залишив там. Ви мене просто воскресили, я за вами потім ходив, як дурний, боявся, що не захочете зі мною розмовляти: бо я зрадник, хто ж іще?... А хата ваша так і стоїть? Ви її не зносіть, хай стоїть, будете приїжджати інколи і показувати своїм дітям. Це така власність, яку нічим не заплатити, ніякими доларами... А я свою Мері не можу повести, щоб показати. Ферму, де вона народилася, я продав. Тепер там стоїть великий торговий центр, і нічого не залишилося... Мені за ферму добре заплатили... Та годі про себе, то не цікаво.

Розкажіть, пане Василю, не шкодуйте від мене цього щастя. Про маму розкажіть. Я собі уявляю долю жінки-великомучениці з трьома дітьми на руках, ще й без чоловіка. Бо чоловік безпутний. І я, пане Василю, замолоду був безпутним, десь там мене, може, лають, якщо не забули зовсім. Розкажіть, пане Василю, про свою маму. Я собі уявляю, яке було її життя...

3.

Уявлене і пережите...

Для містера Джона, для будь-кого — роман. Автора не пам'ятаю, колись мав добру пам'ять, а тепер починаю забувати.

Що ж, містер Джон, не з медом. Та ще й жодну сторінку не можна перегорнути, жодного рядка пропустити. День за днем, година за годиною. А воно часто було не так, як планувалося, як уявлялося «жінці-великомучениці з трьома дітьми на руках, ще й без чоловіка».

— Ганно, люди йдуть обідати.

— Андрій любить кувхарити, я його навчила. Він знає цю справу ліпше від мене.

Мати підвелася з стільчика і підійшла до Ганни. Дві купки шмаття були складені на двох стільцях, і мати досягнула до одної рукою.

— Не рушайте, мамо, я вам роблю тут порядок, бо все запустило. Те, що вам потрібно, складаю до шафи. Дивіться. А це треба викинути, а це я візьму...

— Ганно, залиш все на місці.

— Яка ви, мамо...

— Скупа я, дитино, скупа.

...махнула правою рукою — хата розкішна виросла, махнула лівою — столи від наїдків та напитків вгинаються...

То, дитино, лише в казці.

І хата стара, хлівець старий, лише тин Семен перед від'їздом зробив новий, надійний, але нестатки переступають вільно, наче його й нема. Лише молодість, сила, та надія, та велика віра — ото і є «махнула правою рукою... махнула лівою...» Бригадирські обов'язки — не статок, а лише обов'язок відповідати й за себе, й за людей.

— Я тобі, Маріє, досі допомагав, а більше не буду. Тягни сама, відчуй, як то легко.

— А я від тебе, Гавриле, допомоги й не просила, сам набивався.

Зовсім перестав приходити. Зробився до неї хмурым, прискіпливим. Чекав, коли Марія завалить справу, а вона вела бригаду не гірше, як досі, і не гірше, як бригадир-чоловіки, й до голови заходила не тихою прохачкою, а сварливою жінкою, і виводила його з терпіння.

— Ти ще поплачеш за свою натуру.

— Не лякай, Гавриле, бо не на таку натрапив.

— Злякаєшся.

— Не тебе, Гавриле.

— Себе злякаєшся. Своєї впертості злякаєшся. Я так зроблю, що злякаєшся, Маріє.

Але чи то несила зламати Маріїну незалежність, чи небажання псувати собі даремно нерви змінили Стрижакову

затятість, і життя між ними пішло рівніше, часом начеб і зовсім мирно й лагідно. Гаврило почав частіше навідуватися до човнянської бригади, заходив інколи до Марії додому, а на правлінні підняв питання, щоб їй колгоспом побудувати хату. Але Марія відмовилася:

— Ти з мене, Гавриле, не роби страдницю і не будуй мені монастир. Моя хата ще й дітей переживе, бо стіни з буювого кругляка, а балки — з молодого дуба.

Гаврилова доброта її лякала й насторожувала: щось я починаю в житті не розуміти. Звичне пояснення: те саме уже не підходило, бо не те саме. Кожен день нове. От і Гаврило новий, і я нова — в людей у шані. Гаврило радить перебиратися в село, бо виселок у плані зносу, як такий, що заважає культурі сівозмін; по-доброму радить скористатися, поки він голова, бо може трапитися так, що не буде, бо перед ним тепер широкі дороги. Як і перед тобою, Маріє...

Після районної наради, де Маріїну бригаду назвали між передовими, затрималися в ресторані не то за обідом, не то за вечерею і поверталися додому поночі. На подертому сидінні старої брички, на якій колись возився потар, Гаврило сидів тихо й статечно, лише терся до Маріїного плеча і понукував іздового: стьобни!

— Стьобаю, — відказував юнак — таки хльоскав батогом, і коні зривалися на галоп, і раз по раз летіли з-під копит іскри.

А Марії чомусь крутилося в голові: «Кінь біжить, земля дрижить, Моя мамка в землі лежить...» Звідкілясь це прийшло в голову і крутилося, мов заїло.

Небо було чорне, наче зашторене на випадок повітряної тривоги. Чому й це приходять на голову — повітряна тривога? І настрій у мене такий, ніби десь нашкодила і чекаю відплати. А мене хвалили, і мала б радіти. Але за що мене хвалили? Моя бригада не ліпша, як інші. Кінь біжить... Та піди ти до лиха, коню! Зробив мене передовою. Та не трися ти! І не сопи... Благодійник.

Марія негадано вхопилася за це — благодійник і пояснила собі всю простоту Гаврилової поведінки і з холодною твердістю насторожила себе: ось тепер потребує плати. Все зробив, про все потурбувався, а тепер скаже: пора платити. З-під заднього копита підручного вихопилася ціла віхола іскор, бричка підстрибнула на каменюці, і Гаврило хитнувся, наліг плечем на Марію, трохи не звалив її, і хоч зробив це умисно, пробубонів: пробач. Кінь біжить,

земля дрижить... Як коні бачать у темряві? А Марія не бачила нічого, лише ріденькі вогники, розкидані по чорному, що скидалися на сліди погаслих багать, в яких вітер тут-там ще знаходив жевріючі вуглинки. Потім раптом десь далеко спалахнуло, наче синя блискавка, і вихопило на мить чорні обриси гір, після того стало ще темніше. Ні Марія, ні Гаврило, ні юнак-їздовий не знали, що це могло бути, але кожному воно нагадало війну, коли отак на обрії вибухали спалахи, і людський страх пояснював їх перебільшено. Війна ще в усьому була такою відчутною, що й зараз кидала людей у тривогу. «Стань, коню, не біжи, встань, мамко, не лежи. Рада би я, донько, встати, та не можу руки зняти».

Вийшли на гладку польову дорогу. Бричка поскрипувала ресорами, коні бігли риссю, підкови стукали по втрамбованій землі глухо, наче напнутий барабан, і Марія шкодувала, що тепер нема іскор. А Гаврило мовчав і час від часу кидав до їздового: понукай.

Неподалік від своєї хати він зупинив коней, взяв їздового за плече, грузько ступив з брички, за руку потримав Марію, і це в нього вийшло якось по-інтелігентному галантно, і сказав їздовому: їдь. І, майже не роблячи паузи, не міняючи інтонації голосу, повернувся до Марії: ходи.

— Що ти хочеш? — спитала Марія, уявою випереджуючи події.

— Не лякайся, не вкушу. Проведу тебе через яругу.

— Я не сліпа й не кульгава, — запротестувала Марія, але Гаврило не випустив її руки і сказав:

— Не тремти, як дівка.

Вони йшли вулицею, в деяких хатах ще світилося, на свою хату Гаврило не оглянувся, а Марія встигла помітити, що там світилося, і подумала: бідна жінка.

Іздовий постукав у вікно.

— Пішов з нею на виселок, — гукнув весело.

Жінка вибігла з хати в чому була.

Марія знову повторила в думці: бідна жінка. Тепер це вже стосувалося не так Гаврилової дружини, як її самої.

Оця чорнота, коли не видно дороги, оці рідкі вогники вікон, за якими сидять... Ні, за якими сидить вона сама біля вигаслої грубки і загортається в стару ковдру, що лише очі видно, а Гаврило стукає у віко: відчини. «Рада би я, донько, встати, та не можу руки зняти». А ти, Маріє, думала, що вже кінчилося, що ти вже зробилася людиною, а

ти, Маріє, і далі онуча, лише трохи вже випрана. Та беріть, та беріть, не гребуйте, я чиста, випрана. А я думала, що вже стала людиною.

Вийшли на околицю села і пішли до яруги, вона була сухою, а береги затягнуті невикощеною болотяною травою, а дві копички сіна стояли неподалік, над самою яругою. Ось вони, Марія їх побачила. «Не тремти, як дівка», — подумала зловтішно.

Жінка бігла, виставивши перед себе руки, щоб на щось не наштовхнутися в темряві, широкі халяви чобіт гулко плескали по литках, мов підхльоскували, щоб бігла скоріше. Я їй волосся вирву, я їй очі видряпаю, і буде ходити сліпа.

Жінка перейшла через яругу і стала прислухатися, але нічого не чула, бо сильно гупало серце. Побігла далі. Зупинилася перед огорожею і наразі не зрозуміла, чому вікна не світяться, аж потім вдарила в голову паморока: замкнули двері, милуються. Обома руками загримала у вікно. Там з'явилося обличчя, але то була не Марія. Жінка кинулася до хлівця, піднялася по драбині. У неї було стільки спритності, що здивувалась би, якби могла на себе свідомо поглянути, ні, засоромилась би, бо немолода вже.

Вибігла за ворота і знову подалася до яруги.

Вона випрочувалася, била його кулаками, кричала: очі тобі видряпаю, а він сліпо й отупіло рвав на ній плаття.

— Люди, збігайтеся на чудо! — залементувала жінка. Виломила бадилину і почала нею шмагати. — Люди, збігайтеся на чудо!

Марія стулила руками розірване плаття і побігла додому, вона не плакала, свідомість була затуманена.

— Сідайте собі, мамо, я сама, — відсторонила Ганна матір і взялася накривати.

Вишивану скатертину стелила з небажанням, наче кидала її під ноги, і сердилася на матір за її впертість, і дорікала їй:

— Ви, мамо, такі, що я й не знаю сказати. Якесь ганчір'я бережете, не хочете, щоб викинула, а дорогу скатерку не шкодуєте... І цю стару халупу, мабуть, шкодували.

— Шкодувала, небого, шкодувала...

— А мене душа болить, коли проходжу біля нього. Майже в центрі міста, а будинок такий, як палац. «Волга»

в дворі... А сам і досі, як легінь. Не сердьтеся, мамо, я вам кажу правду... Кому ви що довели своєю затятістю?.. Сидите тепер сама...

... Копички сіна люди нишком розтягли, а решту вода замочила, і згнило, бо Марія не могла на них і подивитися. Гидко було, соромно було, наче то не сіно, а слід наруги й обману. А ти, Маріє, думала, що вже стала людиною. Ні, це було не те саме. Те вона розуміла, але тепер... Та ще й винна, бо сіно пропало.

Антонові тоді йшов вісімнадцятий, закінчував технікум і приходив додому лише на неділю, а то й на неділю не приходив, бо ні за чим було, — радше йшов на станцію розвантажувати вагони або пиляти дрова.

Ганні було чотирнадцять, закінчувала семирічку, була неслухняна і вчилася на трійки.

Василь ходив у перший клас.

Думала поїхати до міста, порадитися з Антоном, але досі не звіряла дітям свої турботи, бо не хотіла, щоб і вони журилися її бідами. Сама мушу все винести, думала Марія, бо діти не винні, що прийшли на світ, вони сюди не просилися. А може, ще й минеться...

Та Антон сам заявився додому. Несподівано. Серед тижня.

Високий, стрункий, забрьоханий з дороги, мокрий від поту, пасма чорного волосся прилипли до чола; на ньому військова шинель, куплена на чорному ринку, на голові шапка-вушанка, теж військової форми, на ногах німецькі солдатські черевики — все військове, все — фронтові недоноски, місцями позначені кулями, як і все повоєнне життя, що теж не позбулося слідів фронту, війни...

Він був схожий на батька. Не на того, що йшов зимового ранку з висілка з полотняною торбиною за плечем, а на того впевненого в собі сільського легіня, що сватався до Марії і хотів в усьому виділятися. Ця схожість була така разюча, що, коли з'явився в дверях, Марія вся здригнулась від внутрішнього вибуху, від змішаної радості й страху: він!

Ось господар у хаті, подумала про себе Марія, цілуючи сина, раптом приємно розслаблюючись, наче й справді могла перекласти турботи на молодого господаря й відітхнути від втоми, хоч насправді й далі несла на собі весь тягар, бо так любила дітей, так оберігала їх від труднощів, такою винною почувала себе перед ними, що не могла перекласти на їх плечі ні крихти того, що могла сама.

За вечерю сіла ціла сім'я, і від того, незважаючи на тяжкий Маріїн настрій, у хату завітало свято, як було кожного разу, коли зрідка збиралися всі разом, Марія відмахнулася від усіх бід і турбот і якимось відчайдушно віддалася радості, хоч розуміла, знала, відчувала, що в її становищі не годиться бути щасливою. Але чому не годиться, коли ми всі разом, коли всі здорові, красиві, як намальовані? Чому я не смію радіти своєму багатству? Таке не в кожної.

— Тайна вечеря, — сказав Антон, сидючи за столом зосереджено й нахмурено.

— Чому тайна? — спитав Василь.

— Бо ми зібралися недозволено... Взагалі... живемо недозволено на цьому світі, — пояснив Антон, натякаючи напруженим виразом обличчя і пониженим голосом на щось серйозне. Вичекав довгу мить, а коли ніхто не спромігся на слово, якого він, очевидно, чекав передусім від матері, сказав раптом ніби аж весело: — А я й забув, що маю сало.

— Звідки? — не повірив Василь.

— Пиляв дрова, заробив.

— А ми сало давно не їли, — сказала Ганна.

— Мамо, чому ви нас не годуєте салом? — спитав Антон. — Ви бригадир, якесь колгоспне начальство.

Він дістав із сумки невеликий клуночок, обгорнутий в просалений папір, і простягнув матері, але вона сказала, щоб поділив сам, бо то — його заробіток.

— Дай, я поріжу. — Ганна вихопила від брата сало і спритно розрізала на чотири шматки.

— На фронті не так робили, я бачив у кіно, — заперечив Василь. — Загиблим теж ділили... І спирт, і їжу. Хліб клали на склянки...

Марія подивилася на молодшого сина злякано — що це йому прийшло в голову?

Антон завагався, вирішуючи, як бути, потім спитав:

— Мамо, в нас нема спирту?

— Є самогон... ще від поминок.

— Давайте, — серйозно попросив Антон.

Дві скибки чорного хліба з маленькими, чисто символічними шматками сала були покладені на гранчасті склянки з символічною дозою самогону. І два порожні стільці біля стола.

Тайна вечеря. Повна таємниці. Напружено-серйозна вечеря...

Їли мовчки й зібрано, наче причащалися, а дві незаймані порції стояли на чільному місці. На місці загиблих командирів. Марію пекли сльози, але вона кріпилася, а їсти не могла, не могла проковтнути їжу, бо горло перехопила слизма. Що діти надумали! — крутилося в голові. Чому це вони надумали?

— Мамо, їкте,— попросив Антон.

— Їм, дитино,— спохопилась Марія і далі не їла.

Тайна вечерея... Чи Антон сказав просто так, чи вже знає? Очевидно, знає, бо перед людьми ніщо не сховається... Що діти надумали! І я мушу їсти свою частку, щоб не бути відмінною. Через силу з'їла сало з чорним хлібом, потім їли рідкий кукурудзяний чир з яблучним відваром, що пах свіжими яблуками. А дві «фронтіві» порції залишилися, а з ними залишався і дух незвичності, і всі відчували себе дорослішими, відчували, що мають перед тими двома за щось відповідати, за щось думати, і коли Ганна сказала: «А тепер з'їмо й ці», на неї всі глянули осудливо — як нерозумна! І здивовано — як можна бути такою? А мати зітхнула:

— Вона ще мала.— І, щоб відвернути увагу від цього маленького Ганниного гріха, спитала Антона:— У тебе нема занять, що приїхав серед тижня?

Він спохмурнів, опустил голову, і Марія злякалася:

— Що сталося, Антоне?

— У в а с, мамо, що сталося?

— Дядько Гаврило ходить за мамою, а вона його не хоче. Звідси й уся біда,— сказала Ганна задержувато. — Судом погрожує...

Ганна сподівалася, що її повідомлення викличе подив або її будуть сварити, і загодя склала на грудях кулачки, щоб захищатися, але ніхто її не чіпав. Всі сиділи мовчки і, не зважаючи на дивитись одне на одного, прикували зір до символічних порцій фронткової вечері. Мовчанка тягнулася так довго, що Ганна принишкло повернулася на своє місце і тихенько, з винуватим виглядом сіла і поклала руки на коліна, показуючи цим свою слухняність і вихованість.

— Так, дитино, все правда,— озвалася мати майже пошепки. Потім додала так же тихо й безбарвно, наче не переживала, а виконувала заучену чужу роль:— Пробачте мені, діти.

Але тут же не витримала й заплакала, без звуку, лише очима, по щоках збігали сльози і капали їй на груди. Вона

боялася, що діти почнуть розраджувати чи якимось інакше виявляти жаль і співчуття. І, може, саме це зрозумівши, Антон спитав:

— Мамо, а про батька правда? Що він фашистам здався...

Вона хотіла виявити сумнів, але раптом крикнула:

— Бреше він!

— А чим, мамо, доведете?— з недовірою перепитав Антон.

— Є повідомлення з частини: безвісті...

— Покажіть,— попросив Антон, наче досі не бачив і захотів зловити матір на обмані.

Він був рішучий, якийсь озлоблений, ніби був певний, що мати його досі дурила, а от тепер цьому має настати край. Мати пішла до поліції і вибрала з старої книжки конверт з адресою, віддрукованою на машинці. Антон прочитав коротке повідомлення. Потримав лист у руці, потім передав його Василеві. Той теж прочитав, ворухав губами. Далі прочитала Ганна і поклала прижовклий, трохи зім'ятий конверт біля склянки з хлібом і салом, повагавшись, біля якої саме покласти. Котра належить батькові.

— Ця, бо тут більше,— відповіла сама собі і пригладдила конвертик долонею, мовляв, тут має лежати.

— А чому він, мамо, намовляє? Чому безчестить?

— Довга то, дитино, історія.

Готуючись сказати щось дуже важливе, Антон капружився і трохи спаленів:

— Мамо, я, може, зробив погано, але інакше не міг. Батько загинув, і він не має права знущатися. Я такий, як і він, і нічого мене безчестити... Пам'ятаєте, як його дядько Петро завжди сварив, казав, що в газеті б його протягнути. А я написав...

— Добре зробив, синку.

Тайна вечера... Таємниця життя, людських взаємин, людської душі... Цілує, ніби любить, а в пазусі камінь. Хто любить, а хто торгує поцілунками. Труться між собою, як на базарі, і кожен щось пропонує. У кого що є. Отак воно, діти, скрушно подумала Марія. Добре, що ми всі разом, що ми чимось навічно зв'язані. Не чимось, а ось цим... Склянки, шматки хліба і сала стоять на голому столі, а від них — усе, що відбувається в хаті, в душах. Тільки не звеличує, бо — безвісті, без могили, і можна вигадувати. Ти, Маріє, думала, що все погане позаду, а ти, Маріє, помилилася, бо старе не відмивається так просто.

— Що тепер будемо робити, діти?

— Нічого,— відразу відповів Антон з викликом. Видно, він над цим уже думав.

— Щось треба робити,— невпевнено сказала мати.— Я мушу щось робити.

— За нас не журіться, принаймні за мене,— сказав Антон.

Потім звернувся до сестри:

— Хочеш нового батька? Гаврила Гавриловича хочеш? А мама хоче. І тоді геть оце, до дідька.— Він відштовхнув склянки.— Хай звільнять місце для Гаврила Гавриловича. Всюди хай звільнять йому, щоб не тісно. Хай і мертві йому не заважають, щоб не треба ділитися, а то менше припаде, коли й на мертвих... Та я, мамо, від вас піду. І від того, кому й мертві заважають. Я так кожному скажу, бо самі за себе не можуть.

Антон говорив запально й сердито, видно, мав уже час обдумати розмову з матір'ю, видно, готувався до неї, видно, саме цю промову мав на думці, коли сказав про тайну вечерю. А мати дивилася на нього не як на рідного сина, а як на чужого й дорогого їй чоловіка, дорослого, розумного, сильного, без якого досі почувалася невпевнено, до того невпевнено, що навіть часом ставила під сумнів те, що цей сильний дорослий чоловік вважає непорушним і святим. Дорогий мій чоловік. Марія аж зраділа, що так назвала старшого сина, і, щоб не образити інших, продовжила: дорогі мої помічники. Які вони в мене сильні і красиві, усі в батька... Але чомусь відсахнулася і продовжила: усі чесні і за правду постоять, бо я їх так навчила.

— Дорогі мої діти, я так зроблю, як ви скажете,— озвалася в пориві відчайного щастя і поцілувала спочатку Василя — наймолодшого, потім — Ганну, а Антона поцілувала з ваганням, бо він був дорослий, вищий від неї, і сказала: — Дорогий мій...

За цією розмовою з усіма сталася якась добра зміна, наче й справді чудодійно причастилися смертю рідних людей, чії порції вечері чекали на них, за фронтовою традицією, і Марія подумала: яка я щаслива.

В цьому настрої їх застав Стрижак. Наче умісне прийшов саме тепер, щоб піддати випробуванню цю сімейну злагоду і щастя. На його появу всі розуміюче переглянулися і жодне не відповіло на його «добровечір», ніхто не підвівся з місця.

— Що це у вас? — став той біля дверей, відчувши незручність.— Якесь ворожіння? Може, я заважаю?

Тоді Марія відповіла:

— Заважасяш... Невчасно прийшов.

Стрижак знизав плечима, ніби кажучи, я можу вийти, навіть переступив з ноги на ногу, але не вийшов.

— Може, запросиш сісти? — звернувся до Марії.

— Сідай, коли вже прийшов, — відповіла Марія. Вільних місць не було, і хотіла звільнити своє, але Антон затримав її рукою:

— Сидіть, мамо.

Він встав сам, відійшов від стола й показав головою Стрижаківі, щоб сідав. Той прокашлявся в кулак, стелу плечем і грузько опустився на стілець. Василь і Ганна теж посхоплювались і стали під стіну біля старшого брата, а Стрижак нерозуміюче стрельнув колючим оком на дітей, на Марію. Видно, був шокований і не відразу знайшов що сказати.

— Що це за склянки? З якої нагоди?

Йому не відповіли, і він з ваганням сягнув рукою за склянкою, торкнув її пальцями, щоб переконатися, чи там щось налито.

— Не руште, — застеріг його Василь і відклав склянки на другий край стола.

— Ого...

— То — нянькове, — пояснив Василь.

— А другий — дядька Петра.

Гаврило ще раз натужно прокашлявся, по-шулічому зиркнув на Марію, вирішуючи, казати чи ні. Вона його зрозуміла по-своєму і сказала:

— Може, й тобі налити?

— Дякую, не п'ю.

— Відколи в зароді?

— Відколи твій старший навчився пописувати.

Гасова лампа освітлювала тільки стіл, а далі лежала сутінь, побільшена тінями, що падали по хаті, від Марії, від Стрижака і від дітей; здавалося, лампа була розумною, економно-скупою істотою й не хотіла витратитися на порожнечу, на голі стіни. Може, тому так добре було видно обличчя, застиглу на них міміку. Найрельєфніше вимальовувалося крупне, по-літньому засмагле і красиве чоловічою силою обличчя Стрижака, ще більше затемнене чорним трикутником вусів. Світло падало зверху і робило западини очей глибшими, видаючи втому; тінь од вусів приховувала губи, і міцна нижня щелепа ще більше видалася вперед, підкреслюючи вольову натуру Стрижака. А обличчя Марії було ніби наскрізь просвітлене, мертво біле і ніби

плоске, бо світло падало так, що майже згладжувало його рельєфність.

Марії було незручно за неувагу до голови колгоспу, за насупленість, за мовчанку, але після всього, що відбулося тут цього вечора, після того внутрішнього перетворення, після дивної дорослості її дітей, з якими так раптом в усьому порозумілася, мов не мали свого окремого існування, а були нею самою, — після всього цього навіть в догоду доброму селянському звичаю не могла вступити в розмову з цим сильним і красивим чоловіком, бо в с я вона, ота, що жила одним життям з дорослими дітьми, цього не бажала, не хотіла, не могла.

— Ти чому не на заняттях? — звернувся Стрижак до Антона.

— Вас цікавить?

Марія подумала: добре йому відповів, ти в мене розумний. І знову з задоволенням повторила те, що їй недавно прийшло на гадку і видалося найточнішим у визначенні як свого ставлення до сина, так і його вдачі, яку так повно відкрила для себе: дорогий мій чоловік. Говори з ним, Антоне, я знаю, що ти скажеш усе так, як треба, я ліпше не скажу.

— Мене все цікавить, — кинув Стрижак і, не вважаючи розумним продовжувати розмову з юнаком, звернувся до Марії: — Він тобі хоч сказав?

— Сказав.

Стрижак сіпнув головою, наче хтось замахнувся на нього, і звів товсті чорні брови.

— І ти спокійно сидиш? — подався вперед.

— Сиджу... не біжу до тебе...

— До мене бігти не треба.

Марія повернула голову в його бік, і тепер світло відтінило її рівний ніс, глибокі, майже дівочі ямки на щоках, а разом і трохи задержувато вивернуту губу, підняті закутинки уст — всю внутрішню незалежність і безхмарність почуттів, ніби й справді нічого поганого не було. Виразом самовпевненості вона збентежила Стрижака, і він готовий був сказати їй щось терпке чи принаймні назвати дуркою, яка нічого не розуміє і гадає, ніби з нею жартують, ніби з таким можна взагалі жартувати.

— Мамо... — озвався Антон і затнувся.

— Кажі, дитино.

— Я тобі, мамо, не сказав, що покинув технікум.

Марія була така сильна, така невразлива в своїй внутрішній налаштованості на те, що тепер ні з нею, ні з її дит-

ми не може нічого поганого статися, що наразі навіть зміст Антонових слів до неї не дійшов. І вона сказала, заспокоюючи чи радше — захищаючи своє добре царство від Стрижак:

— Нічого, нічого... проживемо й без технікумів.

І Стрижак таки гримнув:

— Дурка!

Він схопився, грубо засунув під стіл стілець, на якому сидів, видаючи цим свою нетерпимість, потім ступив до дверей, схопився рукою за клямку, але різко повернувся і став перед Марії, засунув руки в кишені галіфе і почав розхитуватися взад-уперед, не зводячи з неї очей.

— Нам треба з тобою поговорити.

— Говори,— відповіла Марія, не змінюючи ні пози, ні виразу обличчя.

— Нам треба двом поговорити. Скажи їм, хай вийдуть.

— Надворі холодно та й — ніч...

— Ану вийдіть,— розпорядився Стрижак.— До сусідів зайдіть, у нас з матір'ю серйозна розмова.

— У мене перед дітьми нема тасмниці,— зупинила Марія дітей, хоч ті й не збиралися виходити.

— А в них перед тобою?

— І в них переді мною,— відповіла Марія, не маючи в тому сумніву.

— Значить, ти його нарадила займатися наклепництвом. Та ти... Ти сліпа... ти...— він не трапляв у гніві на ті слова, якими міг би виявити своє ставлення до Маріїної поведінки.— Ти не розумієш, що висип на волосинці, і я хотів з тобою поговорити... порадити...

— Твою пораду, Гавриле, я вже знаю... Чи не ти пустив дурні слухи про Семена? Чи не ти назвав мене жінкою зрадника?

— Ну, я, я,— стукав себе в груди кулаком.— Але...

— А за що, Гавриле? — не давала йому Марія закінчити, бо раптом захотілося самій виговоритися, вилити душу, вилити її саме тепер, коли була сильною і впевненою у своїй правоті.— За те, Гавриле, що не дозволяю знущати-ся над собою.

— Неправда.

— І за те, що не давала тобі руйнувати дамбу.

— Маріє, ти мене хочеш вислухати?

— Я тебе наслухалася. Більше не хочу.

Гаврило кинувся до дверей, навіть вийшов у сіни, але звідти повернувся, розмашисто сів за стіл і плеснув

долонею по дошці з таким виразом, наче клав у банк ставку і брав на себе гру.

— Слухай, Маріє... слухайте, ви... — Він подивився спочатку на Марію, потім на тих, кому сказав «слухайте, ви». Борючись із собою, витримав довгу паузу і заговорив: — Не каюся і не шкодую за тим, що зробив, бо моя совість чиста. — Тоді зняв з голови капелюх, ніби далі мав казати святі слова, і поклав його біля себе на вільний стілець. — Слухай, Маріє, слухайте і ви. Семена я й тепер інакше не можу назвати...

— Не смійте, — ступив уперед Антоу.

— Помовчи, я з матір'ю веду розмову... Слухай. Я тобі відразу сказав, як було. Пам'ятаєш? Але перед людьми мовчав. Послухай мене, не перебивай, бо я не люблю, коли мені кидають у зуби кістки. Я мовчав. Але в мене є гідність. Мене досить ображали, коли я був нічим, з мене досить зпущалися, дровичили, як собаку, щоб зробити злим. Чому ти, Маріє, з мене дурня робиш? Цить, не перебивай. Чому ти мені на правлінні завжди палицю в колеса сунеш? Я тобі говорив, що з дамбаю. І м е н е районні спеціалісти підтримали, м е н і дали правду, бо люди, що думають про державному, розуміють мої старання. Десять гектарів землі у нас на смітті не валяється, Маріє. А що твій молокосос написав?

— Я не молокосос, до вашого відома. А писав я правду! Чи восени сіно не пропало?

— У доброго господаря не пропаде. І ти цить, я говорю з матір'ю. Словом, ти хотіла довести, що маєш більше розуму, як Стрижак. Тебе Петро проти мене настроїв, і ти йому й досі віриш. І Семен тебе проти мене настроював. А я не забув, як він мене тоді бив... І ти мені пробач, Маріє, я не молокосос, я воював...

— Виправдуєшся?

— Не маю за що.

— Тоді йди, Гавриле.

— Не подумай, що я прийшов потішатися над твоєю бідою. Я шкодую, що так між нами склалося. Побий мене бог, якщо кажу неправду. Шкодую.

— Ти висповідався, Гавриле? — тихо спитала Марія. — Тоді йди.

— Пошкодуєш.

— Уже гірше не буде.

Гаврило тим же розгонистим рухом кинув на голову капелюх, заметався вправо-вліво і сказав від дверей:

— Я тобі хотів добра.

Він прожогом вийшов, не зачинивши за собою ні хатніх, ні сінешніх дверей, і холодне повітря притьмом наповнило хату, вигнало останні рештки скупого тепла, що йшло від вигаслої груби.

Все я тоді перенесла, бо молода була і сильна. І мала віру, що добре роблю. А тебе, Ганно, я цьому не навчила, десь я зробила не так, і тепер ти кажеш, що я погано постелила, бо нічого собі не надбала, а Стрижак живе у місті в палацах. Десь, либонь, мотор чути? Звідки тут мотор, коли таке море? Причувається. У такий вік уже свій мотор в голові гуде. У старій голові вже й вітер гуде, всі мотори там ревуть. Ні, щось чути. Баба Марія витягнула шию і відсунула з вуха хустку. Щось чути, десь літак...

То був не літак, а вертоліт, він пролетів над висілком і зник у низьких хмарах.

Басиль з Андрієм під хатою зняли взуття, помилися і сіли до столу, змучені і бадьорі.

— Давай скоріше, — звернувся Андрій до дружини. — Нема часу засиджуватися.

— Та ти що? Знову на роботу? — прикрикнула на нього Ганна. — А гостину коли готувати? Ми приїхали не на роботу. Ти що?

— Давай їсти, а тищокати будемо потім, як натищокатимо дамбу.

— А ти хіба не бачив вертоліт?

— Бачив, і яка нам з того радість?

— Про нас думають, нерозумний чоловіче.

— Чуєш, Василю? Ви чуєте, мамо? Головне — добре помолитися, щоб почули, і можна собі лягати й дригати ногами. В і н там для того, щоб за нас робив.

— Ой, який розумний, — погдумилася Ганна, ображаючись на чоловіка за насмішку, бо не зносила, щоб чоловік з неї насміхався. — Якщо ти зараз же не перестанеш дратуватися...

— Сядеш?

— Сяду. — І вона сіла, і склала руки, і затялася, бо її чоловік образив.

— Сиди, — сказав Андрій весело. — Мамо, ви в нас наймолодша, нагодуйте голодних землекопів.

По обіді робота пішла веселіше — Антонова порада допомогла. Каміння підвозили трьома підводами, бо на більше не вистачало людей. Одна група вантажила каміння на підводи, передаючи його через рівчак по ланцюжку, а друга — кидала каміння в дамбу, і воно глухо гупало, і молодий бригадир весело погукував: молодці!

Антонові тим часом прийшла в голову нова думка.

— Бригадире, як гадаєш, у бульдозері є пальне?

— Стільки буде, щоб напиться. А що хочете, Антоне Семеновичу?

Антон мовчки підвівся з свого незручного сидіння, подригав затеклими ногами — одною, другою — і поволеньки подався геть, підсемикуючи штани, що весь час сповзали і трималися під животом.

— Сам собі чоловік ворог, — поспівчував Андрій шуринові. — Здібний, а от взяв та й зіпсував себе, просто так, за будь здоров.

— Сам себе не зіпсував, зіпсували умови, — заперечив бригадир.

— Виходить, треба всіх вирощувати в теплицях, — продовжив Андрій, ховаючи іронію. — Або у великій колісці. Колисати-колисати до старості, а потім висипати в яму. Тут спочиває тепличний дармоїд. Так, усе найкраще — їм. Потім схопимось: є велика колиска, є великі діти, а нікому колисати.

— Ви, Андрію Васильовичу, жартівник, — засміявся бригадир.

Розмова, однак, не в'язалася, бо підводи підходили одна за одною: встигали розвантажити одну — настигала друга, і треба було квапитися. Люди й цестямилися, як втягнулися у веселе змагання, у веселий трудовий ритм. Начеб уже й не вони вели роботу, а' робота — їх. Начеб уже й не люди були господарями, а якийсь чародійний ритм, що став над ними, став над їх волею і силою, і його не можна було зупинити. Зате всі мали від того радість, пасолоду і гордість за себе. Бо — горіння, бо — рух...

Покоління за поколінням, як мандрівники. Звідкілясь і кудись. Ось там, під хрестами і плитами, минуле, «культурний пласт», а ось тут, на дамбі, — сучасне. Потім стане минулим, а Човен буде похитуватися на воді, руки будуть його тримати, щоб не поплив. І досі його тримали руки,

коли заважав культурі сівозмін, а ще перед тим, коли заважав панам полювати на дичину.

— Молодці, молодці, — хвалив бригадир, розпарившись.

Василя так захопила зладжена робота, що, незважаючи на фізичну втому, працював із задоволенням... Він посягав управо і брав камінь із рук Андрія, що стояв першим біля підводи, потім повертався вліво й передавав камінь сусідові, художому чоловікові, якого він не знав, лише чув, що звуть його Юрком. Взагалі Василь мало кого тут впізнавав, бо його ровесники кудись роз'їхалися, а старі помиралі, а молодших не встиг запам'ятати та й змінилися, мабуть, назовні, як подорослішали; були тут і чужі, що женилися на човнянських дівчатах, і відпочиваючі, що приїхали з міста на вихідні і опинилися в полоні стихії. Ця зміна в складі човнянських жителів і підказала Василю дещо патетичну думку: покоління за поколінням, як мавдрівники.

— Не дрімай, Василю, — підштовхнув його окриком розпарений і розпашілий Андрій.

Василь у свою чергу сказав тому, кого звали Юрком:

— Не дрімайте.

А Юрко наступному:

— Не дрімай.

Отак по ланцюжку й пішло «не дрімай», як і сам камінь, який треба було передати аж до води. Василю, Юре, Даниле, Петре. Гуп! Справа наліво, давай, давай. Гуп. Звідти — туди. Без зупинки, без передишки...

— Молодці...

Гуп... стук... грюк... І повільно-повільно камінний вал виростав, перегороджував шлях воді, що натужно бралася до нього, налітала на нього невинними поки що хвилями. І в зворотному напрямку, аж до тих, що ваптажили камінь на підводи, передавалося підбадьорююче: вже скоро.

Несподівано в цей злагоджений ритм праці від контори долинув могутній гуркіт, і всі здригнулися, бо того гуркоту не могло бути в цьому замкнутому водою маленькому світі, в якому найвищим технічним досягненням були тільки лопати, кінні підводи і пари дужих рук, а до моторів ще треба було іти, ще треба було їх створити, ще треба було навчитися керувати таким чудом. І люди побачили, як там, біля контори, Антон ходить навколо бульдозера, а той гуркотить-гуркотить і весело пахає димком. Від подиву й несподіванки всі аж забулися, аж потім почали хвалити:

— От чоловік! От мудра голова!

— Чудотворець, якби лиш не пив.

— П'є, але й діло знає.

— А що з того знання? Залле голову — тоді й рвоне, а як кінчиться горілка — й діло кінчиться.

— Слабий чоловік перед собою.

А брат і справді майстер на всі руки. Якби себе сам не нищив. Чи, може, знищили? Хто його знає. Раз спит-кнувся — потім уже легко. По похилій, до згуби. Так і пропаде, так і знищить себе ні за що. Мама каже, що вона винна, вона бере на себе всі біди. Велика Мама. Ось диви, завів бульдозер, а п'яний. Таки п'яний, він уже не буває тверезим, це в нього нормальний стан, його мозок працює в інших силових параметрах, в іншому світі. В надсвіті чи в підсвіті?

— Не дрімай, — знову підштовхнув Андрій.

— Швидше, сусіде.

— Давай, Даниле.

І Василь подумав зачудовано: давай! По камінцеві, по піщинці, по жменьці — і, дивись, Човен. А отакі собі гномики... Та що він і справді? Розіб'ється бісів син.

— От голова! — зачудовано крикнув той, якого звали Юрком, схопившись обома руками за свою голову.

— Дивися, веде!

— Добру школу пройшов у житті.

Антон і справді вів, хоч і смикаючи, з ривками, з натужним ревінням мотора. Спочатку він попробував ручки, визначаючи, котра для чого, потім рвонув з місця, аж стрибнув, а далі пішов рівніше — хто не знав, і не догадався б, що це бульдозерист.

— Ану розступіться! — гукав Антон гордовито, хоч то було й пі до чого, бо за гуркотом мотора його ніхто не почув та й, не довіряючи п'яному, люди завчасно розбіглися.

Антон підвів бульдозер до дамби, зупинив його і вийшов з кабіни і, як полководець поле бою, став оглядати місцину, мало зважаючи на різнобійні поради людей. Він не квапився. Закурив цигарку і, ведучи розмову з собою, показував щось руками, визначав якісь напрямки, а коли все спланував, поправив на голові замусолений капелюх і дав розпорядження:

— Відійдіть усі! Ви мені тут не потрібні. Ніхто мені тут не потрібен.

— Дивись, щоб не зірвався з берега у воду.

— Там глибоко.

— Не журіться. Я й не такі гори брав і не зривався. А цю клячу я добре розумію.

— Впасти можна і з клячі.

— Я не звик падати.

— Антоне, обережно, — підійшов до нього Василь.

— Не заважай, — відмахнувся Антон, навіть не удостоївши молодшого брата увагою з висоти свого становища. Пророзумники. От побачите, хто такий Антон, ви ще всі поклонитесь йому, бо без нього нічого не варті, без нього ви будете тут тиждень морочитися. І — смачна й дещо манірна затяжка цигаркою. Ви тут посивієте, а діло не зробите, бо робити треба не руками, а головою, клітипами.

Антон недбало кинув великий недопалок, потер долоні, наче мав братися за щось дуже гаряче, і кинув людям:

— Відійдіть.

Всі дивилися на самозваного, та ще й п'яного бульдозериста, переживаючи, щоб чогось не нашкодив, а той піддавав газу, мотор заревів, аж у грудях здригнулося, потім смикнув ручку зчеплення, і гусениці, вгризаючись у розмитий ґрунт, рвонулись, і залізна громада подалася назад, мить постояла, потім ще раз рвонула, розбризкуючи глину, і відійшла на кілька метрів, ніби готуючись до розгону, тоді опустився відвал, вперся в ґрунт і пішов гребти його поперед себе до улоговини. Для всіх це було таке чудо, наче піколи й не бачили подібне. Бо це було тут, сьогодні, коли ніхто не сподівався, ніхто не розраховував на якусь техніку, і всі надії покладалися на руки та на підводи, і раптом — могутній бульдозер... Упав з неба, з дощем упав. Спочатку тільки пробує: чи щось вийде з того? Повільно-повільно суне відвал поперед себе ґрунт, запинається, відступає назад, бо черпнув забагато — не подужає. Щоб тільки мотор не зупинився, переживав кожен, щоб тільки щось не трапилось, бо тоді... Безнадія після такої світлої надії була б нестерпною — уже б краще без неї взагалі. Щоб тільки той п'яний Антон не зробив щось таке, що не треба зробити, щоб не смикнув щось не так... Та віп, мабуть, і не дуже п'яний, може, й зовсім тверезий. Кожному хотілося, щоб було саме так, щоб Антон не зробив якусь помилку. Щоб тільки не смикнув щось таке, що не треба смикати. О, о, суне, гребе!

Антон майстерно закріпив купу глини до берега і подався назад, забувши підняти відвал, він його підняв лише тоді, коли готувався загребти нову порцію. І з кожним

заходом він набував впевненості, що передавалася й людям — вони позбувалися напруги, поглядали на Антона з вдячністю, хоч і не без остраху: щоб тільки на п'яну голову щось не зробив не так. Але він, мабуть, і не п'яний. Справді, він не п'яний...

Всі почали спокійно закурювати, наче вже було по роботі. Зібралися купками, завели розмови, прості, безтริожні балачки, бо небезпека трохи відступила, її Антон відгріб сотнями кіньських сил, звільнивши живих колгоспних коней, і ті взялися пасти, тягаючи за собою порожні підводи і самих себе то в один, то в другий бік — де була смачніша трава.

Василь сперся на лопату і з співчуттям спостерігав за старшим братом, що таки здорово прислужився людям, виявивши свою потрібність і здібності та заодно й приреченість, що в цьому світлі потрібності видалася Василеві особливо відчутною. Прагнучи якось виправдати брата, на цей раз готовий був погодитися, що той сам не винен у своїй біді, а хтось інший, хтось злий і бездушний виштовхнув його з нормального життя. Він виразно згадав, як це тоді було...

...як Антона голова не приймав ніде на роботу, і він потроху почав випивати, а одного разу повернувся додому зовсім п'яним і сказав, що їде кудись у світ білий і ніколи не вернеться. Всі його вмовляли залишитися дома, а він не слухав. Василь тоді вперше бачив старшого брата посправжньому п'яним, і це дуже гостро врзалося в пам'ять, зробилося якоюсь символічною межею між тим Антоном і між цим. Тим, що був братом, і цим, що теж був братом, але вже іншим, бо переступив щось недозволене, щось таке, що не мав права переступати. Може, іншим таке й дозволено, але Антонові ні. Бо від того, що зробив, раптом усе змінилося, світ поділився на дві половини, що були несхожі між собою.

Невелика дружна сім'я залишилася знову осиротілою, уже втретє. І на цей раз сирітство було найважчим.

Матір звільнили з бригадирства, бригаду розформували, дехто почав перебиратися в село, на нові наділи. Колгосп допомагав їм будувати нові хати або переносити на нові місця старі. Човен почав поволеньки йти на дно — ним більше ніхто не турбувався. Мойсей переніс свою надомну крамничку в село, залишивши стару хату із навхрест забитими вікнами під догляд Марії, меблі з бригадної контори перевезли в сільський клуб, бригадних коней пере-

вели в сільську конюшню, а ця конюшня постояла рік і завалилася, бо люди вибрали із стін дерево. Все, що можна було перенести в село, за літо було перенесено, перевезено, і залишився виселок з якимсь сирітським обличчям, і для Василя це висілчанське сирітство було тяжким доповненням того, що спіткало материну хату того дощового ранку, що дзюрчав, шумів, наче аж заводив, коли він з матір'ю та сестрою стояли під стріхою, проводжаючи з дому Антона невість-куди.

Осиротілий виселок... Осиротіли хати... Навіть дерева... Гриців чорний собака не хотів покидати залишене господарями старе обійстя і ревниво його оберігав, а ночами сідав під хату, витягав шию і починав завивати, довго, протяжно, з переливами, наче грав на трубі. Землі на Порубі, відвойовані колись від чагарника, знову почали забігати молодими зарослями терня та вільхи. І мисливці полювали на зайців та лисиць відразу ж за хатами.

Василь і досі пам'ятав свій дитячий страх від того, як мати говорила: тоне наш човен, і бралася мотикою та рикалем викопувати з корінням ростки молодої вільхи, терену та агресивної акації, що якось нахабно й зловісно заповзали на город із запустілих ділянок. В хлоп'ячій уяві не важко було побачити суцільні чагарі, що, за розповідями матері, вкривали весь човен, і першим «американцем» довелося пролити чимало поту, поки звільнили місце під хати та городи.

Справжній жах викликала у висілчан поява на пасіці ведмедя, бо то була явна ознака, що природа таки взяла гору над людською впертістю, тож нічого далі сперечатися з природним ходом речей, бо їх карта бита, бо ось усе проти них: голова, чагарники, зайці, лисиці і, нарешті, як логічне довершення — відмідь. Він спустився з лісу, що висів з північного заходу над висілком, потовк молодий чагарник, позаглядав на подвір'я і, нічого там для себе не здібавши, поплентався поміж хатами на пасіку, на околицю висілка, і тоді пасічник підняв тривогу — загримав залізкою об рейку, і всі жахнулися: ведмі-і-ідь?!

Але мати й тоді сказала: мене звідси лишень винесуть. Вона це сказала сусідам, що прийшли до неї за порадою, бо й далі була для них бригадиром. Сусіди тоді заповнили хату, одні сиділи, інші стояли. Стали радити раду.

- Світла повелителько, слабі ми, не видержимо облогу.
- Видержимо.
- Світла повелителько, харчів нам не вистачить.

- На печі будемо сіяти жито.
- Світла повелителько, води нам не вистачить.
- Будемо з каміння і трави росу збирати.

Звідки це? — здивувався Василь, не знаючи, звідки воно зринуло в голову.

Антон робив уже, мабуть, шостий чи сьомий захід, уже нагрів до берега цілу гору глини, але пускатися далі не ризикував і нагрівав ще більше. Нарешті-таки погрів аж до дамби, і глина посипалася в горловину, забулькотіла у воду, бульдозер нахилився вперед, завис над берегом, але Антон вчасно дав задній хід. Люди ахнули, а коли бульдозер вирівнявся, полегшено зітхнули і в один голос взялися застерігати відчайдушного бульдозериста: будь обережним! не підходь до краю! нагрібай лише до берега! поволеньки-поволеньки утрамбовуй собі дорогу гусеницями!

Тому, що порад було безліч, що всі люди щиро турбувалися, але самі нічого не робили, Антон зневажливо вислуховував ті поради. Рррозумники. Він трохи знавіснів і мав бажання пограти на нервах рррозумників, він робив різкі ривки, і гусениці гризли землю, видавлювали візерунки, а відвал, як рило дивовижної свині, впирався в глину і грів її до берега.

Щасливо поминувши перший мимовільний ризик, Антон уже ризикував умисне, з п'яною бравадою, щоб посміятися над рррозумниками. Потремтїть, тоді будете знати, хто такий Антон, тоді повірите, що він усе може. Він може на цій колимазі на той берег стрибнути або перейти по воді, як Мойсей ходив.

Не встиг навіть скрикнути, бо бульдозер стрімко сповз схилом, став дубки, потім перехилився на бік і з усією вагою плюхнувся у воду, мотор заглух, вода забулькотіла, а люди підняли крик і всі кинулися рятувати. Антона витягли з води, йому нічого не сталося, лише подряпав собі об залізничя руки і набив на чолі синець. Може, якби лише це, він спробував би погримати на рррозумників, але, скупавшись з головою, наковтавшись води, він кашляв, і задихався, і відригував воду, і давився, і був фіолетовий, як куряча нирка.

— От бісів... — лайнувся Василь, все-таки не сказавши нічого наготовлене: п'яниця. — Ходи додому.

— Я поведу, — визвалося кілька чоловіків.

— Не... не... — відштовхував Антон помічників, за чимось оглядаючись на бульдозер, на насип.

— Нічого тепер з ним не зробиш, хай лежить,— стали його заспокоювати люди, вважаючи, що той міркує, як витягнути з води бульдозер.

— Не... не...— пробував щось пояснити Антон, все ще давлячись водою.

І хтось побачив, що він на одну ногу босий, без капелюха, тож, певно, дивиться за чоботом і капелюхом.

— Зійде вода, тоді знайдеш.

— Хто тепер полізе шукати?

Антон нарешті виплював воду, видихався і з п'япою впертістю таки поліз до води, пошарив руками в кабіні, але ні чобота, ні капелюха не знайшов. Щоб усе-таки постояти за свою гідність, кинув людям:

— Пррозумники, робіть тепер самі,— і спроквола рушив додому, накульгуючи на босу ногу.

Тоді догадався, що може достойніше захистити свою гідність: зняв з ноги гумовий чобіт, розкрутив ним над головою, тримаючи за халяву, і пожбурих далеко у воду.

— Подався! — крикнув комусь. Але й цього видалося йому замало, зняв намоклий, прилиплий до тіла піджак і теж кинув у воду із злорадним: — Подався.

Люди проводжали його співчутливо, а він, дебелий, схилений уперед, в прилиплий до широких плечей сорочці, сховавши в кишені штанив руки, ліпиво волікся городами додому.

Вражений братовою витівкою, гальбою перед людьми, Василь сердито сказав собі, заперечуючи те, що вирішив було раніше: ніхто тобі не винен, тільки сам!

— Ти бачив, як він чоботом? — звернувся до Андрія.

— Геніально,— відповів той у своїй невинній манері.— І, знаєш, це головне в усій картині — чобіт.

— Щастя, що не придавило.

Довго люди обговорювали цей трагічний випадок. Спочатку співчували Антонові, запізнило лякали себе можливим трагічним закінченням, але поступово переляк проходив, і почали вже прохалуватися на бідолашного бульдозериста образою. Наразі лише за те, що не вмів себе берегти і завдає всім страху. А потім стали сварити Антона не за те, що п'є,— хай собі п'є на здоров'я, комв яке діло,— а от, халамидник, не закінчив роботу.

— Щоб йому, отакому чоловікові...

— Трохи бульдозер не угробив.

Кожен тепер знав, що в усій біді винен не хтось інший, а тільки Антон, бо от узяв, негідник, та й зірвав усю справу, і тепер... Що тут думати? Доведеться знову братися

самим. Але після того, як уже повірили, що це виконає Аптон, робота видалася дуже важкою, і всі відчували втому.

Бригадир теж стояв розгублений й оглядав перекинутий бульдозер, ніби сподівався чуда: ось той візьме і стане на гусениці, і посунеться під схил. Але пересилив свою нехоть і попросив:

— Будемо продовжувати, товариші. Чекати чогось даремно.

— Треба братися,— погоджувалися люди.

А хмари над висілкою то чорнішали, то робилися попелястими, тонкими, і на землі прояснювалися, а разом прояснювалися й людські обличчя. Але ніякої певності природа не давала, ніби умисне взялася глузувати з людей, несучи поперемінно то надію, то безнадію.

— Берімось, товариші, берімось, людоньки.

Погоничі нехотя вивели з трави коней, і люди теж нехотя й ліниво пішли на свої місця, і робота відновилася.

Яксь жінка появилася на тому боці горловини і крикнула свого чоловіка:

— Кліме, чуєш, Кліме!

— Га? — озвався Клим.

— Хліба нема в крамниці... Лише якісь булки.

— Як то нема хліба?

— Дожилися.

До людей не доходило, просто не могли уявити собі такої ситуації, щоб у крамниці не було хліба. Він там завжди був, завжди свіжий. А коли трохи зачерствілий, сварили крамника, казали, щоб їв сам черствий хліб. А тепер нема... Як після війни в перші роки...

— Та візьми хоч булочки, — порадив Клим дружині. — Їсти дітям щось треба.

— А булочок багато? — спитав хтось Климову жінку.

— Піду і я взяти, бо не буде на вечерю, — догадався хтось і витер об штани руки.

— Треба брати, бо й того не буде.

Кілька чоловік швидко подалися до крамниці, за ними — ще кілька, потім усі залишили роботу і заспішили до крамниці, раптом згадавши, що дома нема хліба. Даремно бригадир гукав:

— Люди, що ви робите? Хліб привезуть.

— Хто тобі привезе? — відповідали йому люди, як якомусь дивакові.

— Звідки привезуть?

— Як привезуть через воду?

Потім збиралися на роботу довго й ліниво, і працювали теж ліниво, і поглядали на небо, і розраховували себе: хмари йдуть на північ, а коли на північ, тоді дощу не буде. Люди спиралися на лопати, а ті, що кидали каміння і не мали лопат, бралися руками в боки і проводжали очима хмари, що висіли нерухомо, мов приліплені до неба, але всі бачили, що вони поволеньки пливають на північ. Вони охоче слухали балачку старого Адама, хоч той говорив нісенітниці, що імпонують старому чоловікові, котрий, хоч ще й міцно тримається на ногах, але знає, що то недовго.

— Ніхто не знає — коли. Був чоловік і — нема. Сухе місце. Хоч би якийсь слід...

— Хто чесно працює, той залишить добрий слід, — сказав бригадир, невдоволений тим, що Адам затримує людей. — А вас ніхто добром не згадає.

— І тебе не згадає, бо сваришся на старого чоловіка. Марія, царство їй... Тю...

— Ви вже їй царство?.. Живий?

— Чоловік тоді живий, коли між людьми, а коли сам — то вже мертвий і може собі свічку палити.

— Діду, а як-то ви були чудотворцем? — підбивали старого на подальшу балачку.

— Розкажу, розкажу, — не соромився, ба навіть гордився старий колишнім своїм дурисвітством. — Чоловік із глини зроблений, і з нього можна ліпити, що захочеш. Хворий видужає, якщо йому сказати, що здоровий.

Відколи люди пам'ятають Адама, ніколи не хотів працювати чесно, життя йому давалося за безцінь, та й не якесь напівголодне, злидарське, а сите й веселе. Аж поки за дармоїдство та калічення довірливих не трапив під суд. До нього йшли люди з усілякими недугами, а він поїв їх віллям або просто брав ті недуги в ганчірочку, піс за хату і там висвердлював у сухому дубі дірку і в ту дірку заганяв хвороби, щось примовляючи, пллюючи через плече, по-шаманському розмахуючи руками.

ЧАСТИНА П'ЯТА

1.

«Начальник армійської розвідки Японії генерал С. Арісуе згадував:

«О 8 год. 16 хв. в Токіо черговий оператор японської радіомовної компанії відзначив, що радіостанція Хіросіми в ефірі не прослухується. Приблизно через 20 хв. центр

телеграфного зв'язку з Токіо виявив, що головна телеграфна лінія, яка проходить на північ від Хіросіми, не працює. Потім від декількох залізничних станцій, розташованих у радіусі 16 км від міста, почали поступати плутані повідомлення про дивовижний вибух у Хіросімі...»

Вузол зв'язку генерального штабу декілька раз викликав армійську контрольну станцію в Хіросімі. Все даремно. Офіцери генштабу були спантеличені: великого повітряного нападу американців не було, в місті не було великих запасів вибухових зарядів.

В чому справа?

Після 13 год. 2-му армійському корпусові вдалося врятувати передати в ставку головнокомандуючого коротке донесення: «Хіросіма була знищена одною-однісінькою бомбою; пожежі, що зайнялися, продовжують поширюватися...»

Один офіцер генерального штабу дістав завдання негайно летіти в Хіросіму, визначити ступінь руйнування і повернутися в Токіо з правдивою інформацією. Офіцер вилетів до Хіросіми і вже за 160 км від міста побачив велетенську хмару диму над ним. Це догорали останні будинки. «Як солдат,— писав він згодом,— я в той час уже звик до вигляду наслідків повітряних бомбардувань, але те, що я побачив того дня, не мало з тим нічого спільного. Передусім мене вразило, що в руїнах, які стелилися перед моїми очима, більше не було вулиць. При звичайних нальотах після бомбардування завжди можна було розрізнити вулиці, але в Хіросімі все було стерто, і засипані уламками вулиці вже нічим не вирізнялися серед розвалин».

У штаб військової жандармерії 6 серпня у другій половині дня постушило повідомлення, що декілька бомбардувальників перетворили Хіросіму в море вогню, що місто знищено в результаті атаки «незначного числа ворожих літаків» і застосування бойових засобів нового типу.

Але найбільш загрозливим було повідомлення, що надійшло вранці наступного дня: «Місто Хіросіма за хвилину було повністю зруйновано одною бомбою».

7 серпня японське радіо передало повідомлення: «...Декілька літаків типу Б-29 здійснили вчора вранці (після 8 год.) напад на Хіросіму і скинули декілька бомб. Внаслідок цього бомбардування спалена велика кількість житлових будинків; пожежі спалахнули в різних районах міста.

Бомба нового типу оснащена парашутом і, з усього видно, вибухає в повітрі. Зараз проводиться дослідження з метою

визначення сили цієї бомби, яка, в усякому разі, дуже велика...

Можна сподіватися, що нова зброя буде застосовуватися і в найближчому майбутньому. Тому громадськість буде регулярно інформуватись про всі заходи, вжиті для захисту від бомб нового типу. Поки офіційні власті не доведуть до відома відносно таких заходів, потрібно максимально посилити існуючі засоби протиповітряної оборони...»

У ранковому номері токійської «Асахі» від 7 серпня було видрукувано коротке повідомлення:

«Хіросіма засипана запалювальними бомбами.

6 серпня Хіросіма була піддана нападу двох літаків Б-29, які скинули на місто запалювальні бомби. Літаки пролетіли над містом о 7 год. 50 хв. Місту й околиці, очевидно, було завдано втрат.

Як тільки не називали першу бомбу: «бомба нового типу», «особлива бомба могутньої дії», «нова зброя», «таємна зброя», «особлива бомба нового типу»... Лише із заяви президента США, зробленої через 16 год. після того, як бомба була скинута на Хіросіму, в Токіо довідалися, що вона була атомною.

У Токіо все ще не хотіли вірити, що одна бомба може повністю зруйнувати місто. Багато військових були переконані, що заява Трумена — пропаганда.

У понеділок по радіо о 19 год. в останніх вістях повідомлялось: в Хіросімі «згоріла дотла основна кількість будинків і в різних кварталах вибухнули пожежі... Зараз проводиться вивчення з метою визначення сили застосованої противником зброї, яку в жодному разі не можна вважати низькою».

Генерал Кавабе послав одного з офіцерів до японського фізика доктора І. Нішіну, директора науково-дослідного інституту. Офіцер передав професору, що скинута на Хіросіму бомба спричинила грандіозні руйнування і є припущення про її атомний характер. Офіцер запропонував Нішіні відправитися в Хіросіму на чолі дослідницької групи. Професор погодився.

Нішіна разом з офіцером прибув у генеральний штаб армії. Одержавши інструкції, група виїхала на аеродром. Крім Нішіни, до неї входили військові і технічні експерти. Вилетіли на двох літаках. Через несправність у двигуні літак, в якому летів Нішіна, повернувся на базу, другий літак з генералом Арісуе дістався до мети. Приземлившись, Арісуе побачив, що місто практично стерто з лиця землі.

«Сонце вже зайшло, коли ми досягли Хіросіми, — згадує Масатака Окумія, який брав участь в цьому польоті, — але навіть тепер, на другий день, місто променилося жакливим світлом. Від Хіросіми, яка все ще горіла, ішло криваво-червоне блискотливе сяйво...»

В місті не залишилося жодного аеродрому. Літаку довелося сісти на аеродромі військово-морських сил в Івакуні за 55 км від Хіросіми. Окумія продовжує: «Вранці наступного дня ми прибули до Хіросіми. Ніщо: ні кінострічка, ні газетні повідомлення, ні книги, ні найпромовистіші слова — ніщо не може передати іншим людям навіть віддалено, що зробилося з містом після того, як упала бомба.

Що Хіросіма знищена — відомо. Але тисячі розповідей не можуть передати приголомшуючих криків жертв, яким уже ніщо не могло допомогти; вони не покажуть порох і попіл, що куряться над спаленими тілами, що мучаться в передсмертній агонії, не опишуть відчайні пошуки води істотами, які незадовго до цього були людьми. Нема слів, щоб передати задушливий нудотний запах, який ішов не від мертвих, а від тих, що живими горіли...»

Транспорт Хіросіми був зруйнований. Арісуе ледве добрався до морської транспортної комендатури в Удзвіна. Там він склав доповідь в генеральний штаб. В донесенні вказувалося: 1) застосована бомба незвичного виду; 2) для рятування від опіків тіло повинно бути закрито; 3) ходять чутки, що бомбу такого ж типу кинуть 12 серпня на Токіо.

Нішіна прибув на літаку до Хіросіми 8 серпня. Група спеціалістів ретельно обстежила місце катастрофи. Нішіна оглянув місто з повітря і зробив висновок, що «тільки атомна бомба могла спричинити такі руйнування».

Про атомне бомбардування Хіросіми американський народ довідався по радію. Диктор оголосив заяву президента Трумена, в якій говорилося:

«16 годин перед цим американський літак скинув на важливу японську воєнну базу Хіросіма (о. Хонсю) бомбу, яка має більшу руйнівну силу, як 20 тис. т вибухової речовини. Ця бомба має руйнівну силу, яка в 2 тис. разів перевищує руйнівну силу англійської бомби «Гренд Слсем», що є найбільшою бомбою, коли-небудь застосовуваною у війні. До 1939 року вчені вважали теоретично можливим використання атомної енергії. Але ніхто не знав практичного методу здійснення цього».

Я, пане Василю, пробував займатися навіть ворожбитством, але чого варті мої дурисвітства при такій конкуренції? Тут працюють професійні дурисвіти, тут це покладено на наукову основу. Високі спеціалісти! Тут посередність — не в рахунок. Або мільйонер, або безробітний, жебрак. Кожен пробує вирватися і вірить, що зможе, бо на кожному кроці спокуси. І я вірив. Ще й тепер вірю. Я ціле життя вірив, за тим і їхав сюди, бо лише тут царство всіх можливостей для того, хто хоче. А я хотів! І хочу, лише вже, мабуть, пізно. Але я не здаюся, бо виграти можна, як і програти, будь-коли. Я вірю, що ще стану мільйонером. Ви не смійтеся, пане Василю, бо я говорю серйозно. Як, яким чудом? От знайду золото. Я замолоду шукав скарби, ішов уночі копати. Та й ви розказували, ніби там у вас... А я теж. І досі вірю, що знайду, я тут начитався про всіляких щасливців, коли чоловік з нічого став мільйонером. Хоч і нечесним способом, але яке то має значення? Хто хоче жити чесно, той іде в монастир. Але сумніваюся, щоб навіть там... Чесно живе дурень, але його ніхто не поважає. Треба спочатку вкрасти мільйон, а потім можна бути й чесним, жертвувати тисячі на благодійні акції. Ви не вірите, пане Василю, що я говорю щиро, правда, не вірите? Бо ви живете в іншому світі, я вас починаю розуміти. У вас там усі праведні, а я грішний чоловік, і даремно будете мене переконувати. Я не вірю, що можна інакше. Я вас не переконую, сказав Василь. Не переконуйте, лише говорите, а я не вірю. Є лише один спосіб: ліктями. Я в цьому переконався. Не ти іншого — то інший тебе. Чесно чи нечесно — один смак. Головне, щоб ти вирвався з-під ніг, і хай тебе не цікавить, хто опинився на твоєму місці. Хтось там мусить бути, бо в раю для всіх місця не вистачає, він так збудований, щоб усім не вистачало. Інакше не було б змагання, не було б за чим тягнутися. А чоловік, пане Василю, завжди сидить за ґратами якихось правил і законів, що їх інші придумали. Не він сам, а х т о с ь.

Від канадського пустинного аеродрому Гандер літак пішов на південь, і спочатку внизу яскраво вимальовувався порізаний блискучими затоками пейзаж, якийсь неприродно чорний, з розкиданими тут-там фермами, з темно-зеленими хвойними перелісками, з дзеркалами озер, що скидалися на шматки розкиданої фольги, з такими ж фоль-

говими покрученими стрічками заток і рукавів. А досі було цілих десять годин білого, як кучугури снігу, одноманітного світу, і лише в уяві — десь внизу Скандинавія, чорні скелі Гренландії, зелена тундра канадського узбережжя... Після цього страшенно томливого і ніби безкінечного плину часу цей пейзаж з усім земним видався надто приємним, від чого зникло відчуття самотності й загубленості в світовому просторі, зникла фантастична податливість світу, з якого можна витворювати будь-що, але з якого чомусь силоміць витворювалося тільки неприємне: глибини чорного океану — він інколи ніби для зразка показувався в білих проваллях, і мережилися на ньому мініатюрні хвилі — з акулами, з бермудськими трикутниками, то голі і гострі, як осколки заліза, скелі з білими рукавами фірну в ущелинах.

Але, набравши висоту, літак знову почав відриватися від реального світу, хоч до кінця так і не зміг, бо то праворуч, то ліворуч тяглися білі траєкторії повітряних доріг, а часом виринали на овиді якийсь швидкохідний літак. З усього видно, це — жвавий повітряний коридор, на якому труться, як великі акули в океані, лайнери всіх авіакомпаній світу. Хмари тут — не снігові гори, а рідкі сплутані неводи, і під ними виступає чужа земля, то й світ, що галасує, кричить рупорами радіо, вогнями неону, сиренами машин... То й світ. Ось він унизу, прикладений прямокутною сіткою стрітів і авеню, поміж ними рівенько, сумирно притулилися один до одного стандартні будиночки, стандартні можливості, стандартні й нестандартні долі. Маленькі, великі, гігантські. Ось Манхеттен — це гігантські, мабуть, але теж — грати.

Потім, коли гуляв після роботи з містером Джоном, цей образ набув нових відтінків.

Ось він, цей бездомний, скажіть, пане Василю, куди він подіветься? Куди вирветься? Він уже й не пробує, сидить собі за ґратами, як дома. Дивиться на ці будинки. Теж Ну, куди? Ні вправо, ні вліво, і вони пробують угору, але там теж межа, хоч і не видно. Межа мусить бути. Коли я летів, сказав Василь, бачив білі траєкторії, напружені літаками, і не міг позбутися відчуття, що вони тверді. Тверді, погодився містер Джон, але тут же заперечив: все уявне. Я вам говорив про свою хату мільйонера недалеко від церкви святого Миколая... А коли хочете знати, я заплутався, я остаточно заплутався. Все заплуталося, і не треба дивуватись, що ми так байдуже дивимося на політику.

Головне — долари, а все інше... Ми й так не змінимо, і президент не змінить, ніхто... Колесо крутиться, і візок собі біжить. Ви сьогодні вільний? Та це прекрасно! Подзвоніть вашому начальнику, що затримаєтеся в мене. От і прекрасно! Моя машина тут недалеко, ходімо.

Він взяв Василя під руку, ніби боявся, що той передумає, і повів його на Парк-авеню, де в щільному ряду різношерстих машин стояв його «шевроле» — старенька, але добре доглянута колимага.

Наш покійний президент Кеннеді говорив, що нам бракує не атомних бомб, не техніки, а ідей. Хто його знає, може, й правда, але я думаю, що ніяка ідея нічого не змінить. Ніяка. Можна людей задурити на якийсь час, а потім вони скажуть: давай розрахунок. А хто має розраховуватися? — снитав Василь. Господар, хто при владі. А при владі завжди хтось мусить бути.

Вони посідали в машину, і містер Джон довго маневрував, поки вибрався з тісної стоянки, подаючи машину взад і вперед, впираючись буферами в сусідні. Переїхали через Іст-рівер в материковий район Нью-Йорка і в потоці машин їхали довго і мовчали. Містер Джон над чимось замислився і крадькома, унівока кидав погляд на Василя, ніби хотів у ньому щось побачити чи збирався з якимсь запитанням, яке не зважувався задати. А день був страшенно паркий, і всі машини виструмовували за місто, на океанські пляжі, на природу, за якою в цих залізо-склобетонних джунглях кожен прямо-таки знуджувався і прагнув за короткий вихідний запастися цим не безплатним даром землі на весь ошалілий тиждень, коли вже годі буде думати про якийсь відпочинок, коли час ітимає, як конвейсер, і буде безустанно квапити: встигай, встигай, бо якщо випадеш з цього шаленого руху, якщо не витримаєш його ритму, опинишся під ногами, на людському звалищі. Містер Джон то зупиняв машину під світлофорами, перед якими збиралися відразу довгі колони, то стрімко зривався з місця, щоб не затримувати рух, і мчався то по прямій, то завертав праворуч чи ліворуч і знову мчався по прямій, а обабіч височіли цегляні будинки, уже не висотні, а звичайні собі нью-йоркські нештукатурені будинки, побудовані з червоної цегли, помережані пожежними драбинами, у перших поверхах з безліччю малих, середніх і просторих крамниць з усілякими потрібним і, мабуть, нікому не потрібним крамом, рекламованим всіма можливими засобами реклами, аж до живих закликальників-негрів. Нарешті вони вибралися на одноповер-

хові околиці, де будиночки стояли трохи віддалік від дороги, за малахітово-зеленими і рівненськими, старанно й дбайливо доглянутими газонами; тут уже понад вулицями росли декоративні дерева. На деяких вулицях всі будиночки були однакові, мов з інкубатора, їх будувала якась фірма, потім продавала за готівку чи навиплат. Ось я тут живу, сказав містер Джон, завертаючи ліворуч у коротку тупикову вуличку, і вона, на щастя... Чомусь Василь так подумав: на щастя, не була інкубаторна, але двоповерхові котеджі теж чимось були між собою схожими, наче близькі родичі: на вулицю — широкі ворота гаража, а поряд — парадний вхід, стіни з цегли, пофарбованої червоним лаком, а доквіл вікон та дверей — білим. Перед деякими гаражами поралися з машинами чоловіки, готуючись за місто, тут же стрибали готові в дорогу діти. Містер Джон звернув на асфальтову доріжку, що вела до хати, і зупинив машину перед гаражем. Приїхали, сказав весело, виходячи з машини. Його стомлене обличчя враз повеселішало, наче зрадив, що добрався нарешті до своєї кріпості, де над ним уже не мали влади ціякі погані сили, що чатували на кожному кроці і могли несподівано завдати удару навіть там, де найменше його сподівався. Ми з вами пообідаємо, а потім поїдемо на природу, сказав тим же щасливим тоном містер Джон, тут педалеко є гарні місця: ліс, вода... Я часто там відпочиваю, бо нагадує мені наші краї. Ви, пане Василю, не знаєте, яке це дороге, коли його вже нема, коли його втрачено. Молодість, молодість... я її там відчуваю, але вже не поверну. Може, й не треба. Хочете подивитися мое хазяйство?

Зайшли в двір, чистенький, акуратний. Василь сказав:

— У вас тут прекрасно.— Бо й справді тут було прекрасно й загишно.

— Я старався зробити, як у вас: садок, травка зелена. Вже треба трохи підстригти.

— Мені тут нагадує наш сад,— зрадив Василь, наче раптом якоюсь частиною душі опинився в материному саду.— Тільки в нас просторо.

— Правда? — зрадив і господар.— Я ж вам кажу: хотів, щоб усе, як там. Бачите, лавичку собі поставив. Якби можна... але тут дуже тісно, тут земля страшенно дорога, її міряють не метрами, а пальцями, як там, у нас, хліб... Якби можна, я б і паркан з букових лат поставив, і якийсь хлівець, а туди накидав би сіна... Ви знаєте, пане Василю, аж душі вільніше, ніби її ніщо не обмежує ні вшир, ні

вгору. Але це — думка, самообман, бо все заготовано, і хоч як виривайся... Навіть коли плаваю по морю, де й берега не видно, а все одно. І в літаку — теж.

Василь хотів заперечити: це ви перебільшуєте, бо ось навіть тут, на цьому крихітному клаптику, душа спочиває, наче зняла з себе весь той мундир цивілізації, ті важкі чоботи і опинилася босоніж десь над річкою біля яруги. Справді, як тут приємно і вільно. Я зніму піджак, тут не за протоколом.

— Зніміть, зніміть, повісьте на яблуньку. Я спеціально гілочку залишив.

— Дякую. Я лише тепер відчув, що стомився в мурах і хочу ось цього: яблуньок, слив, зеленого моріжка. Просто — землі, її й справді треба міряти пальцями, як хліб. Відріжте на три пальці окрайня, як уродить, віддамо...

— Так було в нас, так, — ствердив замріяно містер Джон. — Я ще пам'ятаю.

А тепер ми голодні ось цієї простої землі. Чи лише я? — спитав себе Василь. Ні, він теж; бо щасливий, що не мусить іти до сусіда позичати.

— Туди не ступайте, будьте ласка, — застеріг господар. — Там, бачите, межа? Тут не прийнято...

— Пробачте, — Василь не тільки здивувався, але чомусь і злякався.

— Тут такий порядок, — пояснив містер Джон, — що на чуже не можна ступати.

— Хіба ви так ніколи й не переступали за межу?

— Ніколи. Тут такий порядок.

Василь уважно придивився і таки помітив, де межа, — трава була за межею трохи інша. Але чим, власне, інша? Чужа. Лише треба добре придивитися: таки чужа. Усе розграфлено на прямокутники, і в кожному прямокутнику — інше царство, інша віра, інший бог. Ні, бог, мабуть один, всі одному моляться. Боже, будь моїм, впади до моєї комори, а я тобі рай побудую. А твій рай, боже, мені не потрібен, ти його для простаків тримай. Ти, боже, будь моїм, я храм побудую в твою славу. Храм святого долара, то буде найвеличніший, на цілу Америку. Невже він так і не переступає? Мабуть, воно однаково, що в чужу хату, в чужу комору. Потолочив газон...

— Ходімо до хати, я вас познайомлю з дружиною.

Василь відчув, що господареві не хочеться до хати, наче гість міг побачити там щось таке, що містер Джон тримав лише для себе.

Із садка до хати вів чорний хід. Двері відчинялися до підвалу, що розміщався під цілим будинком і скидався на зал, там під стіною вишикувалися холодильники, в яких зберігалися продукти на декілька днів, а може, й на тиждень; під іншою стіною були складені всілякі спортивні знаряддя, посередині — більярдний стіл, а за перегородкою — якийсь господарський реманент.

— Але що це я вас тут тримаю? — спохопився господар і повів Василя на перший поверх, де було все звично американське, продумане, зручне, затишне, але, на відміну від саду, — нічого такого, що нагадало б Василеві материну хату, і він чомусь поспівчував господареві і вирішив, що саме через це той з небажанням вів його до хати, хоч і показував усе не без гордості і не без хизування, як може робити лише людина, що бачить у цьому сенс життя.

— Ви знаєте, що значить мати в Нью-Йорку такий будиночок? Півжиття, а то й ціле. Для багатьох це лише мрія, для тих, наприклад, що ми їх бачили. А мені повезло, якби жив там, у вас... Скажіть, пане Василю, міг би я колись мати таке гніздо? Легко, кажете? Легко прутом махати, я це знаю, і в земний рай не вірю, я з того раю тікав, а в свою віру ви мене не заманите. Ви знаєте, скільки це мені коштувало?.. Не знаєте, бо ви цим не живете, ви живете іншим. Я чув. Я читав. А ми — американці. Доробися, дотягнися, руки поламай, зуби поламай, а дотягнися до цього, бо інакше ти — ніщо, нуль. І треба йти на все.

Містер Джон проповідував свою життєву правду з такою наполегливістю, наче хтось всіляко йому заперечував і мусив її боронити або наче мав у ній сумнів і захищав її перед самим собою.

— Ось моя дружина... Елізабет, це той пан, про якого я розказував. Земляк.

Вона якось несподівано з'явилася в хаті. Глянувши на неї, Василь зрозумів, чому містер Джон так наполегливо доводив, що треба йти на все, лише б доробитися статку.

— Ти нас нагодуєш, Елізабет?

— Так, — відповіла жінка.

Вона не виявила інтересу до гостя, не подала руки і навіть не глянула на нього, і була зовсім стара, розповніла, велика, руки теж великі, чоловічі, а обличчя плоске, з потрійним підборіддям кольору запліснявілого сиру.

— Іди щось подай на стіл, ми дуже голодні, Елізабет, — попросив містер Джон шанобливо.

— Так, — знову відповіла дружина і повернулася і перевальцем, ніби в неї не згиналися ноги, кудись пішла,

потім почулося торохтіння посуду, а господар зніяковіло потупився, вичищаючи щось з-під нігтя.

— Я працював у її батька на фермі в штаті Нью-Джерсі. Вона була одиначка, ну й потім ми одружились. Ферма була багата, а тепер там побудували великий торговий центр, проклали залізницю... Мені добре заплатили...

Він це пояснював монотонно, і робилося враження, що говорив лише до себе, а тому й неохоче, якимось виснажено, аж поки й зовсім не замовк. Василь розгубився і теж мовчав, не знаходячи теми для розмови. Вивела їх з незручності Елізабет, що знову появилася в кімнаті і стала біля столу.

— Ти вже накрила, Елізабет?

— Так.

Жінка відійшла від стола і сіла в крісло, воно закрипіло.

— Ти не будеш обідати? — спитав її містер Джон.

— Ні.

— Ти вже обідала?

— Так.

— Ви не ображайтеся, пане Василю, вона трохи нездорова, — пояснив по-українськи.

Він повів Василя до їдальні, але на столі були тільки тарілки і шматки хлібних недоїдків, а на стільці сидів величезний чорний кіт з світлими, як у ягуара, плямами над очима, кіт нявкнув, стрибнув на підлогу і якимось розумно, ніби казав: я знаю, що мені тут не місце, пішов на кухню.

— Життя, життя... — протягнув містер Джон. — Ви не дивуйтеся, пане Василю. — Він потер долоні, до чогось націляючись чи, може, приводячи себе в активний стан, після того побадьорішав і сказав: — Ми зараз усе зробимо самі, американці — люди практичні, і ми зараз усе зробимо, пане Василю. Я звик до цього, я до всього звик, життя — така школа! Походить чоловік в кожен клас по десять років і все засвоїть. — Він намагався себе заспокоїти, відвернутись від якихось нешотрібних думок, щоб спокійно займатися хатньою роботою.

Ходив на кухню, спускався в підвал, і скоро на столі було все, що треба до обіду.

— Ми добре продали ферму, бо дуже на зручному місці... Пригощайтеся, пане Василю, але спочатку... От я забув. Сам не вживаю, але з такої нагоди... Не уявляєте собі, яке в мене на душі свято. Я лише по маленькій. Будьте здорові. Фе, гидка... Я й досі шкодую за фермою,

але не міг, бо надто багато з нею зв'язано... Словом, продали, втекли, сховалися, тобто думали сховатися... Їжте... А де можна від цього сховатися?..

Раптом десь зірвався крик, він скидався на кошаче нявчання, спочатку тихе, уриване, але далі крик ставав голоснішим і врешті перейшов у жалібне завивання, Василь аж злякався і перестав їсти, але хазяїн лише на мить здригнувся, а тоді сказав:

— Це внизу. Їжте, не зважайте.

Крик урвався, а через якусь мить повторився знову, але вже значно тихіше, а потім і зовсім затих і більше не повторювався. Але Василя він стривожив, і йому хотілося спитати, що це за такий дивний крик, невже та чорна кішка так лячно і так голосно може нявчати, але не зважувався, а сам господар чомусь не пояснив. Видно, це було щось незначне, щось таке, до чого він уже призвичаївся і воно не викликало в нього якоїсь особливої реакції, він продовжував їсти і просив Василя теж їсти і не зважати, бо це внизу, а тут у них затишно і приємно, повітря не таке парке, як надворі, а саме таке, як потрібно, і під вікном приємно гуде кондейшен, і можна собі встановити бажану температуру. Та все-таки спокій містера Джона був вдаваним, силювалим, бо зробився мовчазним, настороженим, ніби чекав, коли там, унизу, знову озветься щось.

— Їжте, і поїдемо на пляж,— припрошував Василя, наче підганяв: скоріше, скоріше і поїдемо звідси.

Життя... життя...

З хазяйкою не попрощалися, бо містер Джон сказав, що їй трохи нездоровиться і лягла відпочити, і не треба її турбувати, вони сіли в машину і поїхали на берег річки, але там було зовсім не так гарно, як говорив містер Джон,— просто річка, трохи піску, трохи зеленого моріжка, прибережні кущі, а далі — знову межа, за яку ступати не слід. Роздягнулися і полягали під кущем, і містер Джон трохи задрімав, а потім прокинувся і попросив:

— Пробачте, пане Василю. Змучився я страшенно, в мене стільки на голові, що вночі не сплю... Розкажіть щось про себе. Як там, дома?

— Дома я буваю раз на рік. Збираємося на мамині іменні, у нас це свято. Всі збираються...

— А ми ніколи не збираємося разом,— несподівано поскаржився містер Джон.— Уявіть собі, ми ніколи не збираємося. У нас нема родинного свята, нема родини.—

Він помовчав і сказав провинно: — Тут не прийнято скарг-
житись. Та й кому? Президенту? Богу?

Він махнув рукою і відвернувся.

— У вас якась неприємність?

— Не те слово, пане Василю. — Мабуть, в очах у нього блиснули сльози, бо опустив голову, щоб їх не показати. — Я вже став скромним, я вже хочу небагато. Хочу мати своє місце під цим сонцем, під цим високим небом. Але ви не зважайте на мої скарги. Старість, нерви здають. Вони не залізні, а я багато пережив. Уже лише за те заслужив би мати на старість спокій... Планував я, пане Василю, інакше, а доля розпорядилася по-своєму. Взяла та й перекреслила все. За одним разом все перекреслила. Я хотів її перехитрити, долю тобто, а вона взяла, бачите, й затялася: не будь розумним, мізерний чоловіче... А тут не про розумність слово, а про те, що мені треба якось жити, мати спокійну старість, мати якийсь притулок, поки не повезуть на кладовище. — Він зітхнув скаржливо, убито, зовсім не по-американському. — Бачте, як я швидко змінився. Тільки що казав про мільйони, тепер скаржуся... Мені соромно говорити, бо якби вам усе розказав, ви б не повірили.

Він знову замовчав, вагаючись чи, може, чекаючи, щоб Василь попросив розказувати, але Василь не просив, хоч його й цікавила доля містера Джона.

— І поділитися нема з ким.

Щоб заохотити його до дальшої розмови, Василь спитав:

— А дочка не приїжджає?

Містер Джон завагався, а потім повернувся до Василя:

— Боюся, що комусь розкажете. Там, дома, розкажете... і будуть сміятися з невдахи. Бо не всі тут такі безталанні, як я. Деякі, що приїхали зі мною, мають свій бізнес, загрибають гарні гроші. Словом, пощастило людям — от і все. А я вважав себе розумним і хотів відразу... Ще тиждень тому, коли з вами зустрічався, я вважав себе розумним... А про дочку питаєте? Кожен про себе думає, такий світ, пане Василю, я на нього не в обиді, просто я виявився поганим гравцем і програв... майже програв. Але що себе тішити? Програв — от і все. Суд не визнав... Хочете, я вам усе розкажу. Вам треба знати, а вже потім як самі захочете. Розкажете комусь — ваша воля.

Очевидно, таки розкажу, подумав Василь. Хай мама знає...

Він дуже стомився і працював над силу. Але й не думав

про те, щоб кидати роботу, бо відчував не такий обов'язок, як потребу бути з усіма. Він втягнувся в цей сільський колектив і, незважаючи на втому, відчув себе набагато молодшим, коли навіть затоплена кладка не здавалася непрохідною перешкодою. Хоч, звісно, то був обман, породжений силою переживань, бо затоплена кладка таки відділила його від повного щастя.

Ні, я про це думати не буду, наказав собі Василь. Але й не думаючи весь час відчував дошкульне ниття: невже не зустрінемося?

А гребля росла дуже повільно, і люди працювали теж повільно, бо втомилися і вступали для перепочинку в балачку з старим Адамом, а той був радий нагоді й просто-рикував:

— Ви мене, люди, питаєте, чи затопить. А я кажу: не затопить. Бо не затопить, і ми робимо зайве, а нікому нам сказати: ідіть, люди, додому. Бригадир молодий і не розуміє. Колись бригадою керували статечні люди, що на всьому розумілися. Поки була Марія, вода не виливала. А потім прийшли інші, і все запустили...

— Може, вам, діду, доручити...— огризався молодий бригадир.

— Я не поведу, бо я баламут. Колись мав на хазяйстві коні і доти їх ганяв на базар, поки з батоном додому повернувся. Потім купив собі козу, а коза здохла. Але то була для мене школа. Чоловік мусить її пройти, якщо хоче навчитися розуму. Я потім сказав собі: раз ти, Адаме, не можеш вести хазяйство, то й не витрачайся, а займися дурисвітством, бо на тому розумієшся. І зажив я собі, як бог наказав: і нагулявся, і посидів два роки, і хижу собі поставив...

— За дурисвітство?

— Ой ні, за чесну роботу. Я ж працював у шахті. Я мав такі гроші, що й не снилося нікому... Якби не прогайшував, цілий замок міг поставити... Що тепер побудуватися? Як у тій казці про золоту рибку: була якась халабуда, а враз глянеш — палац.

Справді, здивувався Василь, бо тільки що думав про долю Джона.

Тим часом один стос каміння закінчився і треба було братися до другого. А поки що всі взялися закурювати, а небо начеб трохи прояснилося, і люди стали переглядатися, чекаючи, хто озветься першим.

— Може...— озвався бригадир.

І всі враз підхопили:

— Досить, досить, — вважаючи, що саме це хотів сказати бригадир.

— Та не те я кажу, — замотав бригадир руками. — Може, спочатку закидаємо дерном, щоб вода не просочилася, бо саме каміння не затримає. Ану давайте, товариші. І з цього боку дамби, і з другого, і з берегів, і — раз-два...

Він першим схопив лопату і завзято встромив її в мокрий ґрунт, показуючи приклад. Люди схвально прийняли наполегливість молодого бригадира і почали розміщатися — одні на цьому, другі на тому березі, треті внизу, і знову пішла робота. Та тут же й зупинилася.

Звідкілясь долетіло гуркотіння мотора, воно почало наростати, наближатися, потім із-за дерев виринув вертоліт і понісся низько над землею, і люди почали безладно кричати, мовляв, літає собі даремно, витрачає пальне, а ні щоб привезти техніку, і махали йому лопатами.

А вертоліт за висілком зробив розворот і знову низько понісся над хатами, і знову люди загаласували, як діти, що вперше побачили таке диво, а коли вертоліт, розвернувшись, почав робити новий захід, всі притихли, бо побачили в цьому не пустування дармоїда, а щось справді серйозне.

— Може, вивчає, як нам допомогти?

— Може, щось привіз?

— Якесь начальство цікавиться, чи ми ще тут не захлинулися.

А вертоліт зробив ще одно коло, несподівано завис над висілком, майже над самою конторою, потім почав спускатися нижче, нижче. Люди застигли, чекаючи, що це має бути, бо кожному здалося неймовірним, щоб хтось прилетів до них на вертольоті, щоб хтось так ними турбувався. І страх поймав людей, бо, видно, справа надто загрозлива, коли аж вертоліт прибув. Може, кидати все доведеться?..

— Люди, огонь пекельний, — високим голосом заволав Адам.

— Замовчіть, діду, не лякайте завчасно.

— Люди, кажу вам: тут біда! Ой-йой!

Коли вертоліт сів і лопасті почали крутитися повільно, зів'яло опускаючись донизу, відчинилися двері, і звідти вийшов якийсь незнайомий молодий чоловік з тонкими чорними вусиками, з пригладженим набік чубом, схожий на Ломоносова. А за ним — ще двоє. Ніхто з людей їх не знав, а той, що з вусиками, сказав, що всі вони є членами паводкової районної комісії і прилетіли сказати, що нічого страшного нема і треба зберігати спокій.

— Вода піднялася не від тих дощів, що випали тут, — пояснив член паводкової комісії, — а від злив, які вже третій день ідуть в горах.

— А які прогнози? — поцікавився бригадир.

— Можна сподіватися всіляких поворотів. Загалом, рівень води небувалий. Піднявся, кажу, до небувалого. Принаймні за останні п'ятдесят років такого не зареєстровано. Три метри над ординаром. Але не треба лякатися. Не ви одні в такому опинилися, всі села понад рікою плавають.

— Ой боже! — вихопилося в старого Адама.

— Якщо потрібна буде якась допомога, зрозуміло, паводкова комісія не загається... Ми от прилетіли, щоб передати... щоб з'ясувати на місці. Дамбу ви правильно задумали, зверху ми оглянули і з'ясували: дуже правильно. Як тут перекристе, то центр буде в повній безпеці. Воно у вас справді, як човен, — усередині заглибина.

Говорив той, що з вусиками, а інші два лише придивлялися до всього. Він був енергійним, жвавим, судив про все просто, по-діловому, даючи зрозуміти, що на ньому лежить неабияка відповідальність і, видно, турбуючись тим, щоб це всі зрозуміли.

— Зараз ми привезли для вас хліб, сірники, свічки і все таке, що термінове... Свічок може й не вистачити, ми забрали все, що було на базах, і поділили... Лінію порвало не лише у вас. Скрізь, скрізь. Але ви в особливому становищі, у вас скоро вода не зійде. Мусите бути готовими до цього. Так би мовити, тривала облога. — Він хотів посміхнутися, але стримався, мабуть, щоб не принизити значимість своєї місії. — А загалом — боятися не треба, працюйте спокійно. В районі мобілізовано всі засоби, і коли б щось — допомога прийде вчасно.

Хтось сказав, що треба було завезти гасу, але потім виявилось: газових ламп у більшості висіччан уже давно нема.

Вислухавши людей, розвантаживши привезені товари під бригадирову розписку, вертоліт піднявся в повітря і, описавши дугу, ніби ще раз перевіряючи становище, зник у низьких хмарах, а люди понесли до крамниці привезене і почали радитися про те, як його поділити, щоб кожному порівну, і нарешті вирішили: хліб ділити за кількістю їдаків, а свічки та сірники — на хату. Власне, ті сірники нікому були не потрібні і могли залишитися в крамниці, бо вже кожен накупив, зате всі брали — раз належало

брати. І свічки потрібні були не кожному, бо дехто мав у запасі газову лампу і газ, але теж кожен брав. Бо — хто його знає, скільки це буде тривати, який жарт може викинути природа.

3.

Люди неквапливо розходилися від крамниці, геть повеселілі, заспокоєні, їх уже не лякали густі хмари, що лежали на горах, і на бригадирове прохання не затримуватися відповідали:

— Не переживай, встигнемо.

Андрій поніс додому три хлібини — сірники та свічки не брав, — а Василь з бригадиром та ще двоє чоловіків подалися до дамби і взялися кидати дерен. Дивні все-таки люди, подумав Василь, зараховуючи до тих дивних людей і себе, бо і йому зробилося легко, наче й сил прибавилося, і якби не думка про Віру, і зовсім був би спокійний, хоч загроза ні трохи не зменшилася. Без неї не знайду спокою, бо заповнила собою весь цей маленький мій світ. Без неї він якийсь неповний, у ньому чогось бракує. Звісно, не прийде, бо хіба лише на крилах. Ото okazія! Готувалися люди святкувати, кожен мав якісь плани, і все — перекреслено. Як у містера Джона... «Хочете, я вам усе розкажу. Вам треба знати, а вже потім — як самі захочете. Розкажете комусь — вапа воля». Мабуть, розкажу мамі, сестрі, як...

...він лежав у своєму ліжку в невеликій кімнаті. Разом з ним жив і негр-робітник, той спав і голосно хропів, а він не міг заснути. Щось запало в голову і не давало спокою, бо воно було до кінця не з'ясоване, заплутане, як і все його життя, що котилося по якихось ковбанях, перекидалося, ранилося, вставало і знову якимось котилося бознакуди й для чого і до якого часу. Мабуть, його розворушило оце пристанище, оця хистка гавань серед рівного поля, що складалася з декількох будівель, приземкуватих і неоконкретних, старих. Лише жилий будинок фермера мав дещо пристойніший вигляд.

Знаючи, що все одно не засне, тихо встав і вийшов на двір, а ніч стояла тепла, волога, здавалося, що не тільки трава і земля, але й будівлі, і небо, і сам він просяк цією літньою вологою, що не встигала просохнути навіть уночі. Постояв серед двору в тиші, йому спало на думку, що, мабуть, треба чимось проявити себе, не перед фермером, а

просто так, щоб переконатися у власній силі, адже він уже перестав думати про себе як про істоту, що може когось чимось здивувати чи принаймні звернути на себе увагу у цьому мурашнику, де всі метушаться, щось роблять і кудись поспішають. Мабуть, йому це спало на думку тому, що після великих і оглушливих своїм ритмом і шаленістю міст, у які він досі вірив і на які молився, маючи тверду переконаність, що лише там може трапитися те чудо, за яким їхав у чужі світи,— він знову опинився в природній своїй стихії, де були ось такі тихі ночі, шелест дерев, не просякнуте гудроном повітря, коли можна було подомашньому розслабитися, спокійно подумати про щось легке, хоч насправді легких думок у нього не могло бути, але все-таки він був переконаний, що це легкі думки, бо вони стосувалися лише цього тихого світу, у якому він теж був чогось вартий, у якому він не валявся під ногами, як викинута на смітник зужита річ.

Видно, я в собі весь час ношу селянина і нікуди від нього не дінуся, бо ось тут я ожив, тут я трохи прийшов до сили і хочу щось зробити, тільки я не знаю, що таке хочу зробити. Треба зовсім мало, може, якусь дрібницю для початку, а потім воно піде. Тут усе можливе, я читав про такі пригоди, коли чоловік щось розумне зробив і відразу пішов угору. А мені треба лише трохи піднятися. Але хто мене тут зрозуміє, хто мені тут подасть руку? Ніхто. Самому треба вириватися. От у мене дві руки, і я візьмуся одною за другу і витягнуся. Правою за ліву чи лівою за праву? Права, мабуть, сильніша, то я візьмуся за неї.

Він взявся правою рукою за ліву і потягнув.

Давай, ще, ще, ти сильний, лише зледащів, як старий пес. Ще, ще! От бач, таки щось можеш.

Ніби й справді права рука потягнула його, і він пішов через подвір'я до навісу, під яким стояли сільськогосподарські машини, там бідо горіла під стелею одна електрична лампочка, а місяць у небі стояв повний, і лампочка з ним не могла змагатися, але під навісом вона була потрібна, бо туди місяць не світив.

А що далі робити? — спитав себе, оглядаючись. У тракторі я погано розбираюся, бо я сюди приїхав десь із минулих часів, там цього чуда ще не було. Я там жив при первісному ладі, люди лише вчилися ходити, ще на деревах сиділи, а тут уже все є, і я до цього непридатний. Але й такі, як я, для чогось годяться, на великому базарі всякий товар знайде собі покупця. Лише треба себе добре розрекламувати, щоб побачили, щоб повірили, що я чогось

вартий, і щоб сказали: бери... бери собі цю ферму. Не хочу, панове, бо душа мені до цього не лежить, але якщо дуже просите, візьму, бо я жива людина і не за тим сюди їхав, щоб копатися в міських смітниках і стояти за якоюсь балаandroю. То я міг дома, то всюди можна... Але ніхто мені не скаже: бери. А я на все готовий. Містер Стенлі, на лихо вона вам, ви старий чоловік, а я би міг вас доглядати до смерті, і пам'ятник би поставив, такий, як Вашингтону. Я би вам такий пам'ятник поставив, що всі б дивилися, як на чудо. Не вірите? А ви перевірте. Цікаво, а як ваша донька? Вона старша, без чоловіка. Ну й що, коли старша? І я не молодий, всі колись будуть старими. Ви подумайте, містер Стенлі.

...Я, пане Василю, був такий злий на весь світ, що міг піти на все. Я лише хотів помститися. Та кому там — звісно, собі, покарати себе за те, що бездара. І я, знаєте, почав думати про неї. Того вечора, коли стояв під навісом, я вперше напав на цю думку, а потім вона мене зовсім захопила, і я почав собі планувати.

Містер Джон лежав горілиць, на Василя не дивився, бо соромився, але говорив про цю свою затію з якоюсь мстивою насолодою, ніби умисне взявся бичувати себе за свою бездарність. Він не минав навіть дрібних деталей, щоб якнайповніше відтворити своє життя і розрахуватися з ним, як з своїм ворогом, який заслужив жорстокої карі.

Василь спочатку слухав нехотя, просив, щоб містер Джон не розповідав, але той казав, що панові Василеві це треба знати, що кожному це треба знати, щоб навчився на чужому, бо на своєму, пане Василю, вчитися погано, казав, що немає з ким поділитися своїми бідами, бо Америка зневажає сльозливих, а пан Василь не американець, і перед ним можна вилити душу.

Він засвітив ще одну лампочку, і під навісом стало видно, і він побачив, з чого почати. Почати творити себе, подумав він, бо господь-бог створив мене не так, і мушу його виправляти. Ось з цього я й почну. Трактори були закіптюжені, запилені, бо й вони, як люди, в гарячу трудову пору не встигали просохнути від поту, і він взявся їх чистити, відчуваючи, що робить якусь потрібну справу, відчуваючи, що вона його захоплює і що йому зовсім не хочеться спати і що хтось обов'язково належно оцінить його старання, і він навіть не здивувався, коли несподівано звідкілясь появився містер Стенлі і спитав:

— Ти що тут робиш, Джон?

Містер Стенлі старий кістлявий чоловік, з вилицюватим довгим обличчям, з довгим горбатим носом і плескатим підборіддям. Він підійшов ближче і дивився на свого нового робітника, стараючись, мабуть, зрозуміти його. Потім посварив:

— Це не потрібна робота. Це зайва робота. Ви даремно витрачаєте сили, а завтра за роботою будете спати.

— Я думав, що це треба,— розчаровано відповів Джон.

— Ідьте зараз же спати.

— У мене безсоння.

— Ходіть, я вам дам ліки.

— Дякую. Я спробую без ліків.

— Ходіть,— владно повторив старий фермер, і робітник пішов слідом за ним, а перед дверима зупинився.— Заходьте, чого стали?

— Дякую, я почекаю тут.

— Заходьте.

У хаті було привітно й затишно. Вони пройшли в світлицю, і містер Стенлі сказав: сідайте. Відчипив дверці секретера і, одягнувши окуляри, почав перебирати коробочки і флакончики, довго не знаходячи потрібне.

— Сідайте,— повторив нервово, коли побачив, що робітник стоїть.— Я вас ще й не встиг спитати: хто ви такий?

— Безробітний.

— Це я знаю. Дома чим займалися?

— Копався в землі, шукав у ній скарби, а там були лише черв'яки.

— Ви їх їли?

— Вони мене їли.

— Землю любите?

Голос у старого фермера був скрипучий, сухий.

— Люблю,— відповів Джон.

Нарешті містер Стенлі знайшов потрібний флакончик, відкупорив і висипав робітникові на долоню кілька горошин.

— Вип'єте одну і будете спати як убитий. Сідайте.

— Дякую.

Він сів обережно на крайчик стільця, і містер Стенлі сказав дратівливо, хмурячи білі брови:

— Сідайте як годиться.

Джон визначив для себе, що господареві років, мабуть, під вісімдесят, і він, мабуть, скоро помре, і це його підохо-

тило до розмови. Ну так, він скоро помре, а в нього нікого й нема, крім дочки, а вона від мене старша на десять, якщо не більше.

— Містер Стенлі...— Джон запнувся, бо відчув, що зважується на щось дуже вирішальне.

— Говори.

— Містер Стенлі, вам не страшно?..

— Страшно,— відповів той сердито, не дослухавши до кінця запитання.

Видно, він переживав ті роки, коли на все можна було відповісти: страшно. Страшно перед старістю, перед хворобами, перед самотністю; страшно від слабості, від недороду, від падіння цін на фермерську продукцію — від усього-всього. Джон не відразу знайшовся на продовження розмови, бо хотілося спитати: вам не страшно самому? А той zarazом відповів на все.

— Кожному страшно, а старому чоловікові й поготів. І страшно, хлопче, тому, що нема чим похвалитися, що життя пролетіло в суєті. Вип'єш віскі? З содовою?

— Без содової.

Старий фермер відчинив буфет, налив робітникові чарку, а собі налив у склянку, накидав кубики льоду, долив содової води і став повільно відпивати дрібними ковтками. Робітник випив залпом, глянув потім на порожню чарку і пляшку так, що старий фермер налив йому ще одну, той знову випив. Від незвички, від того, що давно не пив, в очах трохи затуманилося, а на душі стало ще сумніше, і той сум ішов не так від свого становища, як від того, що перед ним сидів старий чоловік, якому від усього страшно і який не може дати собі раду, бо вже не має ні сили, ні часу.

Із сусідньої кімнати тихенько скрипнули двері, і на порозі стала фермерова дочка в нічному халаті, накинутому на плечі, з-під халата майже до землі звисала нічна сорочка, а на ногах були сині пантофлі.

— Ви чого не спите?— монотонно спитала, мружачи припухлі очі на світло. Вона скидалася на велику заспану дитину, що от-от заплаче, і доведеться її заспокоювати.

Яка вона негарна, подумав Джон і злякався своєї думки і того почуття, що ворухнулося в душі, бо воно руйнувало всі його плани. Втім, не плани,— їх ще не було, але щось все-таки руйнувало, і він збентежився.

— Ти на нас не зважай, Елізабет,— сказав старий фермер. У голосі його, у виразі обличчя прозирнуло щось

таке, про що Джон подумав: йому, небораці, й перед дочкою страшно.

Слідом за Елізабет до кімнати ввійшов великий кіт, що теж був заспаний,— дивився на Джона зеленими очима. Кіт був чорний, а морда біла і одна щока біла, від чого мав непривітний, навіть лякливий вигляд. За чорним котом ввійшов ще один, точно такий же: чорний, з білою щокою, і став біля того, що вийшов першим. Стояли в парі, ніби запряжені в ярмо, і обидва зирили на Джона, здавалося, готувалися на нього дакинутися. Тьху, звідки таке страхіття, подумав Джон, бо йому стало моторошно.

— Іди спати, Елізабет,— попросив ласкаво старий фермер.

— Ви теж лягайте,— пробубоніла дочка, і Джон знову подумав: яка вона негарна!

Елізабет вийшла й почекала, поки вийдуть кішки, тоді зачинила двері, і старий фермер сказав:

— Нещасна дитина.

Джон насторожився, чекаючи, що містер Стенлі продовжить цю розмову, бо йому хотілося знати, чому нещасна, і взагалі йому хотілося знати про все, навіть, що то за кішки, і, може, навіть про чорних кішок хотілося знати більше, ніж про все інше, але фермер більше нічого не сказав, і тоді Джон спитав:

— Чому нещасна?

— Залишилася сама.

— Не знайшлося доброго чоловіка? — пробував вдатися в міркування Джон, але старий фермер його перебив помахом кістявої руки, мовляв, не говори дурниць.

— Вона мала доброго чоловіка. Розумного і доброго.— Він допив своє віскі з содовою водою і сказав:— Ніч коротка, і треба встигнути відпочити.

Джон вийшов надвір, але спати йому тепер зовсім не хотілося, і він тихо пройшов подвір'ям, постояв біля навісу, потім рушив далі. Хата, в якій жили робітники, стояла віддалік, відчужено від хазяйського двору. Там були три кімнати. Дві з них займала молода бездітна пара білих робітників, а в третій жив Джон з негром-сезонником. Джон став у дверях, але не хотів входити всередину, бо йому було чомусь тривожно і неспокійно. Від чого мені так неспокійно? Мабуть, від того, що я нічого не зробив, а я хотів щось зробити, хотів почати. Втім, я вже багато разів щось починав, і нічого в мене не виходило, а тепер теж нічого не вийде. А вона негарна, і без чоловіка. Виявляється, був чоловік. Кинув, мабуть, хто може з такою

жити? Ліпше тягнути самому, як з такою. Ні, не ліпше. Якби чоловік мав цю ферму і робітників, щоб на нього працювали, — інша справа.

Далеко на обрії палали заграви великих міст, що скидалися на відблиски далеких пожеж, які запалили землю з усіх боків. А тут було тихо, якось таємниче чорно, приземкуваті будівлі зовсім знітилися під кронами дерев і тихо собі дрімали, сховавши від світу якусь таємницю...

Тут якась таємниця, сказав собі Джон. От чорні коти... Як вони на мене дивилися страшно, і Елізабет дивилася на мене страшно, ні, не страшно, — сердито. Нещасна дитина. А чи є хтось щасливий на цьому світі? Містер Стенлі теж нещасний, і ця молода сім'я білих робітників, і той негр-сезонник, і всі інші. Між ними і я. Коли всі навколо нещасні, тоді легше. Але моє нещастя і якогось багача — різні. І в містера Стенлі не таке, як моє. Я з ним помінявся б. Чого ні? Містер Стенлі, міняюсь. Ідьте ви в мою кімнату і будете там спати з негром, я вам насиплю повну жменю пігулок, і будете міцно спати.

Та раптом обірвав думки, бо звідкілясь почувся приглушений крик. То був якийсь дикий крик, мало подібний на людський, він то посилювався, то стихав, то й зовсім затихав, але потім зривався знову з високої ноти і знову переходив у жалібне завивання. Джон кинувся до фермерової хати, звідки той звук долинав, але йому дорогу перегородив фермер і наказав високим скрипливим голосом: — Іди спати!

Джон слухняно пішов до хати, роздягнувся і ліг, але продовжував насторожено дослухатися. Негр теж прокинувся і слухав, сидячи на ліжку.

— Що воно має бути? — озвався збентежено негр-сезонник. — Завжди в такий час... коли повний місяць. Якись злі духи... Ти як думаєш, є злі духи?

— У нас до війни були.

— Справді? Я ніколи не чув, а тут уже кілька разів. І торік чув, коли працював у містера Стенлі.

Нарешті дивний крик затих, негр-сезонник тут же заснув, а Джон випив снотворне, але ще довго не міг заснути, потривожений і збентежений незрозумілим нічним криком і переляком старого фермера. Що це все означає? Невже ці чорні кішки? Справді, то чорні кішки. Як я відразу не догадався?

Крик потім не повторювався, але він продовжував бентежити Джона, який не знаходив точного пояснення, хоч

молодо подружжя білих і сказало, що то кішки, до яких дуже прив'язалася міс Елізабет і всюди возить їх з собою. Але і в молодого подружжя білих явно не було певності, бо не стали заперечувати негрову думку про нечисті духи. Зрештою, це залишилося таємницею, її відчував, мабуть, кожен, але Джон особливо гостро, бо таємниця була зв'язана з його ще не усвідомленими до кінця планами і надавала їм теж якоїсь таємничості, коли можна було не рахуватися із законами реального світу і думати про все вигадане і бажане, як про речі цілком реальні, коли недосяжне ставало можливим, бо на цій загубленій на рівнинах старій фермі, яку з світом зв'язувало лише вузьке шосе, а ночами далекі заграви нагадували, що десь там є справжній світ, де для таких таємниць немає місця, де все цілком реальне, що навіть не можна собі уявити, що може десь на цивілізованому материкі існувати майже казкова, майже романтична місцинка, — на цій фермі все можливе.

Міс Елізабет на польові роботи не виходила, і Джон бачив її дуже рідко. Вона займалася, мабуть, лише хатніми справами, бо й на подвір'ї з'являлася нечасто і до столу не сідала разом з іншими, хоч містер Степлі обідав з робітниками за одним столом. Він казав, що міс Елізабет не може забути чоловіка і дуже переживав, лікарі приписали їй повний спокій. Це пояснення не розвіяло, а лише згустило таємницю і повністю пов'язало її з міс Елізабет, що самовільно почала входити в плани Джона. Він пам'ятав, що негарна, але дедалі частіше думав про неї.

І що воно за штука — наше життя? Чому не можна зробити його рівним, гладким, як шосе? Адже розумні, все знаємо робити, а це не можемо. Себе зробити не можемо. Так небагато, а не можемо. Елізабет не може забути чоловіка і страждає, хоч знає, що даремно, бо не поверне. Але вона негарна і, мабуть, на десять років старша. Але всі кі дива бувають. Скоріше помре. А ферма велика, багата. Скільки він казав? П'ятдесят чи сто? Я на цих мірах погано розбираюся. У неї вигляд хворобливий і дуже повна, мабуть, серце. Стисне і — вічна пам'ять. То найкраща смерть, без мук. «Вічна пам'ять» у нас співали прекрасно, а тут я ніколи не чув, мертвих бачив, а похорони — ні. З моста в Іст-рівер чи в Гудзон. І ніяких церемоній. У нас прекрасно, тільки мені ніхто... І не треба, хай кожен співає собі сам. Лежить у гробі, має час і хай собі співає.

Було якесь свято, робітники відпочивали, а містер Стенлі завів машину і поїхав до міста на богослужіння. Він кожную неділю і свята їздив до церкви і повертався звідти умиротворений, подобрілий, обличчя його світилося спокоєм святого з ікони. Джон теж охоче поїхав би з ним до міста, бо взагалі любив кудись їздити, в дорозі завжди можна було чогось сподіватися: ось знайду, ось тут мене чекає. Але тепер його сподівання були зв'язані з фермою, і він ішов до струмка, що дзюрчав у глибокій кам'яній западині; береги його були зарослі кущами і травою, декілька крислатих молодих кленів утворювали тінь, і під ними було гарно й затишно.

Джон лягав на моріг, стараючись ні про що не думати, але саме в цій тиші і усамітненні його нападала меланхолія і туга, нестихна туга за тим, що не збулося, хоч уже скільки років блукає по цьому світі чудес, де все можливе, де з жебрака можна вибратися в мільйонери, а з мільйонера стати жебраком. В голову поривалися думки про далеке, але він їм не піддавався, бо міг би зовсім розчутитися, розкиснути, а він не мав на це права, мусив бути камінним, якщо не хотів, щоб його розчавили...

— Я ніколи, уявіть, ніколи за стільки років не дозволив собі думати про те, що там. Ні, я думав, відчував, але загально, а конкретно — ніколи. Лише тепер розкис, коли з вами. Я, пане Василю, не дозволяв собі піддатися слабостям, а тепер трохи дозволив, дав собі на цей день відпустку, а завтра я буду знову на службі. На якій, дивувєтесь? От на цій же самій, що й ціле життя. Прив'яжу себе на ланцюжок, як прив'язують собаку, і буду бігати, і буду гавкати, бо інакше за що хліб їсти? Я вже одною ногою в ямі, але другою — на службі. І коли обома буду в ямі, і тоді буду голову держати в д'горі.

Над головою шелестіло листя, крізь нього проколювалося кволе проміння, а внизу дзюркотів струмок, і Джон під цю господню благодать почав дрімати і навіть бачив якийсь сон, але раптом прокинувся з приємного забуття, бо хтось тихо підійшов до нього і зупинився неподалік. Коли підвів голову, перед ним в кількох кроках стояла міс Елізабет.

— Що ви тут робите? — спитала високим, зляканим голосом.

Джон уперше почув її жіночий голос, і він видався йому приємним, зовсім не таким, який чув тої ночі у світлі-

ці, коли до всього негарного прикро додався ще й негарний, якийсь її чоловічий голос.

— Відпочиваю.

Джон насторожився, притьмом вирішуючи, чи треба йому затримувати міс Елізабет, чи вона йому для чогось потрібна. Він так довго не знаходив відповідь на це нелегке для себе запитання, що міс Елізабет рушила понад струмком, і коли вже була далеченько, він скопився і подався слідом.

— Міс Елізабет, тут дуже гарне місце, посидьте.

— Що?— повернулася вона до робітника, і в очах блимнув подив: що цей неборака до мене чіпляється?

— Тут дуже гарне місце... Я ходжу сюди молитися.

— Молитися?— ще більше здивувалася міс Елізабет.

Джон від неї відвертався, йому було краще не бачити її плоске, землянистого кольору обличчя з нездоровими мішечками під сірими очима, на її білі короткі і дуже повні руки, такі ж білі й повні гомілки. Вся вона була якось біла й коротка.

— Я навчився скрізь носити все своє з собою.

— Як?— перепитала міс Елізабет уже з цікавістю.

— Все, що мені потрібне, я навчився носити з собою. Ви не уявляєте, яка то приємність. Хочу, наприклад, молитися — роблю собі церкву, а захочу погуляти чи добре поїсти — роблю ресторан, а щоб добре виспатися — готель.

Вони стояли під пекучим сонцем, воно било Джонові в очі, а міс Елізабет стояла до сонця спиною, але воно було таке сильне, що, здавалося, просвічувало міс Елізабет наскрізь, і від того вона виглядала ще білішою, навіть губи білі, навіть брови, тільки сірі очі вирізнялися з цього білого тону. І чого я з нею розмовляю? А плаття гарне, світло-рожеве підходить до білого. А я не бачив, що в неї й волосся біле. Цікаво, як виглядає без шляпи, я тої ночі й не розгледів, ті чорні потвори номішали.

— Вам не можна па сонці,— сказав Джон, відчуваючи незручність.— Ходіть під дерево.

— Чому не можна під сонцем?

— Ви нездорова.

— Хто вам сказав?— перепитала міс Елізабет ображено і зняла з голови ковбойку, ніби хотіла, щоб цей робітник, цей засмаглий, загрубілий від сонця, вітрів та дощів чоловік міг її добре роздивитися і переконатися, що не хвора.

— Містер Стенлі казав.

— О, та він усе знає, він у мене всевідущий... Більше нічого про мене не казав?

— Ні.

Вона пішла до того місця, де допіру лежав Джон, і сіла на моріг, і викинула перед себе товсті короткі ноги, і спитала:

— Я виглядаю хворою?

— Ні, ви прекрасно виглядаєте, — відповів Джон, зрозумівши, що вона чекає саме таку відповідь, і він хотів зробити їй приємне. Просто так — зробити приємне, і більше нічого. — І ви зовсім здорова, лише мало буваєте на сонці.

— Я не хочу засмагнути.

— І трава без сонця не росте.

— А де ви такий здоровий виростили?

— У гної.

Міс Елізабет засміялася, і Джон помітив, що в неї гарні рівні зуби і що в ній все-таки є щось гарне...

— Я ціле життя в гної мастився, тому й виріс.

— А ви, як бачу, не дурний... Недарма вас батько хвалив.

— Невже хвалив? — Це його справді здивувало й додало бадьорості.

— Казав, що ви масте на плечах голову.

— Він помилявся, ваш батько. У мене довбня, і я нею б'ю, отак розмахуюся і — гуц, і знову розмахуюся і — гуц. А даремно.

— Батько казав, що ви працьовитий і розумний, і дивувався, як то ви досі нічого не доробилися.

— Та я вам говорю, що у мене довбня. А жити треба з розумом. Ви не знаєте, міс Елізабет, де в Америці розум продається?

— Америка сама купує розум. Вас не купили? Самі прибилися? Тоді ви тут зайвий.

— Я це зрозумів давно і все-таки хочу вибитися в президенти.

— Невже?

— В Америці президентами стають дроворуби, я ще дома про це читав, тому й приїхав. Я стільки лісу поваляв, що давно мав стати президентом. На наступні вибори виставляю свою кандидатуру. Сподіваюся, міс Елізабет, що ви мені дасте капітал на передвиборну агітацію?

— Дуже охоче. Вам скільки, долар, два?

— Не скупіться, міс Елізабет, ви прекрасно знаєте, що, як стану президентом, кожному відплачу чесно.

— Поставите мене міністром?

— Міністром милосердя.

— О, я дуже рада. Що буде входити в мої функції?

— Робити з ослів людей. Осли по натурі добрі, і з них вийшли б непогані люди. А люди злі, егоїсти. З ними ніколи демократичне суспільство не побудувати. Людей треба поставити на місце ослів — хай тягнуть.

Міс Елізабет знову засміялася, і знову він побачив, що це така вже вона й пегарна, і ще помітив, що в неї товста нижня губа, а верхньої майже не видно і що в неї великі ніздрі. Ось чому я подумав про ослів, догадався Джон, дивуючись з свого відкриття. А мені могла прийти на гадку і мавпа, бо теж мають великі ніздрі. І в них свій президент. Містер президент з шляхетного роду Гібонів або Горил. З роду Горил, бо це краще звучить — династія Горил. Вона таки хвора і скоро помре, а ферма залишиться. Містер Стенлі теж довго не потягне, вже відчуває, що недовго, бо ходить молитися, просить у бога, щоб йому там виділив ферму. Ні, містер Стенлі, там ми будемо, мабуть, рівні.

Він сидів біля міс Елізабет на траві і думав дурниці, бо все ще не вирішив: потрібна вона йому чи ні, треба з нею розмовляти чи хай іде? Але міс Елізабет не йшла. Вона сказала:

— Тут дуже гарне місце.

— Уже пошкодували для мене?

— Не пошкодувала. Сидіть. Сподіваюся, ви це не забудете, як станете президентом.

— Звичайно. Я вам усе пригадаю.

В голосі мимоволі вирвалася погроза, і міс Елізабет скрушно похитала головою:

— Ви злі... містер президент.

Вона це сказала з глузуванням, і нижня її губа при цьому зробилася ще товстішою.

— Ні, я добрий, — заперечив погрозливим тоном.

— Всі невдахи злі. Чому? Ніхто не винен вашому жабрацтву. Працюйте. Кожен сам господар своєї долі. У нас демократія.

Бач, яка розумна, подивувався Джон, бо досі гадав, що вона зовсім не здатна до якихось розумних міркувань. І це йому полестило, і він сказав собі: а хіба що? я її красу продавати не збираюся і милуватись нею не буду. Для мене інше головне. Щоб вона тобі пропала така демократія, коли я маю думати про якесь опудало, та й то лише думати: чи зумію піймати? Бо й опудало може полетіти, тут і опудало може літати. Ось уже оглядається, чи не піти

геть, бо їй незручно, бо я чорний, весь у грязюці, я і на світ прийшов чорним, бо моя мама була неписьменна. Іди, іди, я не тримаю. Взагалі, мені якась дурниця стрілила в голову.

— Чому мовчите, чому не виправдовуєтеся? — спитала міс Елізабет.

— Я прийшов сюди молитися, а не сперечатися з вами.

— А ви свою церкву зробіть рестораном.

— Хіба що... «Уолдорф-Асторією» чи якимсь дешевим?

— В «Уолдорф-Асторії» мені подобається. Тільки я не взяла з собою гроші.

— У мене вистачить.

— Вас у цьому костюмі не впустять.

— Тоді зайдемо ось у цей бар, тут можна замовити смачну піццу. Ви любите піццу? З грибами чи м'ясом? Алло, містер, принесіть пам пляшку французького каберне, дві порції піцци і содову. Ви любите вино з содовою?

Міс Елізабет захопилася його грою і дедалі ширше розтягала губи, аж поки не засміялася голосно, відкривши великого рота, і Джон знову зрадив, що в неї гарні рівні зуби. Зрадив, бо воно вносило в його життя чи радше могло внести в його життя якусь добру зміну. І він продовжував грати, звертаючись до офіціанта, до міс Елізабет і до когось з гостей, що сидів біля їхнього столика.

— Взагалі я вибагливий і перебірливий, покійна мама завжди мала зі мною клопоти, бо не знала, чим мене нагодувати, бо я виріс у таких умовах, що все міг собі дозволити. Уявляєте, міс Елізабет, отакого малого капризуна? Пардон, містер, я вам не заважаю своєю балачкою? Дякую. Я трохи балакун, ви не уявляєте, який я великий балакун, бувало, зійдуться гості... Ні, звісно, люди статечні, з вищого світу, кожен має що сказати чи про якісь кругосвітні мандрівки, чи про щось там, а я, бувало, заведуся... Мав я одного товариша, ми в одному готелі поселилися, на 97-й стріт, то цей чоловік був завзятим мандрівником, пішки ходив цілі штати. Знаєте, міс Елізабет, в деяких людей є таке хобі. Ми з ним часто балакали. Сядемо собі на східцях... люди ходять, наступають на ноги... Що я торочу? Міс Елізабет, не замовити нам ще чогось? А мені хочеться ще чогось. Алло, офіціант, підійдіть, будь ласка. Скажіть, у вас не продають пліснявілі шкоринки чорного хліба або, скажімо, протухлі котлети? О, я це обожнюю. Ви не будете, ні? Тоді одну порцію, будь ласка. І, якщо знайдеться, хоч пару недокурків з слідами губної помади, тільки червоної. Ну, звісно, принесіть. Що? Голови оселедців? Міс Елізабет, ви

не будете і ви, містер, ні? А я обожаю, не уявляєте собі, який це делікатес. Спасибі. Так на чому я зупинився? Ага, як ми, бувало, з містером Гордоном... Прекрасний чоловік, має контрольні пакети акцій у двох сталеплавильних корпораціях...

Міс Елізабет слухала його, не відвертаючись, спочатку сміялася, а потім чомусь перестала сміятися і дивилася на Джона зосереджено й замислено чи радше — стурбовано, наче напала на якусь думку і не хотіла її упустити.

— Стривайте, стривайте, — перебила його.

— Що таке?

— Помовчіть.

— Вам погано? Може, від грибів? То не їжте, візьміть голову оселедця, вона трохи солонувата і вже із запахом. Візьміть вина з содовою.

Але міс Елізабет його вже не слухала, вона вся зосередилася на чомусь такому, що могла відчувати тільки сама, бо як Джон не напружувався, але нічого не чув і не бачив. Він перестав грати. І втратив до міс Елізабет будь-який інтерес. Відчув до неї не тільки неприязнь, але й образу до себе за те, що став з міс Елізабет до розмови, та ще й старався її веселити. Дурень, сказав собі.

— Ви чуєте? — спитала міс Елізабет налякано, показуючи головою в бік ферми.

Джон нічого не чув і сказав:

— Що таке?

— Чуєте, що там робиться? Який шарварок!

— Нічого не чую.

Він подумав, що міс Елізабет теж зацікавилася якоюсь грою, як оце він з рестораном, але ця гра видалася йому безглуздою, а сама міс нездатною до жартів — в такій ролі вона виглядала жалюгідною, як погана артистка, що взялася не за своє.

— Ви чуєте, як вони кричать?

— Та й чорт з ними, хай собі кричать.

— Ви не підете подивитися, що вони там роблять?

— Куди?

— На горище.

— Пробачте, міс Елізабет, але я зараз обідаю. Ви теж спокійно їжте. Може, ще чогось замовити?

— Перестаньте, — обірвала вона його нервовим криком.

Якусь мить застигла в зляканій напрузі, а потім з ваганням рушила від струмка, ступала крадучись, ніби боялася, що хтось її може побачити або почути, а віддалившись, пішла швидше, потім зірвалася на біг. Джон і собі насто-

рожився, бо зрозумів, що міс Елізабет не жартує. Напружив слух, і нарешті йому здалося, ніби й справді хтось крикнув, дуже тихо й віддалено.

Це був саме той крик, який він уже чув тої місячної ночі і який для всіх був загадкою. Ще трохи посидів під кленами, але відпочинок його вже був порушений, і він пішов на ферму з думкою щось вивідати, але коли прийшов, там уже було тихо і ніхто з робітників не чув ніякого крику. А міс Елізабет того дня надворі більше не показувалася.

— Коли людина довго терпить невдачі й не піддається, вона стає спостережливою, як старий вовк, у неї розвиваються такі здібності, яких в інших людей нема. Вірите мені, пане Василю? Я зрозумів, що маю триматися ферми. Узимку, коли возили на поле гній, я посварився з фермером, бо з не обачності зламав трактор. На той час я вже навчився водити трактор і трохи розумівся на машинах. Фермер мене добре вилаяв, і я хотів покинути ферму. Я, пане Василю, гордий. Навіть тоді, коли нічого не мав, я не дозволяв принижувати себе. Але коли дійшло до серйозного, містер Стенлі схаменувся. Я був здивований, коли він прийшов до мене в кімнату і, вигнавши негра, сів біля столу.

Він сплів пальці рук, сперся на них підборіддям і був подібний на пустельника, що просидів життя в печері, а оце щойно вийшов між людей. Він давно не голівся, його сива борода скидалася на гостру металеву щітку, навіть відсвічувалася якомсь металевим, ніби була не з шерсті, а з дротин, біле волосся теж було тверде й гостре, а скуласте, по-кішському довге обличчя — усе в глибоких зморшках. Він сидів мовчки, Джон теж мовчав. Аж через якийсь час фермер прокинувся з своєї стариківської заклякості і сказав сухо, скрипливо:

— Я помру... мені небагато залишилося...

Джон хотів сказати: туди вам дорога.

— Чого витріщився? — тим же байдужим, безбарвним голосом спитав містер Стенлі, хоч робітник на нього й не дивився. — Я скоро звідси заберуся.

Містер Стенлі сказав це так упевнено, наче до кінця знав свою долю. І в цій атмосфері всіляких слухів і догадок про крики, які хтось чув, а хтось не чув, воно видалося Джонови зовсім реальним, аж хотілося спитати містера Стенлі, коли саме наступить та година?

— Я піду, і все воно піде прахом. Елізабет не хазяйка,

вона вміє розтринькувати гроші, а робити гроші — ні. Я її не навчив.

— Чому не навчили? — зухвало спитав Джон, бо почав догадуватися, що став потрібним, а отже, й мав право повести себе так, як йому хотілося, а йому, ображеному життям, завжди хотілося огризатися. На цей раз в такий спосіб хотів набити собі ціну.

— Не будь злим, хлопче.

— Я не від злості, просто так...

— Вона росла кволою, і я її жалів.

— Пробачте, містер Стенлі, я цього не знав.

— Який ти злий, — зміряв його містер Стенлі співчутливим і водночас відчуженим поглядом. — Мабуть, я даремно затіяв з тобою розмову.

Він встав і рушив до дверей, Джон теж встав і спитав себе: затримати його чи ні? Відповіді від себе не дочекався і ще раз спитав з образою, як чужого й вередливого чоловіка: затримати його чи ні? І відповів собі зухвало, радіючи, що зуміє вистояти перед спокусою, яка його підбивала затримати містера Стенлі: іди, стара шкапа, ти скоро повернешся.

Але фермер не повернувся, і Джон відчув себе дуже кенсько. Зате на всякий випадок вирішив не покидати ферму. Ще затримаюся хоч на місяць-два, вирішив він, затримаюся і побачу, до чого йдеться.

А старий фермер після тої розмови більше до неї не повертався і поведився так, немов тої розмови й зовсім не було або вже перестав думати про смерть, уклавши з нею якусь нову угоду, і та перестала йому загрожувати... Цим він ще більше інтригував Джона, та й не лише інтригував, але й лякав, йому почало здаватися, ніби той став частіше розмовляти з молодим подружжям, а від нього відвертається. І якось за роботою він спитав прямо й настійливо:

— Містер Стенлі, що ви хотіли мені тоді сказати?

— Нічого.

— Ви передумали, містер Стенлі?

— Я нічого не хотів тобі сказати, хлопче.

— На мене можна покластися, містер Стенлі.

— В чому?

— В будь-чому. Ви бачите, що я працюю чесно і не п'ю.

— У мене кожен працює чесно, а хто пі, я того не тримаю.

От стара шкапа, позлився Джон і спитав, щоб дошкулити:

— Уже не збираєтеся помирати?

Він чекав, що містер Стенлі образиться, але той відповів рівно:

— Ти бачиш, що я цілком здоровий і сильний.

— Але вона за вами колись прийде, — продовжив Джон розп'якати.

— Ти невдячний, тому й не хочу мати з тобою справи. Ти злий.

— Не сердьтеся на мене, містер Стенлі, — спохопився Джон. — Я тому колючий, що ви з мене глузуєте.

— Тому й досі нічого не маєш.

— Я все маю. Я мільйонер, містер Стенлі...

— Мені дочка говорила, як ти її в барі пригощав. Взагалі ти чоловік нещасний, невезучий.

— Я щасливіший, ніж ви, містер Стенлі.

— Справді, ти щасливіший, — відповів той серйозно.

Після цієї розмови, яку Джон сам зацікавив і яку сам геть зіпсував, він уже ні на що тут не сподівався, тому і вирішив знову податися до міста. Рішення було твердим, Джон лише відкладав його здійснення з дня на день і počував себе пасажиром на судні, який вже зібрав свої речі, поклав їх біля дверей і чекає, коли судно причалить до берега.

Так проминула безсніжна зима з океанськими вітрами, що тягнули через увесь материк, аж до Кордильєрів, і несли з собою холодну вологу, від чого вітри були колючими, наче голки, і Джон сумно проводив поглядом углиб материка низькі хмари, відчуваючи, що робиться якимсь важким і не зможе покинути цей притулок, який у душі зневажливо називав бедламом, щоб і собі податися в оті материкові простори разом з провесінними вітрами і ще раз спробувати щастя у тих гігантських містах, що десь там заповнили Америку, як гігантські павуки, і в яких, власне, і кипить жива кров і відбуваються живі процеси обміну людського матеріалу — одні спрацьовуються і стають шлаком, інші народжуються, стають всесильними.

Мені треба іти, поки ще можу рухатися, підштовхував себе Джон. Воно мене таки догнало, а я думав, що не наздожене, бо мав добрі ноги, і втік від нього аж до Америки. Я вірив, що на той час, коли мене наздожене, вже буду мати над головою дах, буду мати над собою власне небо і сам буду на ньому засвічувати зорі. Хочу — ввімкну, не хочу — сидіть у темряві. Тепер я засвітив би, щоб іще раз добре на все надивитися, бо, що не кажіть, а воно гарне... Воно коштує великі гроші, лише треба довести до ладу.

Ніч була холодна, зі сходу тягнув весняний теплуватий вітер, шуміли голі дерева, нагинаючи м'які крон. Під навісом, як і завжди, горіла лампочка. Ніщо не заважало Джонові мріяти. Він бачив себе в повковій піжамі, в м'яких пантофлях, він лежить в глибокому кріслі, поклавши ноги на журнальний столик, і курить дорогу сигару, а дим тоненькими струмочками піднімається до стелі. Ох боже, сказав Джон уголос. Воно мене таки наздогнало, а я ще нічого не маю. Краще б не старість, а відразу смерть: махнула косою — та й по всьому.

Думка про смерть налякала, бо досі про неї не згадував, хоч, бувало, жилося йому й гірше.

Ох боже, знову вирвалося в Джона.

І тут раптом примарилося йому, ніби хтось ходить по двору. Він рушив назустріч, тримаючись ближче до штахетчатого тину. Побачив, що то містер Стенлі, й завагався: чи треба йому тепер зустрічатися із старим фермером?

Треба, саме тепер! — сказав собі Джон.

— Не спите, містер Стенлі? — спитав абищо і почав думати, про що говорити далі. — Сон від вас тікає, бо не приголубили його, коли приходив. Візьміть пігулки.

Не кусатися більше! — застеріг себе Джон.

— Я вже скоро засну.

Він теж думає про смерть.

— Пробачте, містер Стенлі.

— Засну так, що й не встану, — повторив старий фермер без скарги.

І Джон збентежено подумав: він смерті не боїться. Але наразі не зрозумів, чому це його збентежило, аж потім сказав собі: а я її боюся. Містер Стенлі став байдужий, бо вже своє зробив і може спокійно помирати.

— А на кого залишите ферму? — по-діловому спитав Джон, гадаючи, що містер Стенлі саме цього чекає.

Той мовчки рушив до хати, поманивши Джона, але жест був такий кволий, що Джон не зовсім йому повірив і рушив слідом за фермером лише тоді, коли той зупинився перед ганком і сказав: ходи. Джон весь затремтів, аж готовий був крикнути: ось воно! Обережно, наче ступав на холодний бетон босоніж, пройшов усередину. Ось воно!

Як і того першого разу, коли запросив його містер Стенлі, тут було затишно й тепло. Джон подумав, що фермер таки справді хворий, якщо вирішив усе це кидати. І це його ще більше збентежило: ось воно! Недарма я чекав, я все прекрасно обміркував, коли вирішив затриматися.

Містер Стенлі сів у крісло і далеко викинув перед себе випростані довгі ноги, взуті в хатні капці, розтопані й забруднені. А я би в таких не ходив, і ноги клав би на стіл, подумав Джон, і одягнув би шовкову піжаму, а не оці заправні джинси.

Джон чекав, щоб господар запросив його сісти, але той нічого йому не казав, мовчки сидів під білим світлом, що падало йому на коліна з-під жовтого абажура, і безцільно, якимись порожніми очима вперся в телевізор, що самотньо й забуто працював собі під стіною. Великі руки фермера спочивали на колінах, вони були жилаві, натруджені і дрібно тремтіли від великої втоми, від тої втоми, що вже ніколи не проходить. Нарешті Джонови надокучило стояти мовчки, і він прокашлявся, щоб нагадати про себе, старий фермер стрепенувся і сказав:

— Сьогодні минуло двадцять років... Вона померла раптово... Увечері ще сиділи біля цього каміна. Он там ми сиділи, тоді ще були не ці крісла, а на ранок її не стало.

— Серце? — обережно й дуже шанобливо спитав Джон, відчуюючи до містера Стенлі вдячність за те, що поділився з ним такою справою і співчуваючи його самотності.

— Серце. А ніколи не скаржилася, і в труні виглядала, як жива. Хочете подивитися?

Він кречучи підвівся, пішов до секретера, витягнув шухляду, взяв звідти картонну коробку і почав у ній шукати фотокартку дружини, але не міг знайти і повернувся на місце.

— Не знаю, де поклав. Мабуть, десь сховав від дочки. Елізабет завжди плаче, коли бачить... Мабуть, я від неї сховав... Чи, може, вона від мене.

— Ви теж плачете?

Містер Стенлі заперечливо похитав головою.

— Ні. Я не плачу. Ні за чим не плачу.

— І тоді не плакали? — спитав Джон, щоб продовжити розмову і якимось звести її в бажаний напрямок.

— Ні, — нерішуче заперечив містер Стенлі. — Куди я її міг заховати?

Його це, видно, стурбувало, бо аж скис з вигляду, і промипула хвилинка, поки знову зібрався з силами і запропонував Джонови щось випити.

— Пом'янемо покійну, — пожвавішав Джон, вважаючи, що тепер обов'язково складеться така ситуація, коли він сам або містер Стенлі заговорить про те, заради чого Джон сидів тут і підтримував нецікаву балачку.

— Я вип'ю чистий віскі... чистий шотландський віскі.

— Я теж.

— Подайте звідти пляшку і склянки.

Коли наповнював склянки, рука в нього тремтіла, шийка пляшки стукотіла і видавала приємний кришталевий дзвін, Джон чогось згадав, як колись дома пив прямо з пляшки або з дешевої гранчастої склянки і чомусь із співчуттям до себе подумав: то було давно, то було страшенно давно. В цей несподіваний висновок уклав скаргу про те, що він давно шукає своє щастя і все даремно, і ось тепер прийшла пора, щоб закінчити це марне блукання по білому світу і не чекати, коли йому хтось запропонує склянку віскі, а самому брати і частувати інших при нагоді. Я би нікому не шкодував, всіх пригощав би щедро, думав Джон, загодя засвідчуючи, що він не скнара, стож заслуговує на ті багатства, може, й більше, як містер Стенлі, у якого від скупості тремтять руки, коли паливає навіть своєму відданому робітникові. Так, навіть в і д д а н о м у робітникові, ствердив Джон. Тепер все залежатиме від того, як поведуть розмову, і тому мушу бути дуже обачним, щоб не зіпсувати справу. Він для того й запросив мене до хати, щоб домовитися.

Хоч містер Стенлі не дав ніякої певності, зате Джон дедалі піддавався власній думці і пробував догадатися, які умови поставить перед ним фермер і який вигляд буде мати сама формальність передачі багатства у його руки, бо досі Джон ніколи не зустрічався з подібним і не знав, як воно відбувається, лише догадувався, що при цьому мусить хтось бути, може, якісь свідки і, зрозуміло, Елізабет. Так, Елізабет при цьому мусить бути, бо вона — пряма спадкоємиця і користується якимись правами, про які не можна забути навіть тоді, коли йдеться про відданого і порядного в усіх відношеннях робітника. Джон був дуже розчуленим і уважним до старого фермера, намагався зробити йому якусь приємність, але не міг нічого такого придумати. Залишалося лише віддано дивитися на старого фермера і співчувати його старості й слабості.

— Може, ви хочете спочивати? Я вам заважаю? — спитав Джон лякливо, нахилиючись до господаря.

Той звів на Джона здивовані очі, ніби питав: що з тобою, хлопче? І сказав:

— Налий собі ще...— дійшовши, мабуть, висновку, що той за випивку такий уважний.

— Вам налити трохи? — взявся Джон за пляшку.

— Налий.

— Дякую.

Сказавши це, трохи застеріг себе: за що я дякую? Він мені має дякувати. Ось, виявляється, який я! Виявляється, я просто підлабузник, готовий лизати руки. Я звичайний негідник, як і містер Стенлі, як і його дочка. Мовчки випив, а потім попросив:

— Пийте, містер Стенлі.

— Ти мене не пригощай.

— Дякую.

Тьху, я таки повний блюдолиз і негідник. Не можна так низько опускатися, навіть якщо йдеться й про ферму, треба мати людську гідність. Але чи хтось її має, коли хоче когось обдурити? Скажіть ви мені, чи хтось думає про гідність, коли треба зробити так, щоб дістати ні за що цілу ферму? Ферма легко не дається, за неї треба заплатити гідністю, людською совістю. То недорого. За таке багатство можна зробитися найгідкішою мавпою і стрибати тут перед містером Стенлі на задніх лапках та шкірити зуби. Заради багатства треба іти на все. Треба схопити цього скриплого гриба за горло і задушити! Ого, це я вже дуже розперезався. Хай собі скрипить, поки скрипиться, довго все одно не протягне, особливо якщо буде пити. Ви пийте, містер Стенлі, я вам буду наливати, ви лише собі пийте.

— Смачне віскі? — поцікавився Джон люб'язно.

— Гидкий.

— Випийте російської горілки. Я колись пробував, смачна, аж ніби солодкувата. Вони її роблять з найліпшого зерна. — Джон зрадив, що знайшов про що говорити. — Хіба то не злочин — добре зерно переводити на горілку? А люди не мають що їсти. Я читав у газетах.

— Ти віриш газетам?

Джон затнувся, бо не знав, якої відповіді чекав старий фермер, а він хотів йому дегодити, бо від нього залежало багато.

— Газети пишуть усяке... — відповів ухильно, і своєю відповіддю був задоволений. — А я, містер Стенлі, звик цінувати кожную зернину. У мене ні крихітки добра не пропаде... Якби я мав таку ферму, як ви... Якби я мав вашу ферму...

— Ну, ну?

— Ви б побачили, який би був тут порядок... Звісно, ви вже не маєте сили...

— Гм... — невизразно мугикнув фермер.

— Я би цілу Америку засипав зерном.

— Ти не любиш землю.

— Що ви кажете?! Я землю не люблю?! Та я в ній від народження товчуся, я її малим наївся більше, як хліба.

— А тепер відвертаєшся.

— Ви не бачите, містер Стенлі, з якою любов'ю я роблю на землі, як я її доглядаю? Живу істоту так дехто не доглядав.

— А душа десь у спекуляціях, у махлярстві...

— Дозвольте, я собі трохи наллю?

— Наливай.

— Дякую.

— Ти повірив дурним казкам, що в Америці золото на дорозі валяється, лише треба не сидіти на місці, а шукати. Була б у тебе ферма, ти б її завтра продав.

— Я?!

— Ти, ти, — спокійно, але твердо сказав старий фермер.

— Ви мене погано знаєте.

— Ти вже об'їздив, обнишпорив пів-Америку...

— А що мав робити?

— Хто любить землю, той угризається в неї, як черв'як, і перегрибав, поки не знайде щось. Такої поганої землі нема, щоб у ній нічого не можна знайти.

— Спочатку треба мати землю, щоб у ній конатися.

— У тебе душа циганська... маюдрівна...

Джон притомом вхопив у руку склянку і вихилив до дна і знову налив, не питаючи дозволу. Цим хотів помститись і господареві, і собі за те, що даремно розсилався в доброті й догоджанні. Він почував себе так погано, так гидко, наче даремно віддав комусь все, що мав за душею, а той не оцінив належно широту його натури, ще й познущався, посміявся з його ширості.

Саме підніс до уст чарку, коли відчинилися двері з сусідньої кімнати і з'явилася Елізабет. Джона це не зацікавило, бо встиг зрозуміти: все даремно. І ще подумав про чорних котів: чи й вони вийдуть? Котів спочатку не було, але коли випив і глянув на двері, вони стояли біля ніг Елізабет, світлячи очима. Тьху.

— Батьку, я не можу заснути. Ти обіцяв зіграти партію.

— Я почувуюся погано.

— Ви не граєте в покер? — звернулася Елізабет до Джона.

— Граю.

— Прекрасно.

Але Джон вирішив тримати собі ціну і сказав:

— Я хочу спати.

Він і справді відчув сонливість, тут же роблено позівнув, умисне не затуляючи рота, що обов'язково зробив би іншим разом, при іншому настрої, і встав.

— Чого комизитесь? — зупинив його фермер. — Пограйте з нею. Елізабет, дістань ще пляшку віскі. А я піду спати. Я дуже стомлений. — Він встав, потягнувся і сказав скаржливо: — Роки, роки... — І, вже ні на що не зважаючи, не цікавлячись, почовгав у свою спальню.

Василь, згадуючи все це, глибоко все переживаючи, неквапом черпав лопатою землю і кидав на дамбу. Людей зібралось поки що мало, і всі працювали без попереднього запалу, не дуже вірячи в доцільність своєї роботи. Ніхто не розмовляв. Видно, таки стомилися. А Василеві саме це й було потрібно, щоб міг спокійно обдумати ситуацію, в якій мусив до кінця розібратися, бо воно стосувалося матері, брата, сестри, власне, стосувалося всього і передусім його самого. А може, й інших людей.

— Пане Василю, ви завжди робите так, як думаєте?

— Стараюся.

— І вам вдається?

— Якоюсь мірою. Точніше — в більшості випадків.

Містер Джон здивовано похитав головою, потім сказав скрушно, з співчуттям:

— Ви живете, мабуть, не на землі, не в реальному світі.

— Нє в Америці, це так.

— Я знаю, пане Василю, одне: на землі скрізь твердо й нерівно, на кожному кроці ноги підламуються.

— Ви судите з того, що вас оточує.

— Всюди людей оточує кістлява дійсність. Нині і присно. У вас, мабуть, теж.

— Ви наше життя не бачили.

— Я бачив життя в загалі. Я на нього надивився, просякнув ним, як оселедець сіллю, і не вірю, що десь є інше. І ви не вірите, лише ваша така служба...

Щоб даремно не продовжувати суперечки, Василь сказав:

— Звісно, вас уже пізно переконувати в чомусь.

— Пізно, — охоче і навіть зраділо, що пан Василь його зрозумів, ствердив містер Джон. Помовчавши, знову повернувся до наболілого: — Так, так, пане Василю, ми завжди робимо не те, що плануємо. Ми плануємо рай, а виходить пекло. Хіба я не бачив, на що йду? Але чорт мені зав'язав очі і штовхнув у спину: іди, будеш багатим, щасливим. І я послухався чорта.

Василь встав, щоб перейти в затінок, бо де лежав досі, там уже пекло сонце. Містер Джон теж встав і перейшов у затінок. Він ступав босими ногами обережно, присідаючи, хоч був засмаглим і ступні теж мав находжені і, здавалося, їх не могла ранили галька.

— Може, скупаємося? — запропонував Василь.

Він не мав бажання іти до води, але хотів якось розворушити містера Джона, бо неприємно було бачити цього дужого з вигляду чоловіка, цього мандрівника, шукача щастя, блудного сина прибитим і засмученим, бо для Василя то видавалося образливим — чоловік ціле життя видряпувався нагору, шукав якогось затишку, а врешті схаменився на тому, що все було даремно, й зовсім розгубився.

— Скупатися? — перепитав містер Джон. Він, мабуть, подумав: чи це для чогось потрібно, чи воно чимось допоможе? — Скупатися можна.

Забрели у воду. Василь ішов попереду і з приємністю відчував, як колюча прохолода піднімається вище, полиючи все тіло чарами спокою і прохолоди, коли увесь наче починаєш зникати із звичного світу — переплавлюєшся у якусь іншу матеріальну сутність, у якусь новонароджану живу істоту.

А містер Джон ступав обережно, як немічна людина, і Василь із співчуттям подумав, здивувавшись із свого несподіваного відкриття: а він і справді дуже старий. Коли так постарівся? Досі мені здавалося, що він іще тягучий. Містер Джон мерзлякувато морщив обличчя, оголював міцні зуби, ніби грозився ними комусь, що спричинив йому цю неприємність — відчуття різкого переходу від спекоти до холоду. Але покійно ішов за Василем, наче був приречений на таку кару і не міг від неї відхилитися. Він сказав:

— Вода страшенно холодна.

— Дуже приємна! — заперечив Василь.

— Чи мені так здається?

— Вода дуже приємна, тепла!

Після деякої мовчанки, оцінивши цю дивну ситуацію повної розбіжності в оцінці, сказав невпевнено:

— Можливо, можливо.

Зате після купання, після борсання в свіжій прохолоді річки, що мінилася-грала відблисками сонця, аж закипала по всій поверхні, навіть під тінистим берегом, вкритим молодим лісом, що вчепився в прямовисну скелю, після кількарязового запливання до того скелястого берега й назад, обличчя його вже не було таке сумне, і очі не були такими потухлими, і вже не оголював погрозливо міцні зуби.

— Вода справді приємна, — сказав осміхаючись.

— Чудесна, — ствердив Василь.

А коли полягали — тепер уже на осонні, бо сонце вже не видавалося таким дошкульним, — містер Джон сказав:

— Виявляється, чоловікові треба небагато. — І додав замислено: — Зовсім небагато. Але він ненаситний. Хоче загарбати цілий світ.

— А може, й того йому буде не досить?

— Не досить, — погодився містер Джон. — І неба йому мало. Чому нас господь створив такими недосконалими?.. Але ви не вірите в бога. У вас усе — природа. Камінь — природа, дерево — природа, чоловік — природа. Усе. І бог — теж природа. Скажіть, пане Василю, чому ми такі маленькі, такі гномики? Чому в нас не вмонтовано реле, щоб відключило, коли вже досить?

— Є таке реле.

— Смерть.

Оба осміхнулися, пильно глянувши один на одного, ніби перевіряючи щирість сказаного. Упевнившись у повній одностайності, містер Джон похитав головою і ствердив:

— Справді. — Потім, трохи над чимось подумавши, сказав: — А що, пане Василю, коли й справді пічого вищого нема, а тільки природа. Ні того, що навколо нас, ні що в нас самих, пі нас...

Василь сказав:

— Містика.

— Гм... Не знаю, чи заздрити вам, чи...

— Чи сміятися? Так хотіли сказати?

— Ні, не до сміху... Це — надто серйозно: є воно чи все чиясь лукава вигадка?..

Все воно є, відповів Василь подумки, тільки декому вигідно затуманити світ, але коли сказав це Джонові, той заперечив, бо мав на увазі не загальний світ, не якусь філософську проблему, а свій конкретний випадок:

— Хаос, хаос... і ми в ньому й на крок перед собою не бачимо. Я того вечора сидів у старого фермера і мав дуже ясні плани. Мені здавалося, що я все бачу, а я нічого не бачив... І Елізабет не бачила. І все, що я собі планував, було зв'язано з тим, що він собі спокійно похрюпе після двох чи трьох склянок віскі, ми обое думали, що він спить...

Джон грав погано, як і Елізабет, він сердився на себе за таку гру і охоче пішов би спати, якби в нього знову не прокинулася надія. Але тому, що Елізабет йому страшенно не

подобалася, вся його увага була зосереджена не на картах, а на тому, як зробити, щоб без неї. Знаючи, що то все-таки неможливо, він старався якось наблизитися до неї, якось ввійти в її світ, чи що.

— Ваш покійний чоловік де працював?

— Як то — покійний? Коли помер, що я цього не знала?

— Містер Стенлі казав...

— Я його прогнала, він був негідник. Йому потрібна була не я, а батькова ферма.

— А чому за нього виходили?

— Наївний ви чоловік.

— Очевидно, — погодився Джон, бо все те, що зараз затівав, можна було пояснити тільки наївністю.

Він почувався страшенно кепсько і, щоб якось підняти настрої, налив собі повну чарку віскі, подумавши: сп'янію, тоді зможу глянути на все спокійніше. Це питво для того й придумане, щоб зробити життя простішим.

Джон випив пекучу рідину і запив содовою. В голові запаморочилося. Пити більше не хочеться. Треба чимось закусити, бо без закуски ця штука не йде, починає відразу бити в голову довбнею... Він почав оглядатися довкола, чи не побачить щось таке, що годилось би для закуски.

Елізабет помітила його погляд і спитала:

— Що ви шукаєте?

— Я звик після випивки закушувати.

Він це сказав таким аристократичним тоном, що Елізабет спитала з насмішкою:

— А чим же?

— Як правило, я закушую рукавом, але тепер на мені, як бачите, джинсова куртка, а вона жорстка. А я звик до чогось делікатного.

— Візьміть серветку, вона м'яка.

— Широ дякую за таку закуску. Егей, хто там? Містер Гаррі? Подайте мою улюблену закуску. Я вам сказав ясно, чого чекаєте? Міс Елізабет, що у вас за прислуга?

— Я його завтра звільню.

Елізабет пішла на кухню і принесла на тарілці сендвіч із свининою, і Джон, маючи добрий апетит, з'їв його відразу, витер долонею уста. Він думав, що Елізабет догадається, що йому цієї закуски мало, і сказав:

— Містер Стенлі так збіднів?

А вона відповіла:

— Нічого перед сном наїдатися. Ви більше думайте про карти, бо ось знову програєте.

Елізабет викинула на стіл карти і була дуже задоволена, її плоске обличчя світилося погордою, ніби виграла не партію, а принаймні кілька тисяч доларів. Джона злило, що програвав, і сказав нахмурено:

— Я не вмю думати на голодний шлунок.

Але Елізабет заперечила:

— Тільки голодні й думають.

— Голодні думають, чим живіт натовкти.

— Про все думають. А ситі стають лінивими.

— Ви це добре розумієте, поки ситі.

Десь за дверима, очевидно, в спальні містера Стенлі, почувся грюкіт і схрапування, і Джон пасторожився. Елізабет теж насторожилася, а потім сказала заспокоєно:

— У батька поганий сон. Він інколи кидається і сильно хропить, йому сняться всілякі страхіття.

— Це тому, що перед сном наїдається. А я не їм і тому сплю спокійно.

— Ні,— серйозно заперечила Елізабет.— То не від передання. То від страху.

— А чого він має боятися?

— Всі чогось бояться. А батько переконав себе, що на цій фермі не буде мати щастя. Тут взагалі щось таке твориться. Я нічого не знаю, але й мені страшно.— Тепер обличчя Елізабет виразило страх, і Джон пробував її заспокоїти, але вона запально доводила: — Ні, ні, ні, тут взагалі не можна жити. Попередній власник продав цю ферму дуже дешево, після того, як раптово померла його дружина, а потім і син. Я кажу батькові, щоб перебрався в місто, а він чогось чекає.

— Що ви кажете? — дивувався Джон, підштовхуючи цим Елізабет продовжувати розмову, бо його це страшенно цікавило, адже йшлося про те, на чому він будував свої плани, заради чого сидів тут і грав у покер. Зрештою, йшлося й просто про людську цікавість, викликану тими неприродними криками, які не міг собі пояснити і які ніхто чи не хотів, чи не міг пояснити, і тими обривками слухів, які тут ходили про вбивства чи раптові смерті, які теж ніхто достеменно не міг пояснити чи навіть ствердити або заперечити.

— Батько впертий. Ви не знаєте, який він упертий.

— Це від страху.

— Очевидно.

— Боїться і хоче собі довести, що не відступиться.

— Після смерті матері він погодився був, але тоді жодного купця на ферму не знайшлося. Всі боялися.

— Ваша мама теж померла загадково.

— Тому всі й боялися... Вона була зовсім здорова, лише па нирки скаржилася. У мене теж нирки...

— А може, від того й померла? — жваво поцікавився Джон.

— Можливо, — невпевнено відповіла Елізабет.

Ця деталь дуже зацікавила Джона. Значить, у неї теж нирки і може раптом померти. Щоб тільки не зробила цю дурницю передчасно. Приховуючи хвилювання, взявся ділити карти, хоч тепер ще більше, ніж досі, не хотів грати. Але вона не виглядає такою хворою, щоб могла скоро померти, думав Джон, кидаючи на стіл карти, — вони лягали двома розкиданими купками. За думками збився з рахунку і попросив Елізабет: полічіть. Вона полічила карти і сказала:

— Ще одне коло.

Джон відклав колоду і взяв до рук свої карти, спритно їх розгорнув, щоб бачити кожну, і спитав:

— Ви так і думаєте жити, міс Елізабет?.. Ну, сама...

— Я з батьком.

— Він боїться смерті... може отак раптом...

— Не говоріть таке, — перебила Елізабет.

— Я говорю про те, що вас чекає. Одного разу прокинетесь вранці, а його вже нема, і всі робітники від страху кинуть ферму...

Джон чекав, що Елізабет почне його сварити, але вона спитала:

— Ви теж злякаєтеся і покинете ферму?

Джон розгубився — Елізабет поставила його перед прямим запитанням, перед тим варіантом, до якого сам вів.

— Ні, я не злякаюся, — відповів нетвердо.

— Налийте собі віскі. Я вам принесу закуски.

Джон налив віскі, думаючи: я хочу бути п'яним, бо інакше не зможу. Коли заллю віскі очі і розум, тоді не буду бачити, тоді мені буде однаково, і я наважуся.

Він випив віскі і запив содовою, не чекаючи, поки Елізабет принесе закуски. Вона, мабуть, мене розуміє, бо інакше чому пропонує пити. Здається, я п'янію, а мені тепер більше нічого й не треба... Виявляється, ми вже давно думаємо про одне і давно одне одного розуміємо.

Треба йти на все, треба просто заплющити очі і йти на все. Тут усі так роблять. Женяться на старих удовицях, виходять заміж за порохнявих дідів, убивають, стріля-

ють, тільки щоб добитися багатства. Містер Стенлі теж, мабуть, когось задушив, щоб дістати цю ферму. Тому й боїться.

Він устав із-за столу, пройшовся, щоб перевірити себе, і зовсім тверезо відмітив, що тримається на ногах міцно.

— Ви вже йдете? — здивувалася Елізабет, коли з'явилася з тацею, на якій була гора наїдків.

— Нікуди не йду. Куди мені спішити? Тут чисто, привітно, а там негр хропе на всю хату. Я ще трохи вип'ю і взагалі нікуди не піду.

Елізабет засміялася і налила Джонові віскі і сказала, взявши його за руку:

— Випийте, скільки вам хочеться, і добре закусіть. Мені подобається коли мужчина трохи п'яний, він тоді стає сам собою, він тоді знає, для чого живе на цьому світі.

— А ви знаєте, для чого живете?

Джон випив і відчув, що йому все дозволено і життя не таке складне, як йому досі здавалося.

— Ви дуже розумно думаєте, — похвалив Елізабет і поплескав її по оголеній вище ліктя руці. — Я давно помітив, що ви прекрасно орієнтуєтесь в житті, йдете собі, як за компасом. А я свій компас загубив ще в Європі і тепер петляю, як собака, що бере слід. То вопа його візьме, то знову загубить і петляє, петляє. Я вже не раз ловив нюхом те, що шукаю, а потім біг, біг, висолопивши язика, а десь його губив і починав знову. Ви прекрасно все розумієте і знаєте, що мене тут тримає.

— Надія.

— Ви дуже розумно сказали — надія. А не скажете, яка надія?

Він пив ще і геть сп'янів.

Коли прокинувся, була ніч і ніяк не міг зрозуміти, де він і що з ним і довго дивився на сірий прямокутник вікна, щоб зорієнтуватися, але все було йому незнайоме. Зате коли збагнув, що в ліжку не сам, раптом усе згадалося.

Тихенько, щоб, не дай бог, не розбудити Елізабет, встав, намацав на стільці свій одяг і, не одягаючись, не взуваючи черевики, подався з хати. Почував себе страшенно кепсько, боліла голова, аж розколювалася, тіло ломило, до горла підступала нудота. Він за якимись прикметами визначив, що до ранку далеко, на відкритому

обрїї, як і завжди, горїли заграви міста, а небо було зрїдка нахмарене. У Джона було таке почуття, наче зробив страшний злочин, і коли тихенько прокрався до своєї кїмнати і ліг, це почуття посилилося. Згадав усе до подробиць і не знав, як дати собі раду, не міг собі пробачити зробленого, хоч зробив саме так, як мусив зробити. Якщо не тепер, то колись таки мусив. Тепер в о н о вже позаду, тепер в о н о вже сталося, доводив собі Джон, щоб хоч трохи заспокоїтися. І я вже тепер не мушу думати, як воно буде, і не мушу боятися й переживати. Тепер перестану мучитися намірами, лише маю думати над тим, як поступити далі. Мені треба заспокоїтися і тішитися тим, що стою близько біля свого щастя. Ну так, щастя. Яких би мук не коштувало, але щастя. Старого дїдько забере, і її дїдько забере, а ферма залишиться, і я її продам... Продам, от що зроблю, вона коштує немало. А я все-таки герой, бо не кожен відважився б, а я собі поставив зробити — і зробив.

Заснув лише над ранок, коли почало сіріти в хаті і коли вже не хотїв засипати, бо після пізнього сну особливо важко було вставати, і весь день відчувалася невиспаність і втома. Але цього разу проспав недовго. Його розбудив якийсь крик, і він піднявся раптом, наче його вистрелили з ліжка.

Посеред двору стояла Елізабет і кричала так страшно і так розпачливо, що Джон весь похолонув і вирішив: тікати! Одягнув джинси, кинувся до дверей, але звідти повернувся, бо не міг показатися Елізабет, і став оглядатися, куди вистрибнути, але жодного виходу не було, бо й вікно виходило надвір. От вистрибнув я в халепу! Що тепер робити? Ця відьма зараз цілому світові розтрубить! От вистрибнув! Закляк посеред хати, як загнаний заєць, не знаходячи жодного виходу,— хоч пробивай головою стїну.

Крізь вікно бачив ціле подвір'я, бачив розхристану, простоволосу Елізабет у накинутій наопашки червоній піжамі, її обступили робітники, і всі щось кричали, вимахуючи руками, і всі були розхристані — тільки що з ліжок, і всі просто очманїлі.

— Джон! Джон! — кричала Елізабет.

Боже, вона кличе мене! — жахнувся Джон, почувши своє ім'я. Ну так, а кого ж іще їй кликати? Ліпше було ноги поламати, ліпше було випити бензину, ніж того віскі. Тепер сорому не оберешся. А головне — нікуди тікати. А від такої дуреци можна всього чекати. Що тут робити?

До кімнати вбіг переляканий негр і, плутаючись у словах, почав просити Джона, щоб вийшов, бо його кличе міс Елізабет, бо в неї якесь нещастя.

— Ходи, ходи, Джон,— заманював його негр рукою, показуючи надвір — куди треба йти.— Ходи, ходи, Джон.

— Іди, бо вб'ю! — зціплював Джон зуби, він і справді готовий був убити цього дурного негра, який не розумів, що він не може зустрітись з Елізабет.

До кімнати вбіг білий робітник і, відштовхнувши з дверей негра, став перед Джоном і крикнув:

— Чого стоїш, як бовдур? Містера Стенлі вбили...

— Вбили?! — видихнув Джон, відчуваючи, як у нього раптом все успокоюється. — Хто вбив? Коли?

— Та йди, міс тебе просить. Вона, як божевільна, нікого не хоче.

Як тільки Джон показався надворі, Елізабет кинулася до нього, як до рятівника, і заволатала:

— Джон, Джон, батька вбили!

Схопила його за руки і повела за собою до хати, а він ступав, як сліпий, усе ще не можучи прийти до пам'яті і не розуміючи, що їй справді сталося і чим це йому грозить.

Містер Стенлі лежав на підлозі, незручно підігнувши під себе праву руку, а ліву відкинув убік, пальці на ній були розчепірені, ніби хотів щось вхопити, та не досягнув, очі і рот широко відкриті, і ніде ні крові, ні якогось сліду від удару. Якби не скляний нерухомий блиск очей, можна б подумати, що впав з ліжка і тепер хоче підвестися і тягнеться рукою, щоб за щось вхопитися. Джон наразі так і подумав: от дурепа — наробила крику! Хотів було ступити до мертвого, але враз зупинився і крикнув до негра, що теж, як і сам, захотів допомогти фермерові встати:

— Не заходь! Ніхто хай не ступає всередину. Подзвонить в поліцію.

— Уже подзвонили,— відповів білий робітник.

Поліцейські з'явилися незабаром, ще не пройшов перший шок і ще ніхто не одягнувся: все застали таким, яким воно було з самого початку, а радше — з вечора: на столі в світлиці розкидана колода карт, таця з закусками, пляшка, склянки...

Містер Джон дуже хвилювався, коли це розповідав та й розповідав без деталей, а про ту свою ніч, проведену в спальні Елізабет, взагалі нічого не сказав, тільки вже з подальшої розповіді, коли пішла мова про слідство, прохопився необережним словом.

— Все вказувало на мене,— продовжив містер Джон, переваривши всередині якісь думки, якусь неприємність, якийсь чоловічий біль.— Мене затримали, допитували... Я багато пережив... Взагалі, пане Василю, я багато пережив...— і тут же виправив себе:— Кожен пережив багато, а я розкис і скаржуся... Чому мені захотілося поскаржитися вам?

Василя заінтригувала смерть старого фермера, і спитав:

— А що було насправді?

— Загадка. Експертиза показала, що його задушили, але ніяких слідів не залишилося... У нас колись говорили про нечисту силу. Але як це поєднати, пане Василю? Тепер у це ніхто не повірить, навіть діти.

— Справді,— погодився Василь.

— Може, мої плани все те нарobili, бо я лише догадуюся, як вона жила з батьком. Він був страшенно скупим і все тримав на собі, на неї нічого не переписував. А я тоді їй щось таке наговорив... Словом, це трагедія, ви собі не уявляєте... Але ж ви її чули? То не кішка... Ми лише спеціально тримаємо котів, щоб ніхто не догадався... Ой пане Василю... А суд визнав її нормальною... Ви не розумієте, в чому тут моя трагедія. Все майно на ній. Позавчора відбувся суд...

Містер Джон замовк. Василь теж мовчав. Містер Джон був задоволений, що зважився на цю відвертість, але йому було незручно, бо бачив, що не переконав Василя в тому, що в нього не було іншого виходу, що з-поміж усього він вибрав найліпше. І згадав основний довід:

— У нас появилася Мері. І вже нікуди було... Я до неї сильно прив'язався.

— Звісно,— сказав Василь.

Але містер Джон бачив, що його слова й тепер не дійшли, і він спитав:

— Чому воно так, пане Василю?

— Про що ви?

— Живемо на одній планеті, дихаємо одним повітрям.— Хотів навести ще якісь аргументи, але таких не згадав і зробив висновок:— Усе ніби спільне, а такі далекі, як планети... І не заперечуйте, бо все одно не повірю. Люди, чи тут, чи там,— всюди однакові, їх природу ніщо не переробить.

— Даремно так думаєте.

— Ні, не даремно. Ви мене не розумієте, пане Василю...— В його очах і в голосі був смуток.

— Не розумію. Власне, розумію, але...

— Не виправдуєте мене... Так, не виправдуєте,— сказав до себе з тою ж ноткою туги.— А я перед вами висповідався чесно, бо хотів, щоб мене зрозуміли... Втім, уже пора. Ходімо.

Він повагався, ніби вирішував, чи все сказав, потім рішуче і досить бадьоро встав, почав швидко одягатися. Робив це так вправно, наче після купання і вилежування над річкою набрався сил і позбувся втоми, яка тільки що володіла ним. Василь з подивом відзначив: аж ніби помолодів. А коли посідали в машину і містер Джон впевнено вирушив на високій швидкості, втома й зовсім зникла, і Василь знову бачив його врівноваженим і діловим американцем.

— Містер Джон, я вас прекрасно розумію,— сказав Василь, коли той зупинив машину на дорозі біля свого будинку.

На обличчі Джона блимнула недовіра, але тут же змінилася вдячною усмішкою.

— Дякую вам, пане Василю. Ви мене просто ошчасливили.

Асфальтованою доріжкою подався до хати, а Василь опустил скло і дослухався, чи не почує того дивного крику, що скидався на кошаче ревіння, але скрізь було тихо, а сонце сідало за дерева і від густого смогу і випарів майже не давало проміння і нагадувало мідний диск, а повітря було парке й густе, аж відчутне на дотик, і Василь з приємністю подумав про душ, який обов'язково прийме, як тільки добереться додому. Він так і подумав: «додому», хоч то була тимчасова домівка за тисячі кілометрів від справжнього дому. Та, мабуть, можна прирости і зробити чуже місце домівкою, подумав Василь, маючи на увазі містера Джона. Заніс його сюди вітер, як насінину кульбаби на парашутику, і посадив на цій тихій замиській вулиці, і вже весь його світ тут, а то й — лише сон, лише приємне марення, і згадує його, мабуть, нечасто, наче й не болить.

Містер Джон повернувся скоро і був таким же спокійним і врівноваженим, він знову сказав:

— Дякую, ви мене ошчасливили.

— А як міс Елізабет?

— Спить,— відповів коротко й неуважно, як про якусь дрібницю.

В цьому тоні наче зникла вся вагомість того, про що досі розмовляли, все воно наче віддалилося, і біля Василя за рулем сидів діловий американець.

Поки вибралися з околиці, сонце вже сіло за зубчатий обрій міського пейзажу, і стало швидко сутеніти, і на вулицях зайнялися ліхтарі, хоч вони ще давали мало світла.

З природи поверталися сотні тисяч ньюйоркців, сотні тисяч автомашин то тут, то там надовго зупинялися під світлофорами, утворюючи довжелезні колони. Вікна будинків, вітрин магазинів теж займалися вогнями, і поволі починав розкручуватися дивний танок вогнів, що потім шаленів допізна, аж поки зовсім не видихався і не переходив на всю ніч у рівне колихливе біло-вогняне море. І в цьому танку моторошно виглядали цілі квартали Бронкса із чорними сліпими вікнами, де тільки тут-там горіло світло, як символ людської присутності, як символ життя взагалі. Якийсь безглуздий жарт стихії, що витворила прекрасні, добротні мертві райони на живому тлі людського мурашника, вигнала їх угору на десятки поверхів, натикавши стіни просторими сліпими вікнами, крізь які ніхто не дивиться на вируючі вулиці машин і на тих, хто лаштується на ніч на тротуарах. Вони, сліпі будинки і бездомні люди, стоять один проти одного і, мабуть, нічого не бачать, бо їх придала стихія цивілізації, і їм, мабуть, все здається безглуздим, божевільям, оргією вогнів, що починають розкручувати свій танок по вулицях, мостах, по стінах хмарочосів, по тунелях і віадукках.

У цій химерності майже зовсім зникла будь-яка ознака незвичності того, що десь без усякого сліду гине старий фермер, що дужий і красивий чоловік одружується на старій. І вже зовсім відгомонам цього всього доходять до Василя слова:

— Таке життя, і тут нічого не робите.

— Треба його вдосконалювати.

— Як? Іти на вулицю, кричати: люди, схаменіться?

Ні одному, ні другому не хотілося говорити, бо все було сказано, а те, що не сказано, пропливало за вікнами автомашини, як довжелезна стрічка натуралістичного фільму, на якому миготіли кадри казкового багатства і розкоші, африканської бідності й запустіння, світлова реклама товарів, злочинів, сексу. Все в одному клубку, під одним газлом: купуйте, купуйте, купуйте!

Вдома Василь увімкнув телевізор, щоб трохи розвіятися.

— ...президент чи рядовий громадянин процвітаючого демократичного суспільства — ніхто не зупиняється на досягнутому, і в тому запорука прогресу, розквіт особи й суспільства. Рух до самоутвердження...

Василь вимкнув телевізор.

Він думав із сарказмом: рух до втрати всього, що є в людині святе, де вже нема нічого ні дивного, ні страшного, а є просте існування, яке називається «вільним життям». І для чого, власне, боротьба за якісь високі людські ідеали? Шановний пане голово, давайте будемо організувати прийоми і будемо веселитися, адже все інше даремно, бо воно залежить не від нас. Треба впитися і тоді — все просто й зрозуміло. Шановний пане голово, ви не уявляєте собі прекрасну картину всесвітнього бенкету, коли столи ламаються, і все святе, що є в людині, ламається і топчеться п'яними ногами. В цій атмосфері, пане голово, все виглядає добропристойно, і ніхто вже не бореться, бо всі щасливі, власне, й самої боротьби як такої нема, бо то не боротьба, коли хтось убиває людину, щоб заволодіти її гаманцем. Або просто так, для втіхи. Або молодий здоровий чоловік одружується на старій, тобто на фермі, або жінка кричить кошачим голосом. Все це в нормі сп'янілої психіки і п'яного соціального порядку, із п'яним тамадою, тобто президентом. Я кінчив, шановний пане голово, дякую за увагу.

Оце він і є — рух до висот, іронізував Василь, до самотвердження особистості. Сиджу в своїй шкаралупі, як курча, і вириваюся на світ. Тук-тук-тук, о, вже є маленька дірка. На півока, але вже мене видно: ось Я там, ні, не цей Я, а той Я. Бачите, голова побільшала, і сиджу вже не на стільці, а в кріслі в Овальному кабінеті. І вже не розмовляю з світом, а демократично командую: струнку! І звічев'я зриваю з неба зірки і кидаю. Ні, не в Потомак, а у вічність. Ось кинув, і вона летить, летить, ле-е-е... Здається, булькнуло.

ЧАСТИНА ШОСТА

1.

Гроза налетіла так раптово, вдарила так зненацька, що Василь не встиг добігти до хати, коли проливом ринув дощ, і в одну мить стало темно, мов запала ніч. Василь був серед двору, його раптом засліпила блискавка, і тут же лягнув грім, луною розкочуючись між горами. І знову палила блискавка — то з одного, то з другого боку, і грім теж зривався з усіх боків, ні на мить не вгаваючи, і робилося враження, що весь світ гуркоче, здригається в якомусь шаленстві. Василь стрибнув до сіней, вітер вирвав у нього з рук двері, хряснув ними об стіну, щось у темряві переки-

нулося чи зірвалося з стіни, Василь плечем притиснув двері і для більшої певності повернув ключ.

— Господочку, господочку... — промовила Ганна, закликавши серед хати із складеними молитовно руками.

Мати сперлася ліктями об стіл і швидко голосу, говорила:

— Спаси і помилуй...

Удар близького грому обірвав її слова, а потім уже беззвучно ворухила губами.

Андрій порпався на полиці, щось там дзвеніло в нього під руками, нарешті знайшов свічку і чиркнув сірником.

— Що ти робиш? — крикнула Ганна.

— Хочу засвітити.

— Господочку, господочку, — тремтіла Ганна, не знаходячи собі від страху місця. — Та засвіти вже, чого стоїш? — крикнула на Андрія.

— Не кричи, — сказав Андрій.

Він знайшов на полиці скляну банку, поклав її на стіл, неквапливо чиркнув сірником, і довго слабенький вогник тримався лише кінчика гноту, нарешті блимнуло яскравіше — гніт зайнявся весь, і світло розкидало по кутках, по стінах бліді тіні, що раз у раз зникали від повної зливи блискавок, супроти яких вогник свічки здавався мізерним черв'ячком, нагадуючи Ганні та й іншим про їх власну мізерність серед цієї страшної сили дикої природи.

Василь стояв перед порогом і не йшов далі, бо з нього стікала вода, забруднювала підлогу. Хотів переодягтися в сухе, але в цьому загальному страху, коли кожен якийсь причаївся, намагаючись не звертати на себе увагу, не зрадити свою присутність, він теж не зважився щось робити, бо і в ньому все напружилось, бо й він весь пройнявся напруженим чеканням, щоб якийсь пронесло, не зачепивши цей материн ветхий світок, який йому завжди ввижався покірним і тихим, не здатним на якийсь опір чи суперечку.

— Чого ти мотаєшся, як неприкаяний? — зглушеним шепотом крикнула Ганна на чоловіка. — Господочку, господочку.

Андрій хотів огризнутися, але і йому не вистачало сміливості, бо видалося зухвалим якесь сперечання, коли навколо такий вир. Він слухняно сів біля столу і втупився очима у вогник свічки, що метлявся на вітрі, який вривався до хати навіть через вікна, двері та й хто знає крізь які щілини цього перестарілого гнізда. Вітер впирався в стіни з гудінням і скрипом, з надсадним сопінням, наче й справді задався злою думкою — повалити стару хату.

Надворі то затихало, то зривалася нова хвиля шквалу,

і щось там хрящало-ламалося, і кожному хотілося кричати: годі вже, бо не витримаємо! Ніщо не витримає цього випробування: ні стара хата, ні стара яблуня, ні людські нерви — ніщо.

Василь дрижав від холоду, і до втоми дослухався до ударів вітру, щоразу відзначаючи: пронесло... іще раз пронесло... ну іще... Та нараз щось захрящало надворі, і Василь похолонув, інстинктивно втягнувши голову в плечі, наразі нічого не розуміючи. Всі скрикнули, думаючи саме про те, про що думав Василь. Але хата продовжувала стояти, лише цівка води продовжувала литися на підлогу, і гроза продовжувала свій шалений шабаш. Андрій несміливо ступив до вікна і в світлі червоного спалаху блискавки розгледів, що то хрящало, і сказав:

— Яблуня.

— Господочку, а я вже подумала... — видихнула Ганна. — Яблуня — бог з нею.

— Бог з нею, — повторила й мати. — Яблуня і так стара, трухлява.

І всі подумали: яблуня — бог з нею.

Вітер дмухнув так сильно, що свічка погасла, але Андрій її більше не засвічував, вирішивши: ти, боже, світи сам.

Майже цілу вічність шаліла гроза, заплутавшись у цих міжгір'ях, аж поки десь не знайшла щілину і почала поволеньки-поволеньки виструмовувати, несучи невитрачені сили десь у інші місця. І до людей почало повертатися життя, почали якось відновлюватися сили, і можна було зробити перший крок. Мати глибоко зітхнула і сказала:

— Яка велика сила!

В її голосі було захоплення, наче та велика сила була їй не чужою, а якоюсь далекою свояченицею, з якою ось і зустрілася, хоч і не впізнали одна одну, але все-таки розійшлися мирно, по-доброму.

Гроза відходила все далі, в гори, але ще не можна було повністю повірити у її добрі наміри, бо трималася надто близько, ось тут же, за висідком. Може, тому й розмова була не дуже голосною, і слова були лагідні, як біля когось великого і грізного.

Ганна сказала мирно й ласкаво:

— Андрійку, принеси старе відро, я зберу воду... Мамо, де у вас якесь ганчір'я?

— Та все воно, небого, ганчір'я... Що не візьми — все лише для того й годиться. Подивися в коморі.

Але не стала чекати, поки Ганна подивиться, сама ступила до комори і скрикнула: ой! Там було повно води.

Василь вирішив не переодягатися в сухе, бо однаково треба було йти в дощ, лише потер долоні, застрибав, високо піднімаючи ноги, щоб трохи зігрітися, і пошукав очима — до чого б йому взятися.

— Подивлюся на горище, що там.

А надворі продовжувало лити, та вже без вітру і грому, і то вже нікого не лякало, і всі були спокійні. В хаті потроху прояснювалося, ніби починався новий день, і Василь подумав у жартівливому тоні: і так почався новий день, почалася надія, а там затихне, пронесе, і знову — дія, дія, дія. Не знав, звідки це, але воно імпонувало його настроєві.

Горище було залите водою, стріха місцями зруйнована, крізь неї світилося небо. Глина, якою було помазане горище, розкисла й ліпилася до черевиків, як на вулиці, і від того було дуже неприємно, бо це було не те місце, де під ногами могла лежати грязюка. Та в природи, видно, свої закони і свої плани, подумав Василь: зруйнувати стільки-то будинків, затопити стільки-то гектарів поля, зламати стільки-то дерев. Мамина хата в плані цього разу не значилася. Лише яблуня. Зараз я вийду й подивлюся на все, лише з цим решетом мушу якось упоратися. Добре, що не завалилася нам на голови, — всіх би придавила, як мурашок.

Нарешті якось позалатував пробоїни даху і спустився до сіней. І мати, і Андрій, і Ганна — всі стояли під хатою.

— Така була золота яблуня, — тужила мати, намагаючись дотягнутися рукою до гілляки. — Вона тут росла я й не знаю відколи. Я лише знаю, що завжди була тут. Молодою родила дуже великі яблука. — Мати склала до купи кулаки, щоб показати, які великі яблука родила молода яблуня. — Шкода, шкода такого дерева...

— Ще не один рік могла родити, — пошкодувала за яблунею й Ганна, та тут же згадала інше: — Андрію, а що з машиною?

— Понесла вода.

— Будуть тобі гіркі смішки, Андрію.

Василь пішов під хлівець, перевірити, що там наробила гроза. Одяг на ньому курився паркою, зате холоду не відчував. Кинув козі зеленої отави, потім став біля яблуні, від якої й досі не відходили ні мати, ні Андрій, ні Ганна. Йому її теж стало шкода, ніби яблуня зламалася не біля хати, а в його душі, чи наче то було не просте собі дерево, а якась людина, з якою жив роки.

Подався за хату, звідки видно було весь виселок. Тут-

там лежали зламані дерева, з якогось дива серед дороги стояла підвода, ніби її туди кинула гроза, і Василь за-сміявся: оце ж вона, небесна колісниця. Під хатами стояли люди, оцінювали заповідяні збитки, дехто під зонтом нишпорив по городу, шукаючи те, чого й не було в природі, але що все-таки мусило бути, бо не могла така веремія пролетіти, щоб чогось не вихопити з двору. В улоговині під дамбою вода не піднялася — все було так, як перед грозою.

Холод, що нарешті-таки почав добиратися до тіла крізь мокрий одяг, погнав Василя додому, під хатою вже нікого не було, а яблуня лежала посеред двору, непотрібна й недоречна в такому положенні. От і все, підсумував Василь, відвертаючись від непотрібної яблуні, ніби їй могло бути соромно від його співчутливого погляду.

У хаті все ще панувала якась скутість. Так буває, коли когось чекають. Видно, ще не пройшов страх.

— Та що ми й справді? — першим відважився на людське зухвальство Андрій. Віп потер долоні, потім сплеснув ними, ніби закликав усіх до уваги.— Свято в нас чи ні? Мамо, іменинниця ви в нас чи ні? Василю, Гапно!

І всі раптом повеселішали, мов Андрій не просто згадав про свято, а послав закликання всім недобрим силам, і тепер можна було, втім, не тільки можна, а треба було святкувати іменини, а можливо, навіть просто: святкувати хвалу життю, що он вистояло, що таки збереглося, хоч і ляку набралось, хоч і потерпало, але пройшло цілим через грозу і тепер має повеселитися, бо мусить довести собі, що не нікчемне, мусить підбадьорити себе, бо іншого нема, хто поплескав би по плечу і сказав: молодці, добре трималися; бо і н ш и й он який — ламає дерева, кидас з неба колісниці з поламаними дишлами, затоплює поле, рве греблі; отож знай — тільки сам, бо іншого, крім тебе, на землі немає; і хочеш ти чи ні, а мусиш думати і про будень, і про свято, і про Землю, і про небо, що над тобою; то нічого, що воно дуже високе, ти теж не низький, тільки не треба втягати голову в плечі і не треба ставати навколішки; про все мусиш думати сам, сам себе й по плечу плескати — молодець.

Надворі шумів дощ, десь здалека озивався воркітливий грім, що тепер уже нікого не лякав, і дощ уже нікого не лякав, бо хата, виявляється, така міцна, що її ніяка гроза не повалить, а ми теж такі міцні й сміливі, що нас ніщо, ніщо... Тільки шкода яблуні.

Андрій знову пов'язав фартух, добровільно беручи на себе роль головного повара, і заходився порядкувати.

— Ви, мамо, сидіть, ви, мамо, сьогодні нічого не смієте робити.

Він взяв матір за худенькі плечі, повів до ліжка і там її посадив.

— Ой, Андрійку, який ти в мене,— майже з плачем промовила мати, до краю розчулившись такою увагою.— Не можу я сидіти склавши руки, бо ви не знаєте, де що лежить.

— Все ми знаємо, а що не знаємо, ви нам скажете. Василю, запали вогонь.

— Вогонь не можна, коли гримить,— все ще не відійшла Ганна.

— Нам уже відгриміло.

— Тепер гримить довжанам та лисачанам,— спробував визначити Василь, де зараз гуляє гроза.

— Кожному своя черга. На землі все дуже добре придумано: одні скачуть, другі плачуть. Бо якби всі в один час скакали, то розхитали б Землю і все начиння з полиць попадало б. Гоп! Уже десь скачуть дурні цапи!— Алюмінієва миска вислизнула в Андрія з рук, покотилася по хаті і грюкнулась об ніжку стола.— Гей, ви там! Василю, скажи їм, хай не дуріють.

— Я зайнятий. Ганно, ти любиш наказувати.

— Який ти розумний, Васильку,— огризнулася Ганна.— Лише пішки ходиш.

— Будеш і ти ходити пішки, бо машина вже тютю. Вже її у Сольюку угорські рибачки тягнуть на вудочці.

Добрий настрій заповнив усіх, заглушив усе, що могло б його затьмарити, і в старій хаті була дружна сім'я, були прості балачки, що велися знічев'я і ні про що, але ті балачки водночас були самим життям, виявом його повноти, його щасливого змісту, коли кожен відчував, що потрібен саме тут і саме тепер, бо воно, життя, не обірвалося в цьому старому гнізді, яке й гроза не могла зруйнувати, але яке... поволеньки-поволеньки руйнував час, кладучи то одного, то другого ниць посеред подвір'я, де тепер лежала мертва яблуня, а колись лежав дядько Петро, а ще раніше... А хто його знає, хто там лежав іще раніше? Ніхто не знає, навіть той з рюкзаком. Втім, ця тема не для святкової нагоди, і давайте не будемо її торкатися. Але я не можу викинути з голови, що сьогодні шосте серпця — річниця чорної смерті і мамин день народження. Смерть і народження. Все-таки давайте не бу-

демо. Краще будемо перекидатися чимось несуттєвим, хоч воно буде все-таки, те, найсуттєвіше, найістотніше, хіба що не назвапо прямо, бо зрештою того нічим не сховати, що завалився тип, що посеред двору лежить яблуця, що он мама сидить на ліжку, сива, як голубка, безпомічна, як павутинка, і кожен її невпевнений рух кричить на всю хату про те. Але ми будемо говорити про свято, яке вона заслужила за свою працю, за довгі літа...

Многая літа, благая літа...

2.

Правда, до того ще не дійшло, але в душі вже світало, і Андрій уявляв собі, як то буде урочисто, коли всі стануть біля матері, а вона буде сидіти... А я й не знаю, чи їй палезить сидіти, коли співають многая літа. Однаково.

— Ну що? — підвіся Андрій.

А мати сиділа припийшла, зажурена й насторожена.

Надворі загупали кроки, почувлися голоси, і Андрій недоволено поморщився, бо йому вже не терпілося, він уже сказав «ну що». Ганна теж сердито нахмурилася, Василь і собі скривив губи, а мати засіяла всім обличчям і сказала щасливо:

— Антон із своєю.

Вона досі не згадувала про старшого сина, але всі догадувалися, де причина материної жури, тільки кожен мовчав, бо знав, що п'яний Антон може зіпсувати свято, а мати теж мовчала, бо розуміла своїх дітей. Мовчала і чекала.

— Тепер уже... — не доказала Ганна свою думку, а мати благально подивилася на неї і попросила:

— Діти, та я вас усіх люблю.

Першою в дверях появилася бабина правнучка Сянка — кругла, як колобок, рум'яноцока, в святковому рожевому платтячку, з рознущеною, як у балерини, спідничкою, з-під якої вистромлювалися пухлі піжжки, в білих шкарпетках і червоних босоніжках; у волоссі, підстриженому під хлопчика, — два великі білі бантики. Видно, дідик чи бабця донесли її на руках, під парасолькою, бо ніде не забруднилася, і вся аж сяяла чистотою і святом. І баба Марія зустріла її радісним квилінням:

— Ой, моя золота! Моя Сянка!

А Оксанка підбігла до бабусі, простягнула їй коробку цукерок і проспівала весело й розв'язно:

— Бабко, поздоровляю вас з днем народження і бажаю вам, щоб довго жили між нами, а ми вас дуже любимо.

Баба Марія хотіла взяти правнучку на руки, але не подужала, бо та на свої п'ять років була аж надто рослою і лише дзвінко поцілувала її в пухлі щічки і щось радісно пролетіла, а до сина і невістки тим же щасливим тоном:

— Я вже думала, що забули... що я вже не потрібна...

— Все ви, мамо, якусь дурницю думаєте, — присоромив її Антон.

— Спав, спав, — високим голосом пояснила невістка причину затримки і додала крикливо, щоб посваритися та й довести всім, що мучиться з ним і має право кричати: — Ледве розбудила.

— Ви її, мамо, не слухайте, бо вона вам таке наговорить, що вуха в пельмені скрутяться.

Він склав мокру парасольку, поставив її в куток і тоді підійшов до матері, поцілував її в уста, дихнувши таким міцним перегаром, що вона відхилилася, але ласкаво погладила його по руці і сказала:

— Сідайте, сідайте, діти.

Антон сів, а його дружина — худорлява і метка жінка з тонким жвавим обличчям, зодягнена в чорне, як на траур, теж підійшла до баби Марії, поцілувала її і сказала:

— Будьте здорові та довго живіть між нами, бо поки ще ви живете, здається, що й ми не дуже старі... а там уже нікого буде поставити перед себе.

— Сідайте, сідайте, діти, — квапила мати, відразу про-світлівши.

— Сідайте, бо вже пізно, — попросив і Антон, витягнувши з кишені пляшку. — Ну що... Я довгі гості говорити не буду...

— Не треба нічого говорити, — попросила мати.

Антон випив, чекаючи на матір, але вона до чарки й не торкнулася.

— А тепер можете забиратися, — сказав Антон. Він був зовсім п'яний і дурний. Кладучи склянку на стіл, впустив її на підлогу, але вона не розбилася, а закотилася кудись під ноги. — Ану підніми, — наказав комусь. — Чуєш, Сяночко? — догадався, хто має йому послужити.

— Не поспихайся дитиною, — заступилася дружина.

Антон скреготнув зубами, встав, наміряючись нахилитися за склянкою, але відчув, що не зможе, бо звалиться, а допомоги тут ні від кого не сподівався, тоді схопив у руки пляшку і довго ковтав із шийки, і всі дивилися на нього жахно, як на самогубця, що привселюдно в'яже на

шию петлю, і ніхто не відважився стримати його чи бодай щось сказати. Вважаючи, що робить щось дуже геройське, щось таке, що підносить його в очах рідні, бо он всі застигли, він іще раз притулився до пляшки і ковтав булькітливо, без будь-якого відчуття смаку чи огиди, лише переживаючи задоволення від свого героїства. Потім недбало поклав пляшку на стіл і, заточуючись, пішов до дверей.

— Забирайтеся всі звідси, бо тут вашого нічого нема,— наказав, плутаючись язиком.— Тут Петро Дудичів нічого не поклав, ні Стрижак... Тут моя нянізина!

Грюкнув за собою дверима.

І стало тихо.

3

Лило, булькотіло, дзюрчало, і було темно, лише де-не-де жевріли вікна. Антон поковзнувся на камені, що служив східцем, і ступив під дощ, його враз облило бридким холодом.

У мене тут той, як його... зоптик був... десь його дідько взяв... і хай бере, нечистому теж треба сховатися від цього дощу. Націлився очима на те місце, де мали бути ворітця, і ступив кілька кроків, але ноги підламувалися. А я піду. Побачите, що піду! І ляжу собі в сухе і буду спати, а вони хай собі гуляють. Я більше пити не буду! Це останнє, більше — ні краплі. А дома собі ляжу на постіль, і хай світ топиться, мені його не шкода. Для чого мені такий світ? А ні для чого, хай топиться... Я потім лінший змайструю. Змайструю такий, який захочу, бо я все можу. Брешу, бо все не можу. І бог усе не може, хоч він великий начальник. Ану, боже, чи зможеш мені подати руку, щоб пішов додому? Ану дай, не бійся, я не дуже п'яний, лише ноги слабі... Не хочеш? А я й не прошу. Я й сам піду, куди захочу. Піду під повітку, ляжу собі на сіно і висплюся.

Він стояв серед двору і ніяк не міг кудись вибратися, бо йому щось перегородило дорогу і не розумів, що то за оказія така.

Гей, хто тут? Мовчиш? Мовчи, мовчи, а я теж помовчу і якось сам вислінаю, що то лежить. Ага, дерево... А звідки воно тут? Значить, світ перекинувся, і дерева тепер ростуть лежачи, якось дурно ростуть.

Він спіткнувся, впав пиць і почав перелазити через гілля. Десь далеко за горами блимнула блискавка, і Антон трохи розгледів подвір'я. Ізрадів. Насилу підвівся.

Тепер уже добре бачу, що воно за мара: дерево гроза зламала. А його тут не було, коли я йшов до мами. Чи я забув? Мою яблуню вітер зламав, бо стояла йому на дорозі. Тепер їж, гризи тверде дерево, коли маєш міцні зуби. Треба було чекати, щоб дозріли, а не ламати. Такі господарі ще за Ноевого потопу жили на землі, що все ламали. Гоп, я під повіткою. Брешу, бо ще ні. Ще якась біда заважає. Ага, я тебе відкину.

Антон нахилився за гіллякою і, втративши рівновагу, знову впав.

Тепер уже добре, бо не встану, бо щось за ноги вхопило. Гей, люди! Думаєте, хтось подасть п'яному руку, коли впаде? Того доброго на світі нема. Та й не треба! Нікого мені не треба, я можу й тут на гіллі, як ворона в гнізді... М'яко. Бо мама мені дуже м'яко постелила, так буду спати, що й завтра не встану. Серце мені трісне від того жалю, що маю спати на гіллі. А ви кажіть, хто мене сюди кинув? Не знаєте?.. Я заступився за неї, я його хотів... Та дайте, люди, руку. Хоч ти, Стрижаку, дай руку, хоч тепер будь чоловіком. Маєш мені віддячити, що живий. Я міг тоді зробити тобі кінець. А я ще зроблю! Відпочину трохи, і тоді порахуємося... А серце болить. Серце чи щось інше? Отут-о коле і не дає дихати. Чи, може, то сучок підпирає? Та боли собі, боли, лише мені дай дихати, бо... гі, ой... Відпусти трохи, я буду мовчати.

Антон лежав тихо, не ворушився, бо в грудях сильно закололо, і не міг дихати. Згодом якось відступило, і він знову спробував підвестися, бо знав, що може простудитися.

Ой ні, не встану. Я дуже слабкий, серце мене зовсім змучило. Буду якось тягнутися, вже близько. Лише щоб не почало знову колоти. Га? Не коле. Це добре. Тут зовсім близько, а під повіткою сухо, там якесь ганчір'я, накриюся і буду спочивати... Я вже не раз так спав. Ляжу та й сплю, хоч і в снігу... Сніг ліпше, як дощ, бо цей і вуха заливає. Гі... ой, мовчу, гі...

Тиша була густа й задушлива, лише дощ гудів, остаточно прорвавшись крізь зрублені стіни, і вітер метляв вогником свічки, і вона потріскувала і чаділа, сповнюючи повітря гірким запахом. Свічками світять лише мертвому, подумав Андрій і затнувся. Мати ледве сидить і боїться підвести на нас очі. Треба її якось розраяти, але я не смію нічого сказати. Ні Ганна, ні Василь. Лише вона має право порушити цю мовчанку, більше ніхто.

Клятий п'яниця! Для нього нема нічого святого, а завтра буде скиглити: пробачте. Таке не пробачають, коли рідну матір соромиш... Ти спочатку розберися в чужому житті. А якщо не вмійш, не тич п'яну лапу. Воно може такими ж п'янчугами й допускатися. Мамо, чому мовчите, чи не можете затулити всім роти?

— Мамо, — ненароком прохопилося вголос.

Але мати мерзлякувато стонула плечима, наче впали на неї холодні краплі, і попросила очима, щоб мовчав, бо заважає.

Вона була приголомшена й нічого не думала. Просто сиділа, відчуючи втому і тягар на серці, який не могла скинути. Потім прорвалися перші слова: діти мої... Не скаржливо й не докірливо, а просто — звертання, просто — розуміння того, що вона не сама, що в неї є опора — діти. Свої діти.

То лише мати знає, що вони значать, коли малі й коли виростуть. Вони завжди опора — коли й п'яні і безжалісні.

— Не судить його, діти, він п'яний, — сказала мати.

Андрій зібрався щось заперечити, але вона знову стонула плечима, щоб не заважав. У неї голова паморочилася. Мене вже своя паморока б'є по тім'ю і так оглушує, що вже не тямлю, де я і що зі мною, лише знаю, все воно тут, і дороге воно мені, бо моє. І те, що добре, — моє, і те, що погане, — теж моє.

Вона згадала ту далеку «тайну вечерю». Чому воно прийшло на голову? Чи тому, що й тоді було так напружено, як тепер, чи тому, що й тоді був Антон? Тільки там був інший Антон... Чи, може, й то був докір? Покалічити собі долю, щоб і їй боляче. Щоб усім боліло. Щоб ніхто не був щасливим.

Ой, що я таке страшно думаю?! Я тебе, Антопку, не звинувачую, я тебе привела на світ. І себе не звинувачую, бо вже пізно. І даремно. Шукаючи, за що б могла себе винити, вхопилася думкою за якусь дрібницю, але та дрібниця ніяк не видобувалася в хаосу, і баба Марія її тільки емоційно переживала, аж потім здогадалася: зарослий чагарником Поруб.

Ще в перший рік, як побралися, на її прохання Семен погодився купити клаптик землі на Порубі. Добре вони тоді помучилися з чагарями, з старими пнищами, і Се-

мен її часто лаяв, що послухався і «встромив ноги в багно». Не мали ні сну, ні спочинку, лише тоді з полегкістю відітхнули, як зібрали перший врожай жита і картоплі. Навіть Семен трохи приріс до землі і якийсь час не тягнуло його до міста на заробітки та на всілякі малячні справи.

І тоді, як жила в чистій і теплій хаті Цвінера, Марія жила своїм Порубом. А коли бригадирувала, щороку засівали Поруб — і ту ділянку, що належала колись їй, і ті, що належали іншим висілчанам і що були відвойовані від чагарів, пнищ та каміння неймовірно важкою працею.

А як бригаду розформували, ораниці на Порубі раптом паче втратили ціну, стали раптом зайвими, нікому не потрібними.

— Ви мені пробачте, діти, що я така, що мене боліло запустіння. Боліло й тепер болить, і не можу з собою нічого зробити. Сидить у мені так глибоко, що з тим і помру. У вас того нема. Пропало. Ні тебе, Васильку, не тягне, ні тебе, Ганно, ні Антопа. Десь ви далеко від цього, а я вся в цьому.

Коли Стрижак осміхнувся, вона трохи розгубилася, але сказала рівно: я за ділом.

— Сідай.

— Я за ділом, — повторила вона.

— Діло почекає. — Він був по-начальницькому незалежний.

Але взявся служити Марії: витяг з-за стола шкіряне крісло, долонею витер якесь невидиме сміття. Але Марія не сіла.

— Ти заглянув би деколи на виселок. Чи ведмедів з'явився?

— Тобі ніколи сісти, а в голови більше роботи, як у колгоспниці... рядової. Але коли просиш... — В його словах не було щирості.

— Не прошу...

— Тоді чого прийшла? — зробив вигляд, ніби дивується.

— Голова колгоспу мав би побачити, як пустіють родючі землі.

— Ого... Державний підхід... Але поясню: для колгоспу ці землі не вигідні. Ми їх відвели під заліснення.

— І для пана воли були невигідні. Може, й ти задумав

полювати? То приходь. Продамо трактори, машини і будемо ходити на полювання. Той, що приїздив з рюкзаком, казав: так колись було, чоловіки ходили на полювання, а жінки вrostали в культурний пласт.

— Куди сягнула,— закліпав Стрижак, ніби йому Марія кинула в очі піску. Він набув жалюгідного вигляду, і дурнувата усмішка, якою спробував себе захистити, зробила його ще жалюгіднішим.— Колгосп — багатогалузеве господарство, і що тобі здається вигідним, для великого господарства, може, й не вигідно,— заговорив, відвертаючи від Марії голову, наперед знаючи, що вона з такої політекономії буде кешкувати.

— Я тобі, Гавриле, говорю про Поруб. Про дорогу землю.

Гаврило зрозумів, що йому треба змінити тон, бо інакше з Марією ні про що не домовиться. Він встав, мов до нього дійшло, що культурній людині при жінці, коли та стоїть, не личить сидіти.

— Маріє... Чому ти, Маріє, мене переслідуєш? Хочеш на моє місце?

— Люди десятиліттями проливали піт, а ти все топчеш...

— Сядь, поговоримо без гарячки,— обірвав її Гаврило.

— Ти людську совість топчеш, бо не знаєш, що воно кожному коштувало. Ти ходив по лісах, по заробітках, тобі вона всюди була чужою, а я в неї вrostала, отак вrostала,— Марія почала долонею показувати все вище,— отак, по коліна, по пояс, а тепер і з головою... Ти її рахуєш гектарами та кілометрами, а я отак — пальцями.

— Маріє... ти мене не вчи.

А Марія переживала таку образу, таку скруху, що ні слухати, ні дивитись на нього не хотіла, бо зрозуміла, що він і справді чужий на цій землі і піклується хтозна-чим, тільки не землею, і вона відвернулася від нього і бачила в широкому вікні, як береться осіннім смутком далекий ліс, а над ним висить по-осінньому нахмурене небо, і здається, й птахи вже збираються громадами, і все там, у просторому вікні колгоспної кантори, волає: осінь на плечах, сівба на плечах.

— Як діти? — вловив Стрижак мить, коли Марія замовкла.

І цим її знову вколов. І вона відреагувала гостро:

— Ти вже ними потурбувався, чого ще?

— Може, совість гризе... — він вишкірив зуби.

— Є вона в тебе?

— За кого мене тримаєш, Маріє? Я не звір... Стривай, ми ще не закінчили. Я ще тобі всього не сказав...

— Можеш не казати.

Потім ходила в район, хтось звідтіля приїжджав і разом із Стрижаком піднімалися на Поруб, продиралися поміж молоде терня та чагарі, що вже встигли місцями заповнити ораниці, і Марія чекала, коли з'являться орачі, а їх не було.

Тоді вона зважилася: буде, що буде.

Попросила Адама, що залишився одноосібником і тримав пару поганеньких коней, і в похмуру осінню днину, коли вже проминули всі строки і треба було чекати перших заморозків, взялася орати. Адам держав за чепіги і покрикував на зослаблх від недогляду маштаків, що світили ребрами, і підтримував Марію в її самоуправстві:

— У тебе, Маріє, серце чутливе, воно тебе й за колгоспну землю болить. А декого й на себе не вистачає... Но, малі! Ми з твоїм Семеном, бувало, часто на цьому сперечалися... Не чути про нього? Безвісти, га?.. Мав чоловік щось на плечах, а то була не голова, а ліхтар без свічки. Ступає, а перед ним темно, і куди не ступить — усюди терня. Бач, яке вигучало за три роки. Три чи чотири, як тебе зняли?

— Три...

— А ти, Маріє, добре тримаєшся, не старієш.

— А ти старієш, — вколола Марія.

На обід посідали на осонні біля джерельця, Марія розстелила рушник, і, поки їли, Адам зиркав на Марію ласо й нахабно, і вона натягала на коліна спідницю і сердилася, бо воно її всюди переслідувало і псувало життя: прилипло до мене? Написано на мені? Тавро на чолі випечено? Кожен бачить лише так. Плаття на мені тонке, чи що?

— Так і будеш жити сама? — почав Адам здалека.

— У мене діти.

— Діти в місті, ти їх від себе відпровадила, як чужих.

— Замовчи, Адаме.

— Даремно ти Стрижака відкинула. Він і так із своєю сухорebroю розійшовся і привів міську кралю. Даремно ти, Маріє...

— Ой боже. Коли вже перестанете?

За цією розмовою й застав їх Стрижак. Він стрибнув з коня, кинув в руки уздечку і повагом підійшов ближче.

— Самоуправство?

Марія продовжувала сидіти і не відповіла, Адам встав. Тоді Стрижак звернувся до Адама:

— Хто тобі дозволив? Ти чуєш мене, контро? Ти слухаєш, що я говорю? Хто тобі дозволив орати колгоспну землю? Хто тобі дозволив ходити по колгоспній землі?

Стрижак поступово розпалювався, поступово підвищував голос, наливаючись гнівом. Він любив розпалювати себе, червоніти, любив бачити, як той, на кого кричав, знічується.

Адам стояв потушено, теревив держалном батога землю, а правою босою ногою почісував голінку лівої, що виглядала з-під засуканої штанини.

— Та я у тебе коней конфіскую! Ти знаєш, що я маю таке право? Ти чуєш, дурисвіте, дармоїде, бовдуре...

Адам продовжував мовчки почісувати босою ногою голінку, наче йому було зовсім байдуже, що там кричав голова, наче то стосувалося зовсім не його, і всю увагу зібрав на тій сверблячці на голінці. Це довело Стрижака до сказу, він вихопив від Адама з руки батіг і став держалном періцити його по плечах, поки той не догадався, що треба тікати.

За самоуправство Марію оштрафували, але неприємності забулися, як тільки нива почала набігати зеленню, що густішала з дня на день, а потім пішла під сніг рівним вруном, залишаючи на цілу зиму щемливу і тиху радість: буде добрий врожай.

Нива навертала їй добрі спогади, в яких усе було молоде: колисалися у вереті, прив'язаній до двох берізок, її діти — спочатку Антон, потім Гапна, потім — Василь, і старше співало молодшому: «Люлі-люлі, колишу тя, Поки не вснеш, не лишу тя...» У тих спогадах на межі під березами доїлася коза, снав натомлений Семен, і Марія в душі співала йому: люлі-люлі... Ніколи й ніщо не нагадувало так молоді роки, як нива на Порубі, немов усі вони пройшли тут. З нивою була зв'язана велика надія на щастя, в якому будуть дорослі діти, а Семен теж не буде їх кидати і прив'яжеться до землі.

А він цього не розуміє, щиро ображалася Марія на Стрижака. Він їй міряє не спогадами, а своєю славою, для нього земля не сам він, а лише колгоспна земля, плани посіву, хлібоздачі. У нього поле велике, безмежне і не вистачає на все любові. А я й велике люблю лише за те, що маю маленьке, із моїми дітьми, із Семеном...

Але маленьке Маріїне поле загубилося в колгоспних полях, як голка в стові соломі. Ціла нива готового врожаю вибілювалася під сонцем та дощами, тихо осипалася, полягала під вітром. Марія всіляко намагалася забути про

неї: ішла на колгоспне поле із сходом сонця, а поверталася на виселок із заходом, готувала дітям, що на літо поверталися з дитбудинку, якусь їжу, що була пісна і скупа, як і самі трудодні; і то з новою силою ображало: бідні, бо багаті, бо кидаємо під ноги готовий хліб, бо хтось має принести нам статок. Принести й покласти на стіл.

— Мамо, чого ви так припишкли? — обережно спитав Андрій. — Над чим так задумалися?

На цей раз вона не стала показувати жестом, щоб мовчав, але й не відповіла.

— Ви, мамо, на нього не зважайте, — попросила Ганна.

— І ні на що не зважайте. Живіть собі спокійно. Досить побивалися, поки були молодими, — порадив Василь, хоч те, що сказав, і в самого викликало заперечення, бо що, власне, значить «досить побивалися»? Коли має наступити оте «досить», щоб скласти руки, милуватися всім і радіти? Кому досить і чого досить?

— Олено, а куди він пішов? — озвалася стара Марія до невістки. — Чи дійде додому такий п'яний?

— Ви мамо, п'яним не журіться, — заспокоїла невістка.

— А хто вами буде журитися, діти мої? Малі були — журилася, бо тяжко жили, — грамики на трудодні, а ви все були голодні...

Потім стало ніби легше, дощ трохи затих, і свічка не так сильно чаділа і наче світила рівніше. От зараз буде все прекрасно, подумав Василь. Ми славно відсвяткуємо іменини, і я нічого мамі не скажу. Втім, треба сказати, їй треба про все знати. Але я й сам... Якби не вуса. Людина змінюється. А мама зовсім не змінилася, лише стала слабою. Для неї наступила пора відпочинку. Колиш була пора праці і старань, щоб заслужити собі відпочинок. Все треба заслужити, такий у житті порядок, і ніхто не відступиться. А Сянка відступиться. Спокійно собі спить, посопує носиком, а потім прокинеться і скаже: дай... Крикне: дай!

— У мене в голові паморочиться, — сказала мати винувато.

— Бо ви змучилися, мамо.

Стара Марія зажмурилася, щоб спочили очі, бо сльозилися і боліли від слабого світла.

— Ви, мамо, ляжте собі на ліжко і подрімайте.

— Я так, сидячи... А ви мені не заважаєте, веселіться без мене.

Вона сказала «без мене», а в душі заперечила: а я що,

збираюся кудись? За мною прийшов хтось з торбою? Той, що приходив, коли була малою і стояла біля дверей?.. Він уже не прийде, він залишився там. Тепер майже все має там. А з собою нічого не взяла, лише дітей. Завтра встану, а гостина теж буде вже там, і буду знову щось робити, хоч і то не візьму з собою. А я би хотіла, щоб було зі мною, щоб ні крихітки не пропало, бо я дуже скупа. Я кожен колосок...

Так, кожен колосок...

Нема таких законів, щоб карали, коли воно пропадає, бадьорила себе Марія, бо її напав страх. Ховала серп під фартухом, хоч тут ніхто її не бачив, лише місяць. Повний, кругловидий місяць із тінню двох братів, що пересварилися за жито і один другого взяв на вила. Та казка казкою, а Марії треба було вступати в сварку із законом. Тільки що то за закон, коли зерно осипається, вимолочується вітром?

Але того вечора не осмілилася. Ішла з Порубу, а місяць світив прямо у вічі, а там брат підняв на вилах брата і тримав так людям на острах. За сніп жита.

Другий день, повернувшись із лапки, сказала дітям, щоб чимось повечеряли, бо в неї ще невідкладна робота, і подалася на Поруб, і вже без вагання взялася жати. І на душі стало легко, бо робила те, що мусила робити, від чого не могла сховатися, бо тримало її, як тяжка мука, як виснажлива хвороба, що так і не проходила сама по собі і мусила її лікувати.

Підв'язала до пояса фартух і підбирала в нього колоски.

А сонце сідало, і Маріїна тінь лягала через цілу ниву, аж до чагарів, і їй незмінно ввижалася на межі біла верета-колиска і Семен, що лежить горілиць і ногою злегка гойдає колиску. Це було дуже сильне відчуття-омана, і вона мимохіть прохапувалася радісним: от він і дома.

Я щаслива, що й це зі мною, подумала схвильовано стара Марія.

Хоч і досі було страшно згадувати скривавлену руку Стрижака і не могла збагнути, як це трапилося, що посягнула його серпом, все-таки було втіхою, що й це з нею, не загубилося. Тужилася все згадати, та лише згадала, як той зблід, метушливо зняв з коня вуздечку і міцно перетиснув нею ліву руку вище ліктя, але рана

була глибока — перерізано жили, і кров продовжувала литися, хоч трохи й тоншою цівкою. Ціла долоня була червона, наче з неї здерли шкіру. То було страшне, і Марія машинально повторювала, тримаючи й далі наготові серп:

— Не лізь, не толочи!

— Ти за це заплатишся!

— Хліб не топчи, чуєш!

— В тюрмі погниєш!

— Коли пропадало, не бачив? А тепер з'явився?

Кров потроху вгавала, цівка переходила в часті каплі, і Марії, що злякалася було: ось стече кров'ю, трохи відлягло.

— Іди помий руку! — наказала, гидливо відвертаючись.

— Оце й справді... — не знайшов той що відповісти на таке зухвальство.

Кінь стояв на борозні, мотав головою, відганяючи мух, потім чомусь заіржав, і вони обоє злякалися.

— Кажу, помий руку, не хвалися, що герой.

— Оце й справді..

— А спробуєш толочити врожай, горло тобі переріжу. І на суді скажу: бугая зарізала, бо здурів і толочив жито.

Я так і сказала: хотіла його зарізати, бо толочив жито. Але суд мені не повірив, бо Стрижак був передовим головою і постраждав за те, що захищав колгоспне добро від нечесних людей.

І це теж зі мною, сказала стара Марія наполегливо, ніби їй хтось заперечував, ніби силоміць хотів від неї це забрати. І те зі мною, що було потім, коли я лише про дітей журилася: як там вони без мене?

— Ви, мамо, лягайте і спочиньте собі, — турбувався за тещу Андрій, бо в неї склеплювалися повіки і раз по раз хилилася голова. — Ви намучилися...

— Не намучилася, ні, — відмахнулася теща.

— Мама в нас із заліза, із найміцнішого заліза, — захопилася Ганна.

Вона мала бажання зробити матері приємність, підбігла до неї, схопила її долонями за скроні і дзвінко поцілувала. Рвучко випросталася, а тоді цілувала ще і ще.

— Молодець ви в нас, мамо, молодець, — приказувала радісно.

Доц, мабуть, зовсім ущух, і вітер улігся. Неприємність за Антонову вдхватку уже забувалася, і знову повертало-

ся до хати свято. І, щоб остаточно заспокоїти матір, хотілося говорити про неї щось хороше, і Ганна сказала:

— Наша мама свята великомучениця.

— Що ти вигадуєш,— відбилася мати від такої похвали.

— То стрижаки пнуться у святих великомучеників,— підтримав її Андрій.— Лише ніхто на них не молиться...

— Моляться,— не погодився з ним Василь.— Моляться, а стрижаки від того ще святішають, потім стають найсвятішими, і тоді вже даремно з ними про щось сперечатися, бо святі ніколи не помиляються, лише тоді, коли вже їх нема... Тоді вже бачимо, що й дамбу зруйнували, що й люди з села пішли...

— Мамо, а ви ніколи пам не говорили, як потім знову стали бригадиром.— Ганна хотіла, щоб мати розповідала про себе щось цікаве й небуденне, щоб її мати була не такою, як усі.

— Та як,— стиснула мати губи.— Та як... Люди так захотіли...

— А Стрижак що? — підказувала Ганна, про що матері говорити.

— Люди більші, як Стрижак. Його вигнали з колгоспу, з партії виключили. Він тоді й перебрався до міста, став заготівельником...

— А вас, мамо, всі любили, правда? — поспішила Ганна відвести розмову від Стрижака, бо для доброго настрою вона не годилася, бо в Ганни про Стрижака була своя думка.

— Хто любив, а хто й не любив.

— Ви, мамо, не хочете говорити про свої заслуги,— позлилася Ганна, бо під гарний настрій їй дуже хотілося, щоб мати була славною.

— От біда з жінкою,— поглузував Андрій з дружини.— Мама їй не підходить, не ту собі вибрала. Вона хотіла таку, що роз'їжджав по закордонах.

Ганна презирливо фекнула, потім пастромила на виделку шматок сиру і поклала собі на тарілку, потім відкусила трохи, пожувала і пояснила чоловікові з відразою:

— Мені нічого не треба, я всім страшенно задоволена.

Вона кинула на стід виделку, і всі повернулися до неї насторожено й застережливо.

— Що на мені не бачили?

— Тебе,— сказав Василь. А через якусь мить додав уже не сердито, а скрушно:— А може, й себе.

Жила-була... Чоловіки, значить, полювали, а вона пильнувала човен, щоб не пішов на дно, берегла вогнище.

А тепер уже ніхто не знає, чому не погасло. Можна погрітися біля вашого вогника? Значить, ви теж мандрівник, шукач і теж сіли погрітися біля готового. Але ж хтось його запалив, хтось його підтримував. Кажуть, була тут колись одна, ім'я вже ніхто не пам'ятає, але кажуть, ніби вона. Втім, чого нам турбуватися? Головне, що гріє. Може, тій жінці й часу не випадало, щоб посидіти біля тепла, бо мала тисячі турбот.

Надворі щось стукнуло, потім іще раз хряснуло — хтось, видно, відчинив і зачинив за собою двері. Але до хати ніхто не заходив. Андрій вийшов до сіней — і там нікого не було, а сінешні двері були відчинені, і Андрій сказав, повернувшись до хати:

— Вітер.

— Який вітер? Я точно чула, як відчиняв хтось, — не погодилася Ганна. Їй і ця зачіпка підходила, щоб посваритися, але Андрій в суперечку не вступав.

— Василю, може, ще трохи? — Андрій хотів підтримати свій гарний настрій, що невідворотно пригасав. — Якесь нечиста сила ходить, — відповів собі про причину такого настрою, а заодно й дружині.

— А ти скажи щось мамі, — наполягала Ганна, бо з того, як Андрій з Василем переглянулися, зрозуміла, що мають для матері якесь слово. — Скажи, скажи.

— Мовчи.

— Гаразд, мовчу.

Та Ганнина цікавість від цього тільки зросла, вона зібрано поглядала то на чоловіка, то на брата, і очі в неї горіли. Мати теж напружилася, видно, хотіла, щоб Андрій уже сказав те, що наготував, і Василеві здалося, що вона зробилася ще меншою, і ствердив собі: так, вона чекає і боїться. Тільки чи т о г о? Авжеж, тільки т о г о. А може... Просто життя їй завжди приносило погані вісті, і вона вже інших і не сподівається. І треба ж так прожити! Й залишитися щасливою. Чи, може, в тому щастя? Сподіватися поганого, а воно раптом — не погане, не зовсім погане, а то й хороше. «Діти, я щаслива, що ви біля мене». А ми вже всі відпливли кудись далеко... Ні, я себе обманюю, і Ганна себе обманює. Ми всі тут. Тут!

Андрій хотів співати.

— Мамо, котра ваша улюблена? — спитав, сідаючи на ліжку біля теці.

— Мої всі.

Андрій прокашлявся і затягнув тенором: «Кінь біжить, земля дрижить».

— Знайшов що співати,— зупинив його Василь і подумав: щось ми сьогодні розспівалися. Антон «Вічну пам'ять», а цей теж...

— Коли ваш няньо ішов у добровольці, то співав «Коли я рукував, мила плаття прала»,— тихо, ніби лише для себе, озвалася мати.

— Ой, яка стара пісня! — захопився Андрій.— Василю, давай заспіваємо мамі.

Так, ствердив собі Василь, вона весь час думає про батька. Вона тому й злякалася, аж поменшала, коли Андрій збирався говорити. Але ж Андрій нічого не знає. Здається, я йому лише сказав, що про могилу вигадали. Але матері й про це не треба... Втім, чи я знаю.

— Василю, чого мовчиш?

Андрій знову прокашлявся і почав тихенько, як і годиться, співати таку ліричну пісню:

Коли я рукував, мила плаття прала,
Я їй ся поклонив, а вона заплакала.

Невістка теж випрямилася за столом і підхопила мелодію:

Я їй ся поклонив: «Дай боже, дай боже»,
А вона заплакала: «Ой боже мій, боже».

Андрій співав уже на повний голос, співала й Ганна, і було дуже святково і дуже сумно, аж до щему, до лоскоту в горлі, і мати принишкла, розгубилася, ніби не розуміла, що це твориться, і з очей вихопилися сльози і збігли по щоках, а вона їх не витирала. А як кінчили співати, Андрій захоплено хекнув, мотаючи головою, і сказав, обіймаючи тещу за плечі:

— Яка стара пісня і яка задушевна! А вона заплакала: ой боже мій, боже... Мамо, то ви плачете?

— Він тут сидів,— невизначено показала мати рукою.— Спер голову на долоні і співав, а надворі йшов сніг. Як тепер пам'ятаю. Він був сумний і співав тихо... Не сумний, що я говорю?..

— А ми де були, мамо? — спитала Ганна.

Мати знизала плечима.

— У школі,— підказав Андрій.

— У школі,— невпевнено сказала мати.— Він ішов рано, а сніг сипався густий-густий. Я його провела до яруги, а далі не йшла, бо не хотів, не тернів, коли я плакала. Я від яруги повернулася, а він більше не оглянувся. Пішов, як самотній вовк...

— Мамо, а я де була? — знову спитала Ганна.

Мати забентежено закліпала і відвернулася від Ганни.

— Він потім писав. Перший трикутник був із Сваляви, там їх збирали, а інші з фронту... Ніщо його з дому не гнало, а він — ні та й ні. А як я плакала, як просила: сиди, Семене, дома, бо вже й роки не ті, і намавдрувався по світі, і навоювався. А він — ні та й ні. Лише встиг зігрітися дома, а може, і не зігрівся. . Поремонтував тин, хвіртку нову поставив, ворітця, а далі завила-заболіла душа, і вже його ніщо не брало, ніяка робота не брала. Каже: моє місце не біля печі. Каже: ще мені не час до покуття приростати, доки ще світ відкритий... А який то світ? Війна, фронт, кулі. Але він її шукав, свою смерть. І мусив знайти. Аж куди за нею пішов...

— Мамо...— знову схопилася Ганна, недобре блиснувши очима.

— Мовчи,— зупинив її Василь і погрозив пальцем.— По заважай, хай мама розкажує.

— І тепер не розумію, що в тому чоловікові сиділо,— продовжила мати свої згадки.— Каже, бувало, цей світ не для мене. А який, питаю, тебе? Каже, я свій світ іще не знайшов. А де він? Нема такого світу, щоб калачі на вербі росли. Шукай не шукай, а нема, бо світ усюди тяжкий. Мій хіба був легкий? Або ваш? Або її буде легкий? — показала рукою на правнучку.— Та він легкого не шукав...

Василя щиро збентежила материна скупа розповідь про батька, і він вирішив: я їй нічого не скажу, хай усе буде так. На цей раз йому захотілося саме цього, материного сприймання всієї сімейної драми, в якій тяжка і жорстока правда мішалася із світлою вигадкою, в якій врешті все силувалося і, мабуть, пі сама мати, ні будь-хто інший не знали всього. Хай буде все так, як досі, вирішив Василь. Адже це все правда, і мама розумно міркує, нема такого світу, де легко, і Оксанчин не буде легким.

— Мамо, ви колись розповідали, як він воював,— захоплювався Андрій.— Пам'ятаєте, на Словаччині, коли його хотіли розстріляти?

— Пам'ятаю, пам'ятаю,— мрійливо сказала мати.— Винен був командир. Той завчасно підняв людей і зірвав паступ. Командира вбило, і все впало на вашого няня... Він був політруком. Пам'ятаю, я все пам'ятаю...

— Ви колись розповідали, але я вже забув,— захоплювався Андрій, коли мати замовкла.— Розкажіть іще раз.

Ганна теж попросила, таємниче осміхаючись:

— Розкажіть, мамо.

Мати схилила на руки голову і взялася розповідати те, що розповідала багато разів, як героїчну казку, в якій правда перемагає зло. У неї так і виходило все, як у казці: жив собі на світі... Мамо, але ж це було не з батьком, а з дядьком Петром, ми вже не маленькі, чому нас дурите? Але Василь тут же оговтав себе: нехай, нехай. Справді, це наш батько. Адже так було треба, і зараз так треба. Коли є сумнів, тоді треба захищатись. Навіть тепер, коли вже й Стрижак не намовляє, і на пам'ятнику стоїть його ім'я.

Мати розповідала тихо, наче казка вже почала заколисувати дітей, і пильнувала, щоб не розбудити. Василь боявся, що Ганна таки не витримає, але й вона слухала зібрано й уважно. Що таке? Значить, потрібна казка, потрібен добрий герой. Розкажіть, мамо.

Але розповідь обірвав сильний грюкіт дверей, і кожен знову подумав: вітер. Але на цей раз до хати ввійшов стривожений Мойсей і, ставши в розчахнутих дверях, сказав:
— Топимося.

Він був весь мокрий, з одягу стікало на підлогу, але в скрусі того не помічав.

— Виливає,— повторив Мойсей.

Його вістка всіх приголомшила, бо жили досі казкою, а Мойсей сказав щось неймовірне і вигляд мав прямо-таки страшний. Крізь розчинені двері ввірвався до хати гул дощу і вітру і ще якийсь звук, що йшов не од вітру і не від дощу.

— Кажу: повинь! Мабуть, через дамбу на горловині перелило,— перейшов Мойсей на крик.

— Боже! — сіпнулася мати.

— Господочку, господочку,— зачастила Ганна.

— А мій десь п'яний!...— злякано прошептала Оленка і першою кинулася надвір.

Її вдарили вітер, і хвиля дощу, і одномагітний дзвін: бом... бомб... бом...

— Антоне-е-е!

То жона... Чую, чую, не кричи. Я собі тут лежу, мені тепло... було холодно, а тепер тепло, сонце пригріло... Не кричи, бо й так, гі... ой... Наскрізь проколую, хоче прикінчити. А я не дамся, краще, гі... Ой, кінець мені приходить.

Він лежав тихо, і йому було тепло.

Де я? А, то знову Олена. Я в мами на гостині так напився, що помру. А що, хай потім плачуть. Тепер я всім поганий, бо роблю, а як не буду нічого, як загребуть, тоді буду добрий. То був не чоловік, а хліб. Наробиться, бува-

ло, нікому слова противного не скаже. А де то дзвонить?.. Гримлять, щоб я не міг спати. А я й так не встану, гі, ой... Може, якби повернувся на правий бік... але не можу, бо коле, мушу лежати тихо, як дитина, коли сита і викупана. Як моя Сянка...

У селі дзвонили тривогу, але Мойсей даремно перелякав усіх — через дамбу на горловині вода ще не переливалася, хоч піднялася високо.

Було дуже темно.

— Негідник ти, Мойсею,— відплатила баба Марія сусідові за фальшиву тривогу.— Та вже не йди нікуди, сиди та грійся.

— Я почув дзвін і думав... Злякався.

Олена прибігла з дому і затужила:

— Ніде його нема.

— Ще нам і ця біда на голови,— виявив невдоволення Андрій.

— Ідіть, люди, десь шукати,— просила Олена.

— Не тріска, щоб вода понесла.

— П'яний десь упаде й захлидеться.

— Не впаде,— настоював Андрій на своєму, бо не хотілося залишати теплу й суху хату.— А впаде, то й встане. Хто його силував пити?

— Та не говори так,— заламувала Олена руки.— Антоне!

Він подав слабкий голос, але ніхто не почув, а кричати не осмілювався, бо дуже колело в грудях. Антон чув, як хтось сказав: десь він у сусідів дрихне.— Він до сусідів не зник.— Ну, й на хлівець не поліз, бо на ногах не стояв.— А ти подивися, Андрійку. Потім Антон чув, як Андрій, сварячись, піднімався драбиною, там погукав: Антоне, Антоне, ти тут? Ти спиш, Антоне?! Потім знову сварився, спускаючись униз, і більше було не чути.

Ідіть собі, ідіть, а я буду лежати. Захочу, то й сам устану. Скоро встану і піду до мами, і будемо говорити. Мамо, мені залишилося небагато і хочу з вами наговоритися. Чому ви мене, мамо, не хочете слухати? Ви лише Ганну та Василя любите. Бо Василь великий чоловік, а Ганна... Казати вам? Та ви й самі знаєте. Ви все, мамо, знаєте, і я буду мовчати.

Люди виносили на горища пожитки.
Кувікали свині. Кудяхкали кури.

На фермі мукали корови, бо вода зігнала їх на крихітний острівок.

А ще — темно. Можна б завести двигун, але механіка нема. Кинулися шукати Антона, що все міг зробити, — і Антон десь пропав. Ходили від хати до хати, гукали, Олена бігала під дощем, плакала, а потім повернулася до свекрухи, сіла біля старої на ліжку і мовчки схлипувала. Її вмовляли: заспокойся, бо не пропав, десь затягся в теплу закутину і спить, протверезиться — і сам прийде. А як зрозуміли, що даремно, перестали на неї зважати. Бо що зроблять? Не стануть усі плакати, бо баба Марія від такого свята сама безчасно помре.

— Мойсею, може, перед дорогою присядеш? — спитав Андрій.

А той зажурено стояв біля холодної плити. Він завжди ставав біля плити, повернувшись до неї спиною, хоч вона й не гріла.

— Яка то дорога, — розпачливо махнув той рукою. — Яка то дорога? Через таке море?..

— На плоті, як Тур Хейєрдал, — пробував Андрій розвеселити пригніченого чоловіка. — Не близько, ні.

— А, — пригнічено відповів Мойсей. На душі ставало все тяжче.

До хати попросилися люди з нижнього кінця — той, якого звали Юрком, і ще троє.

— Маріє, рятуйте нас, — попросив Юрко.

— Прийми до хати, бо ми вже в воді. Жони, діти тут... на дворі. Худобу привели...

Скоро в хату набилося стільки, що всім не було де сісти. Хтось десь притулився боком, дехто стояв, але гомону не прибавилося — говорили тихо.

Надворі мукали корови, прив'язані до дерев, до гілок зламаної яблуні, мекали кози.

Нижній кінець висілка завчасно почав перебиратися на узвишшя.

Ніч ішла в тривозі.

Кілька разів озивався в небі гуркіт вертольота, але від нього тепер нічого було сподіватися. Він був десь там, а виселок був тут, оточений водою, у невідомості, в чеканні.

В селі перестали дзвонити.

— Мабуть, там полегшало.

— У них людей багато. А в нас... Як Марія залишила бригаду, молоді почали розбігатися хто куди. А цей хлопець обіруч взявся. З душею робить. Він і тепер десь там під дощем ходить, вартує... Якби таких молодих та дужих у бригаду...

— Підростають.

— Підростуть та й підуть.

— Андрію, Василю, Ганно, — перебила баба Марія. — Ви забули про сусідів?

— О господи! — скрикнув Андрій і захапався. Власне, не крикнув, лише сказав голосно, але це видалося криком, аж всі посхапувалися, готові кудись бігти, щось робити, щось рятувати. — Та в мамі день народження. Мамо, бачите, скільки гостей зібралось, як вас люди шанують? Ганно, Олено, ану шукайте склянки.

— Ой, що ви, ми й без склянок поздоровимо нашу Марію, — загомоніли люди. — Чому ви не кажете, що свято? А ми й забули...

— Може, хтось скаже? — спитав Андрій.

— Юре... — всі звернулися до Юрка.

— Скажемо, скажемо, — встав Юрко і витер долонею уста. — Ми нашій Марії, нашій мамі... Ми її так у бригаді називали — наша мама... Ми нашій мамі маємо що сказати. Славно прожила. Складно, але славно. Я би міг тут балакати без кінця, але ми всі свої, човнянські, і знаємо. Наш Човен у такому морі, на таких хвилях та в таких цуванах...

— Цунамах, — виправив Андрій.

— У таких цу...

— Цунамі, — роздільно проказав Андрій.

— У таких цунамах, що не один раз доводилося так міцно триматися за руки, що пальці мліли. Деколи так качало, що слабих напала нудота й не витримували — повтікали на берег. А в нашої мамі другого берега не було. Тут був і берег, і центр світу... Пам'ятаєте... Та тут уже мало хто пам'ятає — молоді всі. Горів наш Човен. Мене ще тоді не було, а ви, Маріє, пам'ятаєте...

— Ой, давні то часи, Юре, — відповіла баба Марія.

Їй було незручно, бо всі відступилися від свічки, щоб видно іменинницю, й оглядалися на неї, а вона знала, що незугарна з вигляду, що й не причесалася для такої святковості, яку раптом навів перший за весь вечір справжній тост. Стурбовано зняла з голови хустку і паль-

цями загребла волосся. Потім знову пов'язалася, паче одягла вокіл худенького білого лица чорний ореол.

Чорний німб, що від чорної землі, від чорної праці, а може, іще від чогось. Тільки чорного, бо не свята.

— А наші предки не пішли звідси,— стукнув себе Юрко в хирляві груди, зараховуючи себе до гідних потомків.— Знову побудували виселок. Потім іще сто бід налітало...

— Хоч не згадуйте, Юре.

— Я правду кажу, а правдою ганьбитися не треба. Потоп колись змив наш Човен, а люди взялися і насипали дамбу. На тобі,— Юрко склав три пальці і показав на вікно, куди було найближче до природи, що й зараз грозилася.— А мудрий Стрижак її зруйнував, потім ліквідував бригаду, бо виселок заважав сівозмінам.

— Не виселок йому заважав.

— Ми знаємо.

— Марііна краса йому мішала.

— Ой!— скрикнула баба Марія, хапаючись долонями за обличчя.

— Правдою ганьбитися не треба. Може, виселок, а може, й Марія. Стрижака тяжко зрозуміти — він горішок. Його, не бійся, теж стукали молотком, а не розбили. І люди стукали, і зверху стукали... А він поламав життя не одній Марії.

— Ой, що ти кажеш, Юре! Не поламав,— заперечила рішуче баба Марія.

— Для чого ці балачки?— Андрій спробував зупинити Юрка.

— Це не пусті балачки. Бо я кажу, що наша Марія, наша мама прожила гарні роки на Човні, і її ні разу не захитало. І чоловік загинув, і старший син збився з пуття, і сама сиділа, а не пішла з Човна. Ви можете мені це пояснити? Ні! І сама Марія цього не пояснить. Ніхто!— стукнув себе долонею по чолю, показуючи, що в голові цього пояснення нема.— Клуб, телевізор, гарні дороги... Нічого не було. І завтрашній день не всміхався сонцем, і тепер не всміхасться. Ніхто не пояснить,— знову стукнув себе Юрко по чолю.— Така в нас мама, щоб ви знали.

Ти дивись!— трохи не зірвалося у Василя з язика, бо в словах Юрка всі ці люди разом з мамою постали перед ним саме тими, що — ніхто не пояснить. Бо як і справді пояснити? І мама говорить мудро: легко ніколи не буде.

І ми завжди будемо... але я не знаю що... Просто будемо людьми. А от що цікаво!— спало Василеві на думку, і він аж зрадів, хоч те, що він згадав, ще нічого не пояснювало.

— А от що цікаво! — це вигукнув священик на прийомі в Уоллдорф-Асторії, який давала делегація бідної африканської країни.

Вони стояли під пальмами біля столика, відсунувши стільці, бо ні священик, ні Василь не хотіли сідати. Священик тримав у одній руці склянку й тарілку і вправно працював виделкою, потім пив із склянки апельсиновий сік, а Василь відклав свою порожню тарілку на стіл і чекав, що має сказати місіонер.

— А от що цікаво,— повторив той знову, закінчивши їсти. Битер серветкою губи і знову обгорнув нею склянку.— Дивіться, всі вони їдять, п'ють, розмовляють, сміються, сперечаються про дрібне і велике. І я не бачу ніякої різниці між ними і тими людьми з відсталого племені, між якими я працював місіонером. Стоячи на різних ступенях розитку, вони просто виражають себе і роблять це надзвичайно природно. Ті говорили про полювання, остерігалися войовничих сусідів... Скажіть, містер Оніцак, хіба це цікаво? Полювання... Ну називайте «бізнес», добування засобів для підтримання і продовження життя, і... війна... Там маленький світ, бо він у них взагалі малий...

— А тут?— спробував підказати Василь, але місіонер угадав його думку і зраділо підхопив:

— О, ви маєте рацію. Я саме це хотів сказати. Бо хіба що пилі Земля? Маленький острів у неймовірно великому і замалпловому океані всесвіту. І ви знаєте, містер Оніцак, що дивно? Їх теж оточує все ірраціональне, хоч, здавалось би, під руками все, можна пальцями обмацати, взяти на язик. Ви не бачите в цьому божественне начало?

— Ні, просто людське начало,— відповів Василь.

— Я розумію — матеріалізм... Але, я гадаю, в кожного є своя таємниця, своя нерозгаданість.

— І, мабуть, вона йде від нерозгаданості самої людини, людини як такої.

— Авжеж,— щось своє знайшов у цій відповіді місіонер.— У нас самих такі недосліджені надра, такі світи, що не встигнемо хоч скільки-небудь просунутися в їх основи перш ніж допустимося чогось фатального.

— Мені не хотілось би поділяти вашого песимізму, особ-

ливо ось у цій обстановці, що нас оточує, де все кричить про повноту життя і навіть повноту щастя.

— Особливо в цій обстановці,— підхопив місіонер підкинутий йому аргумент.— Там, на острові, війна з сусіднім племенем для кожного була реальною, і кожен сприймав її емоційно гостро. А ви скажіть, хто тут,— він показав рукою на величезний, трохи притінений зал, що чорнів фраками, білів глибоко декольтованими жіночими спинами і обличчями, блищав дорожцями, гудів голосами,— скажіть, містер Оніщак, хто тут емоційно переживає загрозу термоядерної війни, відчуває її реально, хоч це ті люди, які переконані, що за покликанням присвятили себе збереженню миру або, будемо говорити прямо, боротьбі за збереження життя? Війна, перенесена в атомну сферу, з реальної небезпеки перейшла в поняття абстрактне. Якби кожен з нас емоційно пройнявся реальністю загрози, він перестав би спокійно їсти і пити, перестав би думати над тим, який ефект для самоутвердження матиме завтрашній виступ на сесії чи в комітеті. Я в цих речах, містер Оніщак, не сильний і спираюся чисто на емпіризм, але приходжу до висновку, що науково-технічний прогрес привів до кризи самої людини. Власне, загубилася сама людина, розчинилася в чомусь людсько-аморфному Ното економікус; втративши духовні цінності, опинилася перед катастрофою, яку сама вона вже не здатна відвернути.

— І в чому ви бачите вихід? — спитав Василь.

Вони пішли поміж вируючим патовим дипломатів і запрошених на прийом політичних діячів і просто світських і духовних осіб, що чимось були потрібні країні, делегація якої влаштувала прийом, до протилежної стіни, де довгим рядом тягнулися столи з різними напитками і наїдками. До столиків з напитками стояли невеликі черги чоловіків, і Василь вибрав, де черга була найменша. Чорний офіціант з такою ж вправністю, як і його білі колеги, теж, мабуть турбуючись про власний престиж, влив до склячки апельсинового соку, кинув кубики льоду, Василь, спостерігаючи за роботою офіціантів, що старалися з усіх сил, подумав: таки Ното економікус, всі однакові, наче з конвейєра. Не зовнішністю, а способом самоутвердження. Для них теж атомна війна — поняття абстрактне, і все інше перетворилося в чисту абстрактність, лише долар залишився реальною цінністю, справою престижу.

Місіонер спитав:

— Ви що взяли? Сік? Я хочу те, що ви.

Коли повернулися на своє попереднє місце, там стояли два джентльмени, біля них сиділа дама, вродлива молода негритянка, яку Василь часто бачив у залах ООН, але не знав, де сидить, на місці якої делегації. Дама через соломинку смакувала якусь рідину помаранчевого кольору, а середнього віку джентльмени з виразною англосаксонською зовнішністю неквапливо вели розмову про пригоди на полюванні в Африці, час від часу звертаючись до дами з запитаннями, на зразок «вам, міс, не цікаво?», «даруйте нам нашу неуважність», видно, розмова велася все-таки з думкою про те, щоб справити гарне враження на міс, і Василь подумав словами місіонера: який ефект для самоутвердження зробить виступ?..

Василь з місіонером стали з другого боку столика, і Василь повернувся до запитання, на яке місіонер не дав відповідь: і в чому ви бачите вихід?

— Вихід... вихід...— став догадуватися місіонер, продовжуючи жувати.— Ах так, вихід із кризи, в якій опинилося людство... В самовдосконаленні.

— А як це зробити у ваших, скажімо, американських умовах?

— Ви чекаєте, що я скажу: повернути людей до церкви, до віри... Моя місіонерська практика мене переконала, що це вже не може бути універсальним засобом... Смерть бога, за словами одного нашого вченого,— це проблема, яка стояла перед людством у дев'ятнадцятому столітті. А тепер проблема в тому, що вмирає людина, отже, треба починати з вивчення її таємничості, божественності, підсвідомості.— Місіонер поклав на столик склянку, начеб лише для того, щоб, повторюючи «підсвідомості», зробити відповідний жест обома руками, не розхлюпавши при тому напиток, бо тут же знову взяв її в руку.— Скільки ми не накладаємо на підкірку культурних пластів, щоб її сховати, вона щоразу проривається і щоразу знову постає перед нами дикун. І ми стоїмо перед ним у повному безсиллі. Я мав можливість спостерігати цей феномен на людях нижчого розвитку. Містер Оніцак, я хочу вас спитати таке: що заважає всім цим людям завтра ж домовитися про заборону атомної зброї і зброї взагалі? Адже всі вони дістали гуманне виховання і знають, що війна — найбільший злочин проти гуманізму. І з трибуни ООН всі про це говорять.

— Ви бачите причину в агресивній природі Homo sapiensa?

— Саме так, містер Оніцак. У природі самої людини.

— От ми й знайшли розбіжність у поглядах. Ви бачите «кризу людини» і з неї виводите загальну формулу «кризи людства». А я навпаки. Криза, в якій опинилося ваше суспільство, привела до кризи людини. А звідси вже й трудність у взаєморозумінні про заборону війни. У взаєморозумінні взагалі.

— Я вас не зрозумів.

— Суспільство, в якому втрачаються всі людські цінності, де особиста престижність стає життєвим стимулом, де кожен бачить тільки власне благополуччя, не здатне бачити чужі страждання. Який американський мільйонер готовий пожертвувати своїми капіталами для загального добра?

— Ми знову повернулися до вихідного пункту: тасмниця підсвідомого світу людини, природа інерції руху, що не здатна зупинитися.

— Питання: в якому напрямку рух?

— В напрямку здобування, досягання влади, слави, багатства... Невже у вас всі люди, всі без винятку, стоять на гуманних позиціях? Утопія.

— Далеко не всі. Але наші соціальні умови не сприяють розвитку потворного, антигуманного.

Розмові не було видно кінця. Місіонер зробився балакучим, і Василь, вибачившись, попрощався. Коли опинився на вулиці, де на нього чекала машина, відчув таку полегкість, наче його оточував не ліс хмарочосів, що засліплював очі різнокольоровими вогнями, а справжній ліс з чистим повітрям, він відчинив вікно і попросив водія прокататись по вулицях, щоб трохи відпочити від гомону. Хідники на цей час майже спорожніли, на них лише тут-там спали бездомні або вешталися ті, яким уже ніщо не було страшним, навіть смерть, якої всі боялися в цих залізобетонних джунглях, яка скрізь кожного могла підстерегти. І Василь, продовжуючи розмову з місіонером, спитав себе: хто з десяти мільйонів ньюйоркців думає зараз про реальність атомної війни? Мабуть, ніхто. Може, декотрі дивляться на неї в телевизорах і... не бояться. У людей відсутній особистий досвід страху перед атомною бомбою. Досвід атомної смерті. І ніхто його не набуде, бо це вже буде потім. Ось у чому парадокс.

Водій завернув на Бродвей і, не проїхавши й сотню метрів, несподівано наліг на гальма, аж шици завищали, викреслюючи на асфальті чорні смуги. Василь навіть не відразу зрозумів, у чому справа.

— Тьху, — вилаявся водій, витираючи долонями обличчя. — Якщо йому життя набридло, то я все-таки хочу жити.

Він щодуху просигналив, але нічний привид байдуже оглянувся і далі спокійно простував по проїжджій широкого Бродвею.

Повертаючись від цих спогадів, у яких чомусь сподівався знайти відповідь на поставлену Юрком загадку, що його збентежила, сказав собі: нічого я не знайшов. Втім, мабуть, загадка самої людини, очевидно, і світ підсвідомого, таємниця підкірки. «Скільки ми не накладаємо на підкірку культурних пластів, щоб її сховати, вона щоразу проривається...» Але чому обов'язково агресивність? Та я не про це, а ось... Так, що й справді мене бентежить? А-а-а, річниця Хіросіми... І мамині іменини. Народження двох начал — життя і смерті... Тому воно й приходить на гадку. Підсвідомо...

Тим часом розмова в материній хаті вже велася на підвищених тонах, вже сусіди забули про ту обережність і страх, з якими прийшли. Сидячи там, унизу, наодинці з загрозою води, що вступила в їх обійстя, почували себе безпорадними супроти стихії, їх охоплював розпач, а тут, у хаті баби Марії, де були вже не самі, куди й вода не сягала, вони знову стали людьми, і вже їх турбували не якісь дрібниці, а щось таке, в чому вони у власних очах відчувались би гідними, і найперше, звісно, кожному хотілося показати, що йому не страшно, бо, зрештою, вода сюди ніколи не дістане, бо ще такого ніколи не було, щоб затопило весь Човен, такого ніхто не пам'ятає.

— Маріє, а кажіть, Маріє, як ви на все це дивитеся? — запитував Юрко, зовсім налаштувавшись на філософський лад.

Він розчервонівся, очі зробилися блискучими, він бажав показати всім свою не тільки розумність, але й доброту й любов. От що я казав, зрадів Василь, природна доброта, стихія доброти.

— На що, Юре? — не зрозуміла баба Марія, про що її запитував сусід.

— Та на життя, Маріє... От живе чоловік, живе...

— А потім помре, — з невинним глузуванням кинув Андрій.

— Ото й воно, а для чого? Га? — забув Юрко про своє запитання до баби Марії і повернувся до Андрія. — Ви мені скажіть, для чого він живе? Наприклад, ваша мама. Тру-

дилася, старалася, переживала, а тепер... — Юрко безпорадно розвів руками, показуючи, що нічого нема. — Якби чоловік знав, що його чекає, чи мав би сили перенести? Кожен чоловік родиться для чогось великого. Ви думаете, що наша Марія родилася для того, щоб тепер сидіти на ліжку і чекати...

— Агі на вас, — сказала Ганна, не давши вимовити Юркові те слово.

До Юрка не відразу дійшло, за що Ганна посердилася, а тоді сказав:

— А-а-а-а... Я говорю про те, що життя на відході, а програма не виконана.

— А є такий, хто її виконує? — спитав Андрій теж милостиво, з глузуванням, бо Юркова філософія йому стала надокучати.

— Гм, яку ви мені загадку поставили... Чи є такий?.. Нема. Але одне діло Василь, що стоїть високо, а друге — той, що на першій перекладинці...

— Краще, Юре, заспівайте, — запропонувала Ганна.

— Заспівати можна.

— Тоді будете ще розумнішим.

Андрій почав співати:

— «Кінь біжить, земля дрижить, Моя мамка...»

— Тю, всі якісь божевільні, — крикнула Ганна.

Юрко не встиг включитися в пісню і був невдоволений, що Ганна перебила.

— Ти нам не заваяжай, Ганно.

Андрій запобігливо почав материну любиму «Коли я рукував», але й це прийшлося невпопад, бо наvertало бабу Марію на сумні спогади. Нарешті-таки згадали пісню, що імпонувала і гарному настроєві і нічній порі, — «Темна нічка, темна, до самого ранку, любила та й буду я тебе, Іванку». Спочатку співали лише Андрій та Юрко, але на другому куплеті включилися всі, і співали хоч і не злагоджено, зате дружньо, натхненно, на що здатні тільки хмільні співаки, які вкладають у спів перебільшені почуття і намагання виділитися.

Вже догоріла друга свічка, гніт звалився набік і лише на самому його кінчику затримався жовтий пучок світла, Василь побіг до полиці, знайшов там нову свічку і засвітив. Він її приклеїв до незастиглого педогарка, і свічка почала розгорятися, потріскуючи і метляючи вогником.

Сусідські діти, не роздягнувшись, заспули на бабиному ліжку і спали, порозкидавшись, переплівшись між собою, головами котре куди. А чоловіки та жінки оточили стіл,

оточили блимаючи свічку і натхненно співали, геть розчервонівшись, геть розпарившись, і очі в усіх блищали внутрішнім вогнем захвату і щастя. Лише натомлений великими переживаннями та журою прощання Мойсей зігнувся на низькому стільчику удвоє і силоміць борюся з позіханням, що роздирало йому рота до стріскування скроневих суглобів, потім так і заснув, звісивши голову між гострими коліньми, і в такій позі, та ще в слабкому освітленні він видався Василеві чимось фантастичним, чимось нереальним, чимось таким, від чого робилося моторошно, і Василь відвернувся. Та очі впали на ліжко, і там вималювалося знову щось химерне; материна згорблена постать теж вразила його. Ах так, спохватився він, різко сіпнув головою і широко розплющив очі. Я, виявляється, задрімав. Та через якусь хвилину очі знову склепилися, і знову продовжилися видіння, наче й не обривалися. Чоловіки та жінки співали, обливаючись потом, Василь теж співав, аж поки йому не перехопило горло, і тоді знову прочувався, вхопивши повітря. Пропади ти пропадом, посварився на сонливість, треба вийти на свіже повітря...

Виходячи, побачив, що й мати поклала голову на руки і задрімала.

Василь став під хатою і глибоко вдихав, проганяючи сонливість, а дощ ішов хвилями — то налітав густою зливою, то несподівано затихав, аж зовсім переставав. Але темрява не рідшала, наче непорушно застигла над землею й не думаючи колись відійти. Наступить ранок, а чорнота залишиться, потім кінчиться свічка... Мабуть, я знову задрімав, маряться дурниці.

Він ступив з-під стріхи і подався на город. Там під деревами його злякало щось чорне, він потім догадався, що то сусіди прив'язали там своїх корів.

А навколо тихо й темно, жевріло лише кілька жовтих вогників, що здавалися дуже далекими, хоч були майже поруч — сусідські хати. Василь згадав про старшого брата: куди й справді міг піти? Олена каже: дома його нема. В такій ночі не важко й загубитися, ввійти в неї і зникнути, як у густому лісі.

Із материної хати линув у ніч спів.

Люди собі співають...

А човен хитається на хвилях, вони б'ють об борти, перебиваються через них, і люди по черзі черпають бляшаними черпаками воду, але її не меншає. Ті, що вже змучилися, передають бляшані черпаки іншим, а самі починають співати — може, хтось почує. Лише в тому й порятуюнок, щоб

не затихла пісня, бо як видихнуться... Але не будемо про це говорити. Головне — співати, поки є сили. А ніхто не уявляє собі, на яких широтах пропливають, а може, й зовсім нікуди не пливають, а кружляють на місці, а ті вогники, що десь інколи змигують, то лише видіння. Треба погукати. Лю-у-уди! Ану всі: лю-у-уди! А вітер з губів зриває голос, і він тут же пропадає, і вогник тут же зникає. І знову пекельна тьма, а човен кидається під ударами хвиль, наче йому боляче, і вода хлюпає через борти, і без упину гримлять бляшані черпаки, і без упину продовжується пісня — може, хтось почує. Потім трохи відступила ся темрява, і зовсім близько показався берег.

— Лю-у-уди! Лю-у-уди!

— А де ви бачите людей?

— Та он, ладнають човен, пливають до нас.

Там нічого нема.

Марево зникає, тільки світанок уже не зникає, але обрій не відступає далеко, наче вхопився руками за човен, щоб не пропасти в безвісті, і далі всі виспажено співають, обнявшись за плечі і розхитуючись, бо вже не вистачає сил, і далі гримлять бляшанки, а води в човні не меншає — вона б'є крізь днище кількома джорелами... Синя мишко, дай води... А вже на човні залишився тільки батько з сином. Дядько щойно пішов на дно. Тепер готується й батько, бо в кухлику води залишилося зовсім на денці. Синя мишко, дай води... Уже нікому співати, лише один голос тягне захрипло, і то вже не спів, а схлипування: лю-у-ди, лю-у-у... Василь хитнувся, аж зробив крок, щоб не впасти, і посварився на себе: я знову сплю! Я здорово натомився на дамбі, тому й сплю. Він зробив різкі рухи, і трохи прочумався, і пішов через город.

Став на межі біля Олениччиної хати і раптом відчув таку нестерпну самотність, а разом й образу на цю негодю, що аж заточився. Оцим я жив цілий день, подумав Василь скрушно. Не цілий день, а цілі роки.

Хата зачаїлася під деревами, піби від когось ховалася, вікна не світилися. Він саме так усе й уявляв: тихо, аж у вухах дзвенить, а вона стоїть під стіною і приклала до губів палець: тихо, бо бабка не спить, вона догадується. І шепче йому на вухо: ходімо під повітку. Там сміливішає. Отак, отак, отак...

Обережно підійшов до вікна, хоч знав, що даремно, бо повинь украла від нього щастя. Довго стояв там, не ховаючись і не стримуючи почуттів. Від того було начеб легше,

бо начеб признавався у своїй провині, маючи нарешті намір щось зробити. Саме так, не ховаючись.

Від Оленички пішов до дамби і там побачив молодого бригадира.

— Ви що робите, Степане?

— А? — спохопився бригадир. — Стою... Вартую, щоб не вилило. — Підійшов до Василя і привітався: — Доброго... мабуть, уже ранку.

Він був весь мокрий, забрьоханий, вимащений глиною і дихав надсадно, стомлено.

— Та невже ви під дощем?... Сам...

— Бачте, — розгубився молодий бригадир. — З цього боку люди не встигли закидати дерном. Могло б прорвати...

Відчуття самотності несподівано змінилося у Василя радістю. Боже ж ти мій, так ось що!

— Ходімо до нас. У мами іменини.

— Ой пі... Вже краще завтра... Буде сонце, одягну чистий костюм...

Василь не став наполягати, бо розумів, що то даремно. Так ось що! — повторював він бентежно, ідучи додому, Серед двору зупинився. В хаті й далі співали, але вже тихо, сонливо.

І тут Василеві почулося, ніби хтось кличе: лю-у-ди. Прислухався, але не чув нічого. Я, мабуть, знову сплю на ногах.

Лю-у-ди... гі... Кричати не можу. Мабуть, мені кінець. А я мамі хотів щось сказати... Щось таке гарне. Ага, я її бачив уві сні... Хотів її порадувати, а тепер... гі, ой... Молода і така гарна, і ми всі молоді... Як їй тепер сказати? Ой, ой... уже...

Різко сіпнувся і застиг. Ще якусь мить працювала свідомість, за щось чіплялася, але й вона повільно гасла...

Василеві не хотілося йти до хати, хоч мав сказати людям, що бачив бригадира. Втім, навіть не це. Щось інше. Він повернувся в сад і став під грушею, з листя дзвінко капала вода. І тут догадався, що мав сказати. Тільки не людям, а матері, а от сусіди й помішали. А може, так і краще? — спитав себе Василь. Хай він залишиться для мами таким, яким собі його витворила. Чи, може, вона й знає? Може, ми ховаємося одне перед одним? Ні, всього мама не може знати. Вигадує собі різне. Я це пережив. Потім було аж боляче, коли знайшовся в Польщі слід, бо він став конкретним... Зате зрадів, коли його знайшов. Нев-

же зрадів? Радість— мабуть, не те слово. І матері боюся сказати, бо не радість... Мені було ліпше, поки всього не знав. А може, й тепер усього не знаю... Бо в кожного — своє життя, таке болюче своє, що ні перед ким не відкривається. Навіть перед рідними...

Вони йшли затіненим боком вулиці.

— Я досі нікому про себе не розповідав. Навіть дочці. І я вас прошу: не говоріть їй нічого.

— Хіба вона приїде? — перепитав Василь зраділо.

— Я їй зателефонував, що ви завтра летите. І вона хотіла з вами попрощатися.

— Це дуже приємно, — вихопилося у Василя. — Я дуже радий.

— Я теж радий, що вона вас полюбила. Я їй про вас багато розказував.

— А що ви могли про мене розказувати? — поцікавився Василь.

Містер Джон, мабуть, не розчув запитання, він чомусь дуже хвилювався і запропонував зайти до бару, щоб випити щось для бадьорості. Вони сіли за стойку, і містер Джон замовив вина, Василеві воно не сподобалося, хоч містер Джон казав, що то дуже смачне вино. Після склянки вина його хвилювання трохи вляглося, і коли знову вийшли на вулицю, взяв Василя під руку і мовив довірливо:

— Я тоді, здається, сказав вам, що зі мною трапилося... Зараз я до кінця свого життя буду замикатися перед нею на ніч. Бо хто його знає, що може надумати... А кинути не можу, бо я ось так, — він взявся пальцями за лацкани піджака, щоб показати: оце все, що на мені. Він чекав від Василя якоїсь особливої реакції, але, коли той сказав «що ж», ніби йшлося про цілком зрозумілу річ, містер Джон сказав: — Ви маєте рацію. Я це мав знати. Не тепер, коли подав до суду, а ще тоді... Тільки в мене не було виходу. Я вам казав. Я вам усе розказав, і ви не можете не повірити... А починати мені вже пізно...

Вони довго мовчали.

— Тепер ви про мене знаєте все, — сказав містер Джон з якимсь полегшенням, аж відітхнув, наче його хтось силоміць змушував відкриватися перед Василем, хоч Василь не бачив жодного пояснення такої пожертві.

Вони пройшли до П'ятої авеню, де містер Джон умовився зустрітись з Мері, вечір ще не наступив, але ранній нью-йоркський холод, що вдарив на самому початку грудня, неприємно дошкуляв, хоч Василь зараз переносив його

легко, бо все воно мало завтра закінчитися, і про що б не думав чи розмовляв з містером Джоном, воно сповнювалося цим радісним почуттям — завтра цьому кінець, і я знову буду дома. Дома!

— Ви дуже радієте? — спитав містер Джон.

— Звісно.

— Ви щаслива людина, — сказав той мрійливо. — А в мене цього нема. Якщо хочете знати, в мене нічого нема. Може, й мене самого... Лише тінь, спогад, що жив якийсь блукалець.

— Ви ще всього доб'єтеся.

— Не заспокоюйте мене. Даремно... А знаєте, мені буде важко, як поїдете... — Це він сказав довірливо й розгублено.

— Тут багато земляків.

— Я ні з ким не знаюся. Я завжди, як самотній вовк.

Василя насторожили ці слова — самотній вовк... Чому вони мене насторожили?

Ходили взад і вперед на розі П'ятої авеню і тісної Брильянтової вулички з маленькими крамничками, у вітринах яких блищали всілякі дорогоцінності. Далеко не відходили, щоб могла їх побачити Мері, коли з'явиться. Але вона чомусь не з'являлася, хоч час, на який обіцяла бути, вже минув.

— В дорозі може трапитися всяке, — заспокоював себе містер Джон, хвилювання його наростало з кожною хвилиною. — Правда, вона могла десь затриматися? Десь збилася з дороги. Тут усе можливе — чи вам казати?

Тим часом на місто спустився вечір.

— Слухайте... — нараз про щось догадався містер Джон і повернувся до Василя. — Вона могла заїхати до матері... і та їй розповіла. — В його очах блимав страх. Довго помовчав, подаючись то вправо, то вліво, ніби заблудив і шукав виходу. — Вони могли порозумітися... Знаєте, вони могли порозумітися.

Він відразу якось поник.

Страх старого емігранта мимохіть передався Василеві. Він теж почав боятися, що Мері не прийде, і заспокоював уже не так містера Джона, як самого себе.

— Вона прийде... Вона обов'язково прийде... Видно, якась непередбачена затримка.

— Так, так... — машинально ствердив старий.

— Не будемо завчасу лякати себе.

— Так, так. Бо то вже було б над мої сили... Я лише

нею тримаюся. Ви бачили, яка вона мила дитина... Мені хочеться чогось випити...

Вони пішли шукати бар, але поблизу не знайшли і віддалилися аж на Третю вулицю, і містер Джон знову замовив вина і коли підніс до губів, у нього тремтіла рука. Так і не пригубивши, відклав склянку, спробував осміхнутися, щоб вдати спокійного, але сміх вийшов жалюгідним. Тоді сказав:

— За пару днів ви будете дома. Як я вам заздрю! І не уявляєте собі, яка ви щаслива людина. У вас є мати, вона вас чекає, може, й плаче. А я цього щастя добровільно зрікся. А хто зрікся матері...— Він не доказав, лише протяжно й голосно зітхнув, аж згорбився, і тепер було видно, що він і справді старий і безпомічний.— Хто зрікся рідної матері...— ще раз повторив, але знову не доказав.— Ніхто мене ніде не чекає. Моя мати не плаче, вона в мене камінна.— А після мовчанки, переживши внутрішню муку, що перехопила йому горло, продовжив:— Мене в Польщі контузило, і я потрапив у концтабір, потім американці нас визволили... Тоді я мав вибір, а тепер уже нема...

— Мабуть, нам пора йти.

— Ви спішите?

— Мері там чекає.

Старий похитав головою:

— Ні... Вона мене не чекає. Ніхто, ніхто...

— Вона хороша й розумна жінка.

Вони вийшли на вулицю, і Джон спитав себе:

— Як я буду жити?

Василь не мав що йому відповісти, і пішли мовчки на ріг П'ятої авеню і Брильянтової вулиці. Там Мері не було. Містер Джон постояв довго з опущеною головою, видно, збирався сказати щось таке, що вимагало зусиль. Потім стрепенувся і сказав глухим від хвилювання голосом:

— А я й не питав ніколи, як там у вас?.. Батько як?..

— Батько загинув у тій війні.

Містер Джон весь стелуся від якоїсь несподіванки, що зробила на нього ця сумна новина:

— Що ви кажете?! Батько загинув...— Потім спохопився:— Де? Як? А ви нічого не казали...

Василь розповів усе, що було йому відомо: про повідомлення, що пропав безвісти, а потім — слухи, що здався німцям, аж поки не знайшовся його слід у Польщі.

— Тепер його ім'я виписано на обеліску, що стоїть у селі. Нам, особливо мамі, багато довелося пережити, поки відновили його чесне ім'я...

— А ви нічого не казали... Значить, ваш батько славний чоловік і його ім'я стоїть на пам'ятнику. Боже, які чудеса на світі! А я тут із вами так спокійно говорю... Знаєте, аж зіслаб від усього, аж ноги під мною тремтять, стільки навалилося на голову. Мабуть, я піду відпочити.

— Справді, пора.

Він виснажено зітхнув і, по-дідівському згорбившись, монотонно пробубонів, ні до кого не звертаючись:

— І не треба нічого змінювати. Хай з богом спочиває в славі. Добре, що ви його знайшли, най так уже й буде. Мертвого не воскресити. Поклоніться йому, а мене забудьте. Мене нема.

Він сліпо рушив геть, важко волочачи ноги, і Василь побачив, що він і справді дуже старий і дуже немічний чоловік, що його й справді нема, отого міцного шукача щастя, яким видавався Василеві до тої зустрічі над річкою, коли признався в своїй біді. Старий самотній вовк... Василь напружено проводив його поглядом, сподіваючись, що оглянеться, але той так ні разу й не оглянувся. Нарешті загубився в натовпі, а Василь продовжував стояти, ловлячись думкою за щось розпливчате, бентежне і навіть відлякуюче. Старий самотній вовк... Це йшло із спогадів і в'язалося до материної мови про батька. І Василеві нараз захотілося наздогнати старого, але водночас щось стримувало. Якийсь нез'ясований страх, наче от-от мало все розвалитися, все те, що створювалося по крихітці і що здавалося надійним і цілком розумним. Хай так уже й буде... Хай так уже й буде? — запитував себе Василь, не маючи при тому певності, що не помилка.

Увечері зібралися друзі. Кожен приніс щось на спільний стіл, і всі були в гарному настрої, лише ті, хто залишався, були трохи засмучені і охоче говорили про те, як там зараз. Сніг іде чи, може, ще осінь, жовтіють рідким листям дерева, а зграї вороння збираються в парках, і стоїть оглушливий крик... Дружина водія Володі щоразу витирала сльози і згадувала свою матір, українське степове село, що сховалося в балці, і кожен розумів, що то найкраще село на Україні, що то найкраща мати з-поміж усіх матерів, бо кожен бачив в уяві своє село і свою матір.

А у Василя настрої був нахмарений. Весь час було таке відчуття, ніби ось-ось має трапитися щось несподіване, можливо, хтось несподіваний ввійде до кімнати або подзвонить телефон і хтось повідомить щось дуже важливе, без чого він після цього вечора вже не зможе віднайти давніший спокій.

Розійшлися рано, бо кожен відчував, що це особлива ніч, і її не годиться витратити даремно, що треба добре виспатися, хоч кожен при тому розумів, що саме сон і є отим даремним витрачанням незвичайної ночі, останньої ночі в Нью-Йорку, ночі, що стоїть на межі між чужиною і рідною домівкою, в якій кожного чекає щось таке, без чого все на світі втратило б вагу.

Ну от і останній день. Ні, я тебе не забув, будильнику. Він перевів важілець, і зелені цифри моргнули весело, ніби розплющили очі. Ось так. Тепер застелимо ліжко, поставимо все на свої місця, зробимо так, щоб після нас тут нічого не залишилося. Заберемо себе повністю з собою. Нічого тут не залишимо.

Коли Василь тепер, стоячи під деревом, згадав це своє рішення, посміхнувся на таку наївність. Мабуть, щось-таки залишив, частку душі. І на вузькому коридорі щось залишив. Я її зараз бачу, як витирає сльози і хоче посміхнутися, але замість сміху виходить плач. «Не знав я красивої нічого Бесформенного каменя — каменя чорного У самого истока мого».

Йому чітко уявилася та картина, коли перед ліфтом стояла черга, всі притихлі, добрі, а двері в кімнатах повідчинювані навстіж і тут-там валяються на підлозі шматки наперу чи чогось такого, що за інших умов не могло там валятися. Дехто, не бажаючи чекати ліфт, спустився стрімкими східцями. Василь теж спустився східцями. Прощайте. І як не гнав від себе те, що чатувало над ним, не міг: а він пішов не попрощавшись...

На вулиці вже чекав автобус із заведеним мотором. На хіднику стояли ті, що залишалися, прощалися з від'їжджаючими, жінки витирали сльози. А він зі мною не попрощався, не виходило у Василя з голови. Але він обов'язково зараз прийде. Ось він зараз появиться. Чим ближче підходив час від'їзду, тим більше наростала Василева тривога. Оглядався за кожною машиною. Нарешті сів у автобус, сказавши: досить!

І справді зумів викинути це з голови і ні про що не думати, тільки підсвідомо відчував зворушення від того, що ось-ось водій включить швидкість і все залишиться в минулому. Ну, бувайте, з добрим почуттям звернувся до білого дванадцятиповерхового будинку представництва, до червоних будинків, що навпроти, врешті, до цілої вулиці, до незнайомих людей, і коли автобус рушив, він уже встиг з усім попрощатися і тепер бездумно, але ні на мить не забуваючи про щось важливе, дивився крізь вікно, в ду-

ші радіючи, що все пройшло саме так, а не інакше. Автобус звернув на Лексінгтон-авеню, поминув цегляний ґіштукатурений будинок із великими залізними ворітьми, і тут раптом Василь побачив на краю хідника його. Він дивився на автобус перелякано, мов йому щось там загрожувало, і, видно, саме на автобус чекав, бо провів його очима, повертаючись усією статурою, аж за поворот...

Василь і тепер бачив його там, на хіднику, нікого з людей не бачив, хоч вони, певно, були там, тільки його, самотнього, страшенно самотнього у величезному місті на фоні червоної цегляної стіни.

Він зробив розумно, вирішив Василь. Хай усе залишиться так, мертвого не воскресити. Так, Василь це розумів, в усім погоджувався, але що б із собою не робив, а воно таки було і вносило в його життя щось нове, щось таке, з чим йому жити стало складніше і важче. Але воно колись забудеться, притлумиться, заспокоював себе. І добре, що я нічого не сказав мамі. Тільки б Антон мовчав. Я йому скажу. А інші не знають. Андрій не догадався. Отак це й похоронимо.

Він ще трохи постояв, дослухуючись до ночі.

Все було спокійно. Виселок спав, уже й тих рідких вогників не було, які бачив перед півгодиною. Ну, спокійної ночі, подумав Василь, проймаючись тим хвилюючим настроєм, з яким промовляв ці слова в тому чужому світі, за якими водночас стояло й не менш бентежне й хвилююче: ну, здрастуйте. Тоді це стосувалося Батьківщини, а зараз, мабуть, завтрашнього дня, коли на небі сяятиме сонце, і вода зійде, і він зустрінеться з Вірою, і тоді все буде добре. Як це все складно, здригнувся Василь від повноти переживаць і пішов до хати.

У хаті теж було тихо. Тяжкий день всіх виснажив. Люди посхиляли голови котрі на стіл, котрі на руки і так вкорочували неспокійну ніч. Мати дрімала на своєму ліжку, схиливши на груди голову, Ганна обняла її за плечі, а поруч — Андрій. Василя збентежила ця картина сімейної злагоди. Він зрадів, що біля матері було вільне місце. Як добре, що ми всі разом, лише Антона нема, подумав, притуляючись головою до матиного плеча. І поки б заснути, спробував з'ясувати для себе якусь дуже важливу річ, що вперто не піддавалася йому. І розраджував себе: я вранці проснуся, і все виявиться простим, і я знову буду жити, як раніше. Тільки, мабуть, даремно себе тішу, бо в о н о таки існує. Не в свідомості, а десь поза нею, в світі емоцій, і я з цим нічого не зроблю, бо вже не викину з ду-

ші ні її, ні батька, ні ось цього, що ми всі разом... І дарма я хотів відгородитися від великого світу. Він весь тут, зі мною.

Бригадир прокинувся раптово на якийсь спалах, що впав у вікно. Він кинувся надвір і застиг від подиву, не вірячи очам. Над висілкою і над усім світом падало високе небо, без єдиної хмарки.

Юрій Васильевич Мейгеш

Стихія

Роман

Київ, «Радянський письменник», 1985
(На українському мові)

Редактор Н. Я. Пісоцька
Художник Є. В. Попов
Художній редактор Д. О. Лукомський
Технічний редактор Л. М. Бобир
Коректор А. М. Голик

Інформ. бланк № 2007

Здано на виробництво 25.04.85. Підписано до друку 02.09.85. БФ 17616.
Формат 84×108¹/₂. Папір друкарський № 2. Звичайна нова гарнітура.
Високий друк. 16,8 ум.-друк. арк., 16,8 ум. фарб.-відб., 18,41 обл.-
вид. арк. Тираж 30 000 пр. Зам. 5-1191. Ціна в оправі і крб. 40 к.

Видавництво «Радянський письменник»,
252054, Київ-54, вул. Чкалова, 52.

Книжкова фабрика імені М. В. Фрунзе, 310057, Харків-57,
вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Мейгеш Ю. В.

М45 Стихія : Роман.— К.: Рад. письменник, 1985.—
319 с.

Біографія Марії — головної героїні нового роману українського радянського письменника, який живе і працює в закарпатському місті Мукачеві, — це частина многотрудної історії українського народу. Через втрати, страждання приходить вона до розуміння необхідності активної боротьби за добро і справедливість. Любов до рідної землі, щоденний труд в ім'я її процвітання — мірило моральності кожної людини. Така головна думка твору.

Роман політичний, гострополемічний, у ньому піднімаються цілий комплекс актуальних проблем сучасності, серед яких найважливіша — боротьба за мир на землі, проти ядерної загрози.

М $\frac{4702590200-144}{M223(04)-85}$ БЗ.41.12.85

У2

1950

1951

1952

1953

1954

1955

1956

1957

1958

1959

1960

1961

1 крб. 40 к.